

הזכות לנישואים של נשים עם מוגבלויות במגזר החרדי –

היבטים ביקורתיים

חיה גרשוני

בהנחיית: פרופ' נטע זיו

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה"
במרכז צבי מיתר ללימודי משפט מתקדמים
אוניברסיטת תל-אביב

מחקר זה נערך בסיוע מענק מחקר מקרן שלם

הקרן לפיתוח שירותים לאדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית ברשויות המקומיות

2018

תוכן עניינים

.....	
4.....	תקציר
5.....	תודות
6.....	תמצית
7.....	1. מבוא
9.....	2. סקירת ספרות
9.....	2.1. מוגבלויות בקהילה החרדית - רקע
11.....	2.2. מוגבלויות בחברה החרדית - נקודת מפגש חברתית-תרבותית ופלורליזם משפטי
12.....	2.3. ביקורת המוגבלות וביקורת המוגבלות במשפט
12.....	2.3.1. ביקורת המוגבלות (Disability Studies)
13.....	2.3.2. ביקורת מוגבלות ומשפט (Disability Legal Studies)
14.....	2.4. נישואי נשים עם מוגבלות על פי הדין הדתי בישראל
15.....	2.5. נישואי נשים עם מוגבלות בחברה החרדית- מערכות נורמטיביות המעצבות את הזירה
15.....	2.5.1. היבטים הלכתיים בנישואי נשים עם מוגבלות
16.....	2.5.2. השפעת נורמות חברתיות בחברה החרדית על נישואי נשים עם מוגבלות
19.....	3. שיטת מחקר
19.....	3.1. הגישה המחקרית
20.....	3.2. הליך ביצוע המחקר
20.....	3.3. אוכלוסיית המרואיינות
21.....	3.4. עיבוד הנתונים והצגתם
21.....	3.4.1. התיאוריה המעוגנת בשדה
22.....	3.4.2. תיאוריית השחקן-רשת
22.....	3.4.3. הגישה הנרטיבית ומנגנוני הברירה
23.....	3.5. סוגיות אתיות
23.....	3.5.1. מחקר בקבוצה אנושית סגורה
23.....	3.5.2. ראיון אנשים עם מוגבלות
24.....	3.5.3. מקומי כחוקרת
26.....	4. ממצאים
29.....	5. יישום הזכות לנישואים: חוק, הלכה ונורמות
30.....	5.1. היתרון התועלתני הכרוך בנישואים
32.....	5.2. יתרון האושר הגלום בנישואים
34.....	5.3. יתרון הנישואים כבסיס להולדה
38.....	6. בדרך לשידוך: הלכות וכללים, מנהגים ונהלים
38.....	6.1. שידוכי נשים עם מוגבלות - הדומה והשונה בהליך השידוך
39.....	6.2. "איך לשווק את הילד המסוים הזה"

- 41..... 6.3. להגיע למצב של "יש הצעות".
- 43..... 6.4. בירורים אמיתיים כדרך לשידוך הנכון.
- 44..... 6.5. ליצור פגישה יעילה ומוטיבית לקידום השידוך..."
- 46..... **7. מקומן של פרופסיות מקצועיות בזירת הנישואים**
- 47..... 7.1. הפרופסיות המקצועיות מול המערכת הנורמטיבית המדינתית
- 48..... 7.2. הרב, הנורמות ההלכתיות ואנשי המקצוע
- 50..... 7.3. אנשי המקצוע בצמתי הכרעה בהגשמת ערך הנישואים.
- 53..... **8. מקצועות פנים קהילתיים המעצבים את הנישואים**
- 53..... 8.1. השדכנית
- 54..... 8.1.1. האמנם 'שקר דובר'?
- 55..... 8.1.2. האמנם 'כסף נוטל'?
- 56..... 8.1.3. השדכנית שהופכת למאבחנת
- 58..... 8.2. מדריכת הכלות
- 58..... 8.2.1. הדרכת כלות - מהותו של התפקיד
- 60..... 8.2.2. הכשרה ייחודית לכלות עם מוגבלות - הצורך והתוצאה
- 61..... 8.2.2. הנגשת הדרכת הכלות לכלות עם מוגבלות
- 62..... 8.2.3. פיקוח על קיום הלכות טהרת המשפחה
- 64..... **9. תפקיד הרב בנישואי נשים עם מוגבלות**
- 64..... 9.1. הרב - מקור סמכות נורמטיבי המעוגן בחוק המדינתי
- 65..... 9.2. הנגשת הגישה אל הרב ופסיקותיו
- 67..... 9.3. הזכות לבחור ברב
- 68..... 9.4. התאמת הפסיקה לנשים עם מוגבלות
- 71..... 9.5. שימוש בפסיקת הרב
- 74..... **10. תפקיד מסגרת הדיור בנישואי נשים עם מוגבלות**
- 75..... 10.1. מערכי דיור ממוסד לזוגות נשואים - המצב המשפטי
- 77..... 10.2. מערכי הדיור המדינתיים לזוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית
- 77..... 10.2.1. מערך הדיור - הזדמנות לקיום זוגיות על פי ההלכה
- 78..... 10.2.2. מבנה הייחודי של מערך הדיור המיועד לזוגות מהקהילה החרדית
- 79..... 10.2.3. יכולת שמירת ההלכה - קריטריון קבלה ייחודי למערכי הדיור
- 81..... 10.3. הדיור העצמאי של זוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית
- 81..... 10.3.1. תמיכה חיצונית בזוגות המתגוררים באופן עצמאי
- 82..... 10.3.2. מגורים עצמאיים או מערך דיור, האמנם - בחירה חופשית?
- 85..... **11. מסירות בכדור לוחט: האם כשרה הדרך לנישואים? מי יקבע? מי יחליט?**
- 85..... 11.1. ההשתקה המוחלטת: "חושבים ולא מדברים"
- 86..... 11.2. הכדור עובר מאנשי מקצוע להורים
- 87..... 11.3. הכדור עובר מההורים לרבנים ואנשי מקצוע
- 87..... 11.4. הכדור עובר מאנשי מקצוע לרבנים ומרבנים לאנשי מקצוע

11.5	לבסוף השלכת הכדור כלפי מעלה.....	88
11.6	ומי אינו נוגע בכדור?.....	88
12	דיון וניתוח.....	90
12.1	נישואי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית - נקודת מפגש של פלורליזם משפטי.....	90
12.2	שיח המוגבלויות - חדירתם של ערכים ליברליים למערכת הנורמטיבית ההלכתית.....	92
12.3	שיח המוגבלויות במערכת הנורמטיבית ההלכתית ומקומו של מודל הצדקה.....	94
12.4	המודל הדיסמודרניסטי והנורמות בקהילה החרדית.....	96
12.5	מקומו האינסטרומנטלי של החוק המדינתי בנישואיהן של נשים עם מוגבלות.....	97
12.6	אנשי המקצוע כחלק מההגמוניה המעצבת את הנישואים.....	100
12.7	כשהמערכות הנורמטיביות מצטלבות.....	101
12.8	הזכות לזהות חרדית - זעקתה הבלתי נשמעת של המוגבלות.....	102
106	סיכום.....	106
107	השלכות ופוטנציאל יישומי.....	107
108	קבוצות רלוונטיות להצגת המחקר.....	108
108	המלצות למחקר המשך.....	108
108	רשימה ביבליוגרפית.....	108
120	נספחים.....	120
122	abstract.....	122

תקציר

עבודה זו בוחנת את ההיבטים המשפטיים, התרבותיים והחברתיים של נישואי נשים עם מוגבלות בחברה החרדית. היא עוסקת במפגש בין שיח הזכויות, המהווה בעשורים האחרונים מסגרת רעיונית להסדרת חייהם של אנשים עם מוגבלות, לבין תפיסת עולם אמונית, המבוססת על ההלכה היהודית ועל נורמות ודפוסי חיים המאפיינים את הקהילה החרדית.

הזכות לנישואים של אנשים עם מוגבלות, הוכרה בסעיף 23 באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות. מדינת ישראל סייגה את הסכמתה לסעיף זה באמנה, והתנתה את הזכות להינשא במוגבלות הדיון הדתי לו כפופים הנישואים בישראל.

ההלכה היהודית מתווה את אופן הנישואים כדת משה וישראל, והקהילה החרדית, האמונה על קיום דווקני של ההלכה היהודית, עיצבה את פרקטיקת הנישואים בהתאם לכך. הנישואים בקהילה החרדית הנם ערך תרבותי עמוק ונורמה חברתית מרכזית. בדרך כלל נישאים בני הקהילה בגיל צעיר מהממוצע בישראל וההתאמה בין המועמדים מתבצעת באמצעות שידוך.

בשל הפיקוח ההדוק של ההלכה היהודית על היחסים בין המינים - הנישואים הנם הדרך היחידה המאפשרת מימוש זוגיות ואינטימיות לאנשים עם מוגבלות, זאת בנוסף על השאיפה להגשמת הנורמות החברתיות והרצון להינשא בשוויון עם בני גילם ללא מוגבלות. הליך השידוך מאפשר, אמנם, התאמה - בעלת היגיון פנימי משלה - בין מוגבלויות שונות, אולם הנורמה החברתית של חתירה לשידוכים מושלמים עשויה להותיר אנשים עם מוגבלות מחוץ ל"שוק השידוכים".

לקהילה החרדית המסורתית סולם ערכים משלה; מרכזיות הקולקטיב מחליפה את מרכזיות האינדיבידואל המאפיינת את הגישה הליברלית. על פי סולם ערכים זה, ההנגשה והסיוע לאנשים עם מוגבלות נגזר מאחריות קהילתית לפרט ומתפיסות של חמלה, בעוד ששיח תביעת הזכויות זר לה. סולם ערכים זה בא לידי ביטוי ביישום הזכות לנישואים. השאיפה לאפשר לאנשים עם מוגבלות להינשא ודרך הבניית נישואים אלו נגזרת מאותו רצון לסייע, לתמוך ולהעניק לאדם החלש, יותר מאשר יישומה של זכות לשוויון, או מימוש עצמאות ואוטונומיה. מאפיין זה בא לידי ביטוי באופן בו מעורבים השחקנים השונים המעצבים את זירת הנישואים וביחסי הגומלין בין ההנהגה ההלכתית לבין אנשי מקצוע ובעלי תפקידים מתוך הקהילה ומחוצה לה.

כך מצויים שידוכיהם של זוגות עם מוגבלות מהקהילה החרדית, בנקודת מפגש חברתית-תרבותית של פלורליזם משפטי. בנקודה זו, ניתן לזהות הצטלבות של מערכות נורמטיביות שונות. מערכת אחת היא הנורמות של החוק הרשמי - קרי, אמנות, חוקים, תקנות ונהלים מדינתיים. אלו נחוצים, בין השאר, לצורך הקצאת המשאבים הנדרשים למימוש נישואים אלו. המדינה אף מכשירה ומפקחת על עבודת פרופסיות מקצועיות, הנוטלות תפקיד בזירת הנישואים. המערכת השנייה היא ההלכה היהודית. ההלכה עלי ספר ופרשנותה באמצעות ההנהגה הרבנית, מכוונת את פרקטיקת נישואיהם של זוגות עם מוגבלות, הן בהתוויית יישומם של הנישואים באופן כללי, כמו קביעת קריטריונים לנישואים, אופן ההכנה לקיום מצוות טהרת המשפחה ואף צורת המגורים המועדפת, והן בהחלטה על היתכנות הנישואים ומענה לשאלות נקודתיות של כל פרט. המערכת השלישית, החולשת על נישואים אלו, היא מערכת הנורמות החברתיות בקהילה. הנורמות החברתיות קובעות את גיל הנישואים, את תהליך השידוך ואת אורח החיים המיטבי, והן מעוצבות מחדש בהתאם לצרכיהם של זוגות עם מוגבלות. אלו כוללים, למשל, הקמת מערך שידוכים מיוחד, המיועד

למועמדים ומועמדות עם מוגבלות, הכשרת מדריכות מיוחדות לכלות עם מוגבלות, ואף התגייסותם של מערכי דיור חרדיים המיועדים לבוגרים עם מוגבלות ליצירת אפשרויות מגורים לזוגות עם מוגבלות בפיקוח הלכתי. בין המערכות הנורמטיביות בולטת עליונותה של המערכת ההלכתית, כאשר החוק המדינתי נתפס כאינסטרומנטלי לצורך יצירת משאבים לתמיכה באנשים עם מוגבלות ולקיום אורח חיים על פי ההלכה. הנורמות החברתיות נגזרות אף הן מההלכה היהודית והכפיפות לה. לרב, פוסק ההלכה, המפרש את הנורמה ההלכתית, מקום מרכזי בעיצובן של הנורמות החברתיות.

מנקודת המבט של תיאוריית ביקורת המוגבלות ניתן לזהות כיצד המוגבלות באה לידי ביטוי בראי התרבותי בה מתקיימת. הקהילה נוטלת אחריות בהנגשת מימוש ערך הנישואים גם לאנשים עם מוגבלות בקרבה. עם זאת, עקרונות מרכזיים במודל החברתי של המוגבלות, כמו אוטונומיה, עצמאות, שוויון ובחירה חופשית, עשויים להידחות מפני נורמות הלכתיות וחברתיות הגוברות על עקרונות אלו. הלכות טהרת המשפחה מהוות דוגמא לכך. גם אם קיימות גמישות מסוימת במנהגים ובהחמרה ההלכתית כאשר מדובר בזוגות עם מוגבלות, ההקפדה על עיקר הדין תהיה ללא סייג. זוגות שאין באפשרותם לקיים את ההלכה לא יוכלו להינשא, ובמקרה של ספק ביכולת לשמור את ההלכה – יתקיים פיקוח מוקפד על קיומה, גם אם במחיר פגיעה בפרטיות ובעצמאות בני הזוג.

היות והערכים הליברלים של שוויון, אוטונומיה ועצמאות אינם מרכזיים בקהילה החרדית, ספק אם זוגות עם מוגבלות יחוו פגיעה בזכויותיהם, עת יאלצו לוותר עליהם על מנת לממש את ערך הנישואים תוך כפיפות דווקנית להלכה היהודית. נראה, כי בדרך כלל אנשים עם מוגבלות מהקהילה החרדית מבקשים לאמץ את סולם הערכים התרבותי אליו הם משתייכים, שבמרכזו ציות לפסיקה התורנית וקיום אורח חיים חרדי על פי ההלכה.

תודות

הורתנו של חיבור זה הייתה ביום ו' באדר תשע"ה. ביום זה, שנכפל בכי טוב, פגשתי לראשונה את פרופ' נטע זיו, שהנחתה אותי בכתיבה, וגם פתחה בפני אופקים נרחבים ולוותה אותי במסירות וברגישות במסע אישי משמעותי ומעצים. באותו יום עצמו ליוויתי את לידתה של נכדתי הראשונה. אמה, בתי, נשאה על אף מוגבלותה, והקימה משפחה משלה. בתי סייעה לי בכתיבה, והתייחסויותיה ובקורתה, מתוך ניסיונה האישי, העשירו אותי רבות. יתר על כן, חלק מן המרואיינות הכרתי והוקרתי בעקבות קשריהן התומכים עמי ועם בתי.

לידתנו של חיבור זה, כעבור שלש שנים, עת עומדת בתי השנייה, שאינה עם מוגבלות, להינשא ולהקים בית. והנה אני מוצאת עצמי, פוסעת במשעול השידוכים והנישואים, אודותיו למדתי כה רבות במהלך המחקר. אני מתבוננת בו עדי שוליו הרכים, פוגשת מחדש את הדמויות המעצבות עולם זה והדמיון עם השוני לובשים ממשות עשירה ורב גונית. ואני נזכרת בדבריה של אחת מן המרואיינות שתיארה את מערך הדיור לזוגות עם מוגבלות: "גם אם זוג נורמטיבי היה מקבל את זה. זה היה מעלה לו את איכות החיים... אמרתי לבעלי, היה לי איזה ויכוח באיזה עניין מהותי, אמרתי לו אנחנו חייבים את יועצת הנישואים."

אז תודתי לכן, שותפתי הנאמנות, מדריכות הכלות, השדכניות, אנשי המקצוע במערכי הדיור, בנות משפחה ופוסקי הלכה, על שהקדשתן זמן ומאמץ על מנת לתרום לכתיבה זו ואף סייעתן בידי להגיע לראיונות נוספים כדי להגיע לתמונה גדושה ומלאה ככל האפשר.

עמיתים רבים סייעו לי לקרוא מחדש את שיח המוגבלויות. אציין אחדים מהם - יואב וגלית קרים, נעמה לרנר מארגון 'בזכות', רוני רוטלר מהקליניקה לזכויות אע"מ בבר אילן ודורי רבקין מהגיוינט. מבין השותפים מקרן שלם, שתמכו במימון המחקר, אודה במיוחד לתמנע גבאי-מרקוביץ, שעודדה אותי ליישם את התפיסות התיאורטיות של שיח המוגבלות בקהילה החרדית באמצעות העמקת המודעות בקהילה.

כמשתייכת לקהילה החרדית, היה עלי להתנסות בהזרה, ולצפות פנימה והחוצה על מנת לחשוף את ה'כתם העיוור' המאפיין חוקרי פנים. לשם כך הסתייעתי בחוקרי חרדים שהעשירו את נקודת המבט שלי. ד"ר ניסים ליאון, פרופ' עמירם גונן וקבוצת חוקרי החרדים, מהם שאבתי עידוד ותובנות אותם אני ממשיכה לנסות ולחדד. פרופ' ניסים מזרחי שפך אור על הבנת המוגבלות במסגרת עולם התוכן של הקהילה, ולימד אותי להאזין למשמעות עולם זה. כאן המקום להודות מקרב לב לנעמי פרל ולעמיתות ממכון מנדל למנהיגות, שותפות של אמת למחויבות לעשייה חברתית ערכית בקהילה החרדית.

בחלקה המתודולוגי של הכתיבה נעזרתי מאוד בעצה והכוונה של ד"ר גבראלה ספקטור מרזל ובקבוצת העניין במחקר איכותני במכון מופ"ת ובפרופסור דפנה הקר. תודתי להן ועמן גם למרצים אחרים מסגל המרצים באוניברסיטת תל אביב, שהקדישו מזמנם לשיחות ייעוץ והכוונה אישית. בהזכירי את אוניברסיטת תל אביב אני נפעמת ממעטפת מיוחדת של תמיכה והשקעה במשרדים, בספריות ובאתרים המקוונים. תודתי המיוחדת מסורה לספי ויינטראוב הקשובה והיעילה.

מתוך ידידותי היקרות, אציין אחדות בהן הסתייעתי. שרה רחל ריס, שומרת הסף של המוטיבציה, שסייעה, בין השאר, גם בתרגום לאנגלית. יהודית חסידה, ליאור שחר, גליה גבעולי ונאהד אשקר שרארי הדיונים עמך העידוד והחידוד - הנם חלק מעיצובה של כתיבתי. ומעל הכל - ידידת נפשי - נטע גלבוע-פלדמן, שמיום היכרותנו המפתיעה (ה'באשערט', כדברייך) פוסעת עמי יום אחר יום לאורך המסלול האקדמי לטוב ולרע, משלב ההצעה עד שלב ההגהה, איני יכולה לתאר כיצד היה מראהו בלעדי נוכחותך הברוכה והמדרבנת.

והחשוב מכל - תודה עמוקה להורי, בני משפחתי וילדי, על ההתעניינות התמידית, העלאת הדילמות והסיוע בהתקשרויות. זכות היא להיות חלק במשפחה נפלאה זו.

בתפילה לבורא עולם, שליווני עד כה, האר עיני והצילני מכל מכשול, ומה ששגיתי כבר, העמידני נא על האמת.

תמצית

עבודה זו בוחנת את ההיבטים המשפטיים, התרבותיים והחברתיים של נישואי נשים עם מוגבלות בחברה החרדית. היא עוסקת במפגש בין שיח הזכויות, המהווה בעשורים האחרונים מסגרת רעיונית להסדרת חייהם של אנשים עם מוגבלות, לבין תפיסת עולם אמונית, המבוססת על ההלכה היהודית ועל נורמות ודפוסי חיים המאפיינים את הקהילה החרדית.

גישת לימודי המוגבלות רואה את המוגבלות בהתאם לסביבה התרבותית בה מתקיימת. המערכות המשפטיות השונות – ההלכה היהודית, החוק האזרחי והנורמות בקהילה החרדית, שותפים לעיצוב נישואים אלו. לנישואים ערך דתי ותרבותי משמעותי ועבודה זו מציגה את האתגרים, החסמים וגורמי הסיוע המשפיעים על נשים חרדיות עם מוגבלות המבקשות להגשים ערך זה.

1. מבוא

הזכות למימוש נישואים של אנשים עם מוגבלות מופיעה באמנה הבינלאומית שאושרה על ידי ישראל בשנת 2012.¹ אמנה זו מבטאת תפיסות פרוגרסיביות ביחס לאנשים עם מוגבלות בעולם המערבי, והכרה בשוויון של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים, כולל מימוש זוגיות, נישואים וחיי משפחה.² אמנה זו מצטרפת לאמנות בינלאומיות נוספות, שאושרו על ידי מדינת ישראל, אשר עוסקות בזכות לנישואים והקמת משפחה בהסכמה וברצון חופשי של הצדדים.³ באמנה זו, כמו גם באמנות נוספות העוסקות בנישואים, הסתייגה ישראל מהענקת חופש נישואים מוחלט, היות והחוק בישראל מכפיף את הנישואים והגירושים של יהודים לדין הדתי. אימוץ עקרון הזכות לנישואים מאתגר את המבנים החברתיים, המשפטיים והפוליטיים, ומחייב התייחסות חדשה המייצרת התאמות שתאפשרנה יישום עקרון זה.

בקהילה החרדית, שהתנהלותה מבוססת על עקרונות של הקפדה על ההלכה, טיפוח ערך הקולקטיב וציות למנהיגות,⁴ יישום נישואים של אנשים עם מוגבלות, היווה נושא כבד משקל מאז ומתמיד. סוגיה חברתית ערכית זו, ממוקמת בממשק בין הנורמות הקהילתיות לבין מוסדות המדינה והרגולציה, החולשים על המענים הציבוריים - המקצועיים והתקציביים – שמעניקה המדינה לבוגרים עם מוגבלות. מנגנון הפיקוח החברתי על הנישואים בחברה החרדית, בהיותו מיושם ביחס לנישואי א/נשים עם מוגבלות בחברה זו, מייצר "שחקנים" ותפקידים חדשים, מציב אתגרים מוסריים, משפטיים וחברתיים, ומעלה סוגיות הלכתיות וקהילתיות מורכבות. יחסי הגומלין בין השחקנים השונים בזירה, מייצרים מתח מתמיד בין משפט המדינה לבין ההלכה והנורמות החברתיות, בין אינדיבידואל לקולקטיב, בין אוטונומיה למרות, ובין זכויות לחובות. סוגיית נישואי נשים עם מוגבלות בחברה החרדית מציגה, בזעיר אנפין, תמונה של המתח הקיים גם בתחומי חיים אחרים, ושופכת אור על הבניית פרקטיקות השואבות מהנורמות ומהנרטיבים הקהילתיים לשם מתן מענים הולמים למימוש נישואים מעין אלו.

הנישואין מהווים יעד בעל משקל רב, עבור צעירי החברה החרדית ובני משפחותיהם. מערכות החינוך והתמיכה בקהילה החרדית, בשונה מהחברה הכללית, אינן מכוונות להשגת עצמאות, ביטוי אישי ואוטונומיה, אלא שמות את הדגש על קונפורמיות ומחויבות למשפחה.⁵ כתוצאה מחשיבות הקונפורמיות

¹ "האמנה הבינלאומית בדבר זכויות לאנשים עם מוגבלויות" בהחלטת ממשלה מספר 5100 מיום 10.09.2012 אושרה האמנה משנת 2006 : Convention on the Rights of Persons with Disabilities <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml> ת.כ. 26.9.16 (בהמשך: "האמנה", או "האמנה לזכויות אנשים עם מוגבלויות")

² ס' 23 לאמנה.

³ לדוגמה, סעיף 16 להצהרה הכללית בדבר זכויות האדם משנת 1948 (Universal Declaration of Human Rights), המכיר בזכות להינשא ולהקים משפחה ומכיר במשפחה כיחידה טבעית הזכאית להגנת המדינה <http://www.justice.gov.il/Units/InternationalAgreements/Documents/UNDeclaration.pdf>; סעיף 10 באמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966) המגדירה את המשפחה כ"יחידה הטבעית והמרכזית בחברה" הזכאית להגנה וסיוע רחבים ככל האפשר כתבי אמנה 1037. כך 31.

<http://www.justice.gov.il/Units/InternationalAgreements/Documents/ICESCR.pdf>; סעיף 23 באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (International Covenant on Civil and Political Rights, 1996) המבטיח את זכותם של גברים ונשים בגיל הנישואים להינשא בהסכמה חופשית ומלאה, ושוויון בין גברים לנשים בכל הקשור למוסד הנישואים, כינונו ופירוקו.

כתבי אמנה 1040 כך 31. https://www.nevo.co.il/Law_word/Law09/amana-1040.pdf.
⁴ עימנואל סיוון "תרבות המובלעת" אלפיים: כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות 4 (1991) 45-98.

⁵ גודמן הי"ש 224, לעיל. הערות לפרק ראשון. עמ' 134.

והקמת המשפחה - נישואיה של נערה עם מוגבלות, ממזערים את נוכחותה של המוגבלות בהגדרת זהותה של הבת, הן בעיניה שלה והן בעיני הסביבה.

המונח "מוגבלות", לפי חוק שוויון הזדמנויות לאנשים עם מוגבלות, מתייחס ל- "לקות פיסית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית"---⁶ חיבור זה יעסוק בעיקר בנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, ובמידה פחותה גם במוגבלות נפשית, היות ומוגבלויות אלו מאתגרות במיוחד את שאלת היתכנותם של נישואים. חיבור זה גם יתמקד בעיקר בנשים עם מוגבלות, זאת על מנת לתחום את הדיון. אך המשמעויות העולות ממצאים השונים יש בהן כדי להשליך, כמובן, הן על גברים והן על סוגי מוגבלות נוספים. לנישואים יתרון ייחודי בשיפור זהותן של נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית. לאור החשיבות הרבה הכרוכה בנישואים, ומאחר ומימוש העצמאות והזוגיות מתאפשרים, בדרך כלל, רק במסגרת נישואים, הרי שהשלכת דפוס נישואים וזוגיות ייחודיים אלו על בוגרות עם מוגבלויות במגזר החרדי ראויה לתשומת לב מחקרית.

כנגזר מכך שאלת המחקר בעבודה זו היא: מהם המקורות והמערכות הנורמטיביים המשפיעים על ומעצבים את הפרקטיקה של נישואי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית? אלו גורמים מעורבים בעיצוב הנורמות הללו, ומהי השפעתם על הדרך בה מובנים ויוצאים אל הפועל נישואים אלו?

הנחות המחקר

למחקר זה מספר הנחות יסוד. אמנם המחקר האיכותני אינו מניח השערות קודמות, ונקודת המוצא היא למידת הנושא באמצעות הקשבה זהירה לשדה הנחקר. אולם הפנייה לשדה אינה מגיעה בעיוורון לו, אלא לאחר היכרות מסוימת עם ספרות קודמת הדנה בנושא והנחות תיאורטיות המבוססות על פרספקטיבה מושגית עמה מגיע החוקר.⁷ הנחות היסוד שלי תהיינה:

1. קיימות פרקטיקות ונורמות תרבותיות בנישואיהן של צעירות בחברה החרדית, שנועדו לשמר את עקרונות ההלכה ולחזק את הנרטיב הקהילתי. אותן פרקטיקות מעוצבות ועוברות התאמה כאשר מדובר בנישואיהן של צעירות עם מוגבלות.
2. קיימים גורמים מרכזיים המעצבים את השיח ואת הפרקטיקה בשדה הנישואים של נשים עם מוגבלות. תפיסות העולם שלהם, מושפעות מערכים תרבותיים גלויים וסמויים, מרפורמות חברתיות ומדיניותיות ואף מאינטרסים של שימור והבניית יחסי כוח והגמוניה בקהילה החרדית.
3. הן במערכי הדיור המוסדיים והן בדיור עצמאי, ניתן לזהות מתח מתמיד, בין הזכות והצורך בעצמאות, בפרטיות ובאוטונומיה, לבין תפיסת הסיכון והאחריות לשימור עקרונות חיי המשפחה על פי ההלכה. בנקודת מתח זו פועלים גורמים שונים, שגישתם מעוצבת על ידי תפיסות עולם, זהותם האישית והמקצועית ועמדותיהם.
4. הפסיקה ההלכתית העכשווית, תופסת מקום מרכזי בהתוויית הפרקטיקות השונות בסוגיית הנישואים. הפסיקה חותרת להתאמה למצבים הספציפיים. הגורמים הפועלים בשדה מצופים לציית לפסיקה, אך בה בעת, נראה כי הם רותמים את השיח ההלכתי כאמצעי לעיצוב והנמקת פעולותיהם ועמדותיהם.

⁶ סעיף 5 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח - 1998. פורסם ס"ח תשנ"ח מס' 1658 מיום 5.3.1998 עמ' 152 (להלן: "חוק השוויון")

⁷ אשר שקדי מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום (תל אביב: רמות 2003) 37-42.

2. סקירת ספרות

2.1. מוגבלויות בקהילה החרדית - רקע

הקהילה החרדית בישראל מהווה בין תשעה לשנים עשר אחוזים מן האוכלוסייה וצפויה להגיע לשישה עשר אחוזים בשנת 2030.⁸ כתרבות מובלעת בחברה הישראלית, מושפעת הקהילה החרדית מהנורמות החברתיות ומהחקיקה המדינתית, ומבדלת את עצמה בעזרת יצירת תרבות נגד ולכידות קבוצתית.⁹ מערכת היחסים עם החברה הישראלית מלווה בחשדנות ואף תחושה של עליונות מוסרית.¹⁰ הנורמות מוטמעות באמצעות נרטיבים קולקטיביים המחזקים את משמעות הציות והאחריות של כל פרט לשימור הנומוס המסורתי, המשלב את החוק הקהילתי הכתוב לבין נורמות חברתיות, המעצימות את אותם נרטיבים.¹¹ השיח מוגבל באמצעות אקסיומות של כללים המובנים מאליהם המכונים על ידי בורדייה 'דוקסה' קרי, מערכת שיח המשמרת את הגבולות החברתיים ומשעתקת אותם.¹² הפיקוח החברתי הדוק, והאינדיבידואל מקבל את מרותה של החברה.¹³ גד ברזילי מתאר את הייחודיות של הקהילה החרדית בכך שיש לה יעד חברתי ופוליטי מוגדר וקבוע לאורך זמן, מעין תפיסת 'טוב קולקטיבי' משותף, הכולל מורשת היסטורית ואורחות חיים ייחודיים.¹⁴

ככל חברה אנושית, אנשים עם מוגבלות מהווים חלק בלתי נפרד גם מהקהילה החרדית. בשל הסתייגות הלכתית מהפסקות היריון יזומות, מוגבלויות הניתנות לאיתור במהלך ההיריון נפוצות בחברה החרדית בשיעור גבוה מזה המצוי בכלל החברה בישראל.¹⁵ ההתייחסות לאנשים עם מוגבלות שואבת מתוך הנומוס והערכים הקהילתיים אך גם משינויים תפיסתיים בחברה המערבית. בשאלות ערכיות המסורת היהודית מתאימה עצמה לעיתים תכופות לערכים החברתיים הרווחים באותה עת.¹⁶ לפיכך, עלייה בשיח הערכי בכלל העולם, ומעבר לפרקטיקה המעודדת ומאפשרת מימוש זכויות של אנשים עם מוגבלויות, משפיעה בין במישרין ובין בעקיפין, ובעוצמות שונות, גם על נורמות בחברה החרדית ובכלל זה גם על פסיקה הלכתית.¹⁷

המקורות התורניים מהם שואבת הקהילה החרדית את ערכיה מתארים את המוגבלות בדרך כלל כמצאות קיימת, שאין בה הדרה או האדרה אלא כרכיב חברתי נתון.¹⁸ קיימת דואליות בהתייחסות לאוכלוסייה זו. מצד אחד, אנשים עם מוגבלות מעוררים אמפתיה בקהילה החרדית ומהווים מושאי נתינה של ארגוני צדקה ותמיכה הרווחים בקהילה זו.¹⁹ מדברי חכמים ופוסקי הלכה במהלך הדורות עולה, כי לפי הגישה היהודית

⁸ על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017) הודעה לעיתונות, ערב יום העצמאות ה-69.

⁹ http://cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201711113 ת.כ. 14.06.17.

לי כהנר, גלעד מלאך, מאיה חושן, "שנתון החברה החרדית בישראל 2017" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, מכון ירושלים לחקר ישראל).

¹⁰ <https://www.idi.org.il/haredi/2017/?chapter=20058> ת.כ. 23.1.18.

¹¹ עימנואל סיוון ה"ש 4 לעיל.

¹² חלי בן מאיר, יעלה לבבי "היבטים ייחודיים בטיפול בילדים נפגעי תקיפה מינית מהמגזר החרדי" **חברה ורווחה** ל, 3-4 (ספטמבר - דצמבר 2010): 453-475.

¹³ רוברט קאבר **נומוס ונרטיב** (2012).

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. (R. Nice, transl. Volume 16. Cambridge: Cambridge University Press[1972] 1977).

¹⁴ Cohen, A. B., & Hill, P. C. *Religion as culture: Religious Individualism and Collectivism among American Catholics, Jews and Protestants*. *Journal of Personality*, 75(4) (2007) 709-743.

¹⁵ גד ברזילי "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית" **עיוני משפט** 2 (2003) 587-625.

¹⁶ הכנסת – מרכז מחקר ומידע "אבחון טרום לידתי והפסקת היריון במקרה של גילוי מומים בקרב נשים חרדיות" מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה (22 בדצמבר 2003).

¹⁷ יהודה ברנדס **יהדות וזכויות אדם: בין צלם א-לוהים לגוי קדוש** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013) 173-174.

¹⁸ רבני ורבניות בית המדרש של בית הלל "יחס התורה וההלכה לאנשים עם מוגבלות לאור התפתחויות המדע והמסור" בתוך: **ואין הדעות שוות על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל** (בנימין לאו – עורך, מכון ון ליר, 2016) 97-110.

¹⁹ רחמים מלמד כהן **הילד החריג והחינוך המיוחד על פי מקורות ביהדות** (מהדורה שלישית, 2002), וכן יהודה ברנדס "האנשים החשו"בים שבינינו: צלם א-לוהים של חירש שוטה ובעל מוגבלות" בתוך: לאו, שם. 32-56.

²⁰ דב ציריחובסקי ורון שרונה "הקשר בין הון חברתי לבריאות בקרב חרדים" **דו"ח מצב המדינה - חברה כלכלה ומדיניות** (2015) 383-409.

אין די בשמירה על שלומם של אנשים עם מוגבלות, אלא מוטלת על החברה אחריות גם להעניק להם אפשרות לממש את עצמם.²⁰ היהדות ראתה ערך, גם בחייו של אדם מוגבל מאוד, כפי שכותב הרב אברהם ווינפלד בספרו "לב אברהם": "כמה גדולה וטהורה היא הנשמה של אדם שוטה הנמצא בעולם ללא צורך, כי אם להשלמת ולתיקון נשמתו, וכמה גדולה הזכות של ההורים שנוולד להם בן כזה."²¹ ידוע, שהחזון איש קם בפני אנשים עם מוגבלות, באמרו: "עוברת כאן נשמה טהורה וגדולה".²² כמו כן, התפיסה האמונית והתמיכה הקהילתית, משפיעים לטובה על איכות החיים המשפחתית, של משפחות חרדיות המגדלות ילד עם מוגבלות.²³ לצד כוחות אלו, המוגבלות נתפסה בחברה החרדית כמושא של בושה, והסתרה של ילדים עם מוגבלות, הייתה התנהגות רווחת במשך שנים רבות. במאה הנוכחית, ככל הנראה כתוצאה משינוי תפיסת המוגבלות בחברה המערבית, שינוי אשר חדר בהדרגה גם לחברה החרדית, קיימת יותר לגיטימציה ופתיחות בנושא זה, אם כי עדיין לעיתים המוגבלות, בעיקר בתחום הנפשי, נתפסת ככתם ונשמרת בסוד.²⁴ קיימים פערים בנכונות לקבל את השונה, ועדיין נלווית למוגבלויות בקהילה החרדית תדמית שלילית, בהשוואה לתדמיתם בכלל החברה בישראל.²⁵ המוגבלות עשויה להשפיע לרעה על שידוכי אחים שבמשפחתם ילד עם מוגבלויות,²⁶ וכתוצאה מכך גם על תדמיתם של בעלי המוגבלויות עצמם. יש הטוענים כי גם בשנים האחרונות עדיין ניתן לזהות ניסיון לשמור כסוד את קיום המוגבלות, על מנת שלא לפגוע בשמה הטוב של המשפחה.²⁷

מאפיין מרכזי בקהילה החרדית הוא הציות למנהיגות התורנית ולפוסקי ההלכה שפסיקתם מבוססת על פרשנות המקורות התורניים ומהווה סמכות מרכזית המשפיעה על הפרקטיקות הנהוגות.²⁸ מכאן, שרב הקהילה נוטל חלק מרכזי בקבלת החלטות לגבי טיפול בילד חריג, זאת לצד שיקול דעתם של גורמים מקצועיים וטיפוליים.²⁹ בהקשר לכך יצוין, כי לעיתים הרב משמש גם בתפקיד של מוביל בשורת השינוי החברתי, וככזה הוא עשוי להשפיע על שינוי התייחסות החברה החרדית למוגבלויות, באמצעות תמיכה בפעילות לקידום ושילוב.³⁰

בהקשר לכך נמצא, כי הרבנים בדרך כלל בקשו להקל ולרכך את דרישות ההלכה בסוגיות הנוגעות למוגבלות, ומעודדים בכך את קבלתם בקהילה. אולם, הקודים החברתיים הקהילתיים, עדיין מייצרים חשדנות ביחס למשפחות המגדלות אדם עם מוגבלות, ומעצבים את חוויית הנטל שחוות משפחות אלו.³¹ בפנינו אפוא מצב,

²⁰ תקנו רבנן קידושים לחרשים. ראו עוד: גרינבלום ד' "יחס המקורות היהודיים והקהילה היהודית לאוכלוסיות חריגות וחלשות" **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית** 8-9 (1996) 15-23, מלמד כהן ה"ש 18, לעיל. וכן: יהודית זולדן "מחויבות ציבורית וקהילתית לפתח מסגרות חינוך מתאימות לתלמידים עם צרכים מיוחדים" בתוך: לאו, ה"ש 26 לעיל. 202-221.

²¹ הרב אברהם ווינפלד (תשל"ז) שו"ת **לב אברהם**. מאנסי: הוצאת קרן תשועה, פרק יא.

²² הרב יצחק זילברשטיין **שיעורי תורה לרופאים** חלק שלישי, סימן רכ"ט, תשע"ב.

²³ תמר טאוב "איכות חיים משפחתית בקרב משפחות המגדלות ילד עם נכות התפתחותית ביחס למשאבים של תמיכה משפחתית, חברתית, תמיכה משירותי מדינה, דת ורוחניות" (עבודת לשם קבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה" בבית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית, 2014).

²⁴ רויטל ממון "יכל משברך וגליך עלי עברו" נטל סובייקטיבי בקרב הורים למתמודדים עם מוגבלות נפשית מהחברה החרדית" (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית, בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, תשע"ד) וכן:

Loewenthal, Kate Miriam. *Mental health and mental health care for Jews in the diaspora, with particular reference to the UK Mental Health* (2013). Religion & Culture 16.9 ליפשיץ ח' וגלברמן, ר' יחסה של החברה החרדית לאדם החריג: מאפקט ה"סטיגמה" לאפקט ה"הסתגלות" בתוך: מ' חובב ופ' גילטמן (עורכים) **מבדיל לשילוב: התמודדות עם מוגבלות בקהילה** (2006). 147-179.

²⁵ שם. וכן רות צור "חווייתיהן של משפחות חרדיות בגידול ילד עם אוטיזם" (חיבור לקראת תואר מוסמך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד).

²⁶ נטע גלבע - פלדמן "הון בריאותי ומדיקולטוריזציה בחברת המשתדכים" החרדית" חיבור לשם עבודת גמר (אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למדעי הרוח, פברואר 2015).

²⁷ יצחק קנדל "יחסה ועמדותיה של החברה החרדית במדינת ישראל כלפי הילד החריג" **וחי אחיד עמך** (הוצאת מכללת אורות ישראל, אלקנה-רחובות, 2010), 195-204. וכן פלדמן. שם.

²⁸ קימי קפלן, נורית שטדלר **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל אתגרים וחלופות** (מכון ון ליר, 2009) מבוא.

²⁹ מיכל שקד "ילדים עם אוטיזם: סמכות רבנית מול סמכות רפואית" בתוך: קפלן ושטדלר, שם. 57-77.

³⁰ גלברמן רבקה, ליפשיץ חציה "עמדותיהם של מורים מהמגזר החרדי כלפי שילוב תלמידים בעלי צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל" **מכון הנרייטה סאלד, מג** (2004) 329-346.

³¹ ממון. ה"ש 24 לעיל.

בו קיים מארג המשלב כפיפות לפסיקה ההלכתית ולמערכת הנורמות הקהילתיות, בד בבד עם השפעת הרגולציה המדינתית ומערכת הנורמות והערכים של החברה הכללית, על זירת המוגבלות בחברה החרדית. מארג זה מהווה נקודת מפגש של מערכות נורמטיביות שונות.

2.2. מוגבלויות בחברה החרדית - נקודת מפגש חברתית-תרבותית ופלורליזם משפטי

תחום המוגבלות בחברה החרדית יש בו כדי להדגים פלורליזם משפטי. מונח זה מתייחס למצבים בהם מספר שיטות משפט פועלות במקביל ביחידה חברתית אחת.³² הפלורליזם המשפטי מתייחס לריבוי שיטות משפט, כאשר לצד החוק המדינתי, מתקיימות נורמות שנגזרו מן הדין הדתי של קבוצות מסורתיות, מנהגים שונים ונורמות חברתיות בלתי פורמליות החלות על הפרט. לעיתים אותן נורמות דתיות ונורמות אחרות בלתי פורמליות גוברות בפרקטיקה על החוק הפורמלי והפרט בוחר להכפיף עצמו לנורמות הסותרות את הדין המדינתי.³³ אימוץ הדין הדתי כחלק מהדין הכללי – כפי שקיים למשל בישראל בנושא מעמד אישי – מונע מציאות של פלורליזם משפטי מסוג של פולינומיה – בה מערכת נורמטיבית קהילתית מתחרה במשפט המדינה.³⁴ אך כל עוד לא קיימת התנגשות בין שיטות המשפט – הן עשויות להתקיים זו לצדה של האחרת.³⁵

מדינת ישראל מהווה מקרה ייחודי של פלורליזם משפטי, הן בשל מקורותיו ההיסטוריים של המשפט המדינתי השואב, בין השאר, מהמשפט העותומאני והמנדט הבריטי, ששלטו בחבל ארץ זו, והן בשל המיעוטים המסורתיים שחלקים מחוקי דתם מעוגנים בדין המדינתי.³⁶ כאמור, לגבי יהודים מדינת ישראל עגנה את הדין העברי בחוק המדינתי בעיקר בתחום דיני המעמד האישי (נישואים וגירושים), ורוח ההלכה היהודית משפיעה על המשפט הישראלי בתחומים רבים נוספים.³⁷

הקהילה החרדית רואה כבלעדית את המערכת הנורמטיבית ההלכתית, ואינה מניחה אפשרות של קיום מערכת ערכית אלטרנטיבית.³⁸ יחד עם זאת, כפי שכותב קלזון, האמונה במשפט טבעי, שמקורו אלוהי, הגם שאינה מייחסת ערך אידאולוגי למערכת המשפט המדינתית הפוזיטיבית – הרי שהיא רואה בה תופעה אמפירית, שכל עוד היא הולמת את המשפט הטבעי היא בעלת תוקף. כלומר, המערכת הפוזיטיבית נבחנת באמצעות יעילותה – החוק המדינתי מקבל מעמד לגיטימי בעיני הקהילה, כל עוד אינו מתחרה למערכת הנורמטיבית הדתית.³⁹

בתחום המוגבלות, פועלות המערכות הנורמטיביות במידה רבה בכפיפה אחת. המערכת המדינתית נחוצה לקהילה, בין היתר, לצורך טיפול באנשים עם מוגבלות בקרבה. הקהילה החרדית נדרשת להסתייע במוסדות המדינה וברגולציה המדינתית (ובכלל זה בתקציבי החינוך, השיקום והרווחה הנדרשים למנגנוני החינוך המיוחד), והן בהתאמת אנשי מקצוע המפוקחים ומוכשרים על ידי המדינה במסגרות חיים שונות. אלו

³² Merry, Sally Engle. *Legal Pluralism*. Law & Society Review 22 (1988) 869-896

³³ Von Benda-Beckmann, F.. *Who's afraid of legal pluralism?*. The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law 34(47) (2002) 37-82.

³⁴ קאבר, ה"ש 11, לעיל.

³⁵ רות הלפרין קדרי "עוד על פלורליזם משפטי בישראל (בעקבות מאמרו של איסי רוזנצבי, "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי")" **עיוני משפט** כג 2 (מרס, 2000) 577-559.

³⁶ Layish, A. *Islamic Law in Israel: A Case Study in Legal Pluralism*. Pluralism, Transnationalism and Culture in Asian Law: A Book in Honour of MB Hooker (2017) 257.

³⁷ מרדכי הלפרין "משפט רפואי – השפעת ההלכה על חקיקה ועל פסיקה בישראל **רפואה ומשפט** חיבור מיוחד – אתיקה ומשפט בבריאות – השראה יריבות ודילוג (ינואר 2013) 37-58.

³⁸ ברזילי, ה"ש 14, לעיל.

³⁹ קלזון, הנס א-לוהים, **מדינה, טבע, אדם – הנס קלזון על תיאולוגיה פוליטית ומשפט טבעי** (עורך ומתרגם: יצחק אנגלרד, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010).

משתלבים במוסדות החרדים בהתאמות הנדרשות.⁴⁰ חשוב להדגיש בהקשר זה, כי אנשי מקצוע אלו, שאינם מקרב ההילה החרדית, יהיו מודרים בדרך כלל מהמוסדות החרדים, המיועדים לאוכלוסייה בהתפתחות תקינה.⁴¹ תופעה זו אינה מיוחדת לישראל. דוגמא לגמישות דתית, ו"יישור קו" עם מוסדות המדינה בתחום המוגבלות, ניתן ללמוד, למשל, מפרשת "קריית יואל" בארצות הברית.⁴² במקרה זה, הוקם בית ספר לחינוך מיוחד, ששימש רק את בני קהילת סאטמר הקיצונית והמבודלת. זאת, לאחר כישלון מוחץ בשילובם של בני הקהילה בבית הספר הציבורי לחינוך מיוחד, וחוסר אפשרות של הקהילה לממן בכוחות עצמה את המוסד. בשל עקרון הפרדת דת ממדינה, ויתרה הקהילה על כל סממן דתי בבית הספר, לצורך קבלת מימון ציבורי, כפי שמסביר ארנון גוטפלד:

"הלימודים בבית הספר התנהלו בכיתות מעורבות, לעומת ההפרדה בין בנים לבנות בבתי הספר הפרטיים בכפר. הרב הראשי של סאטמר אישר את הכיתות המעורבות; מנהל בית הספר היה יהודי, אך לא מקרב חסידי סאטמר; ותכנית הלימודים כללה לימודים חילוניים כמקובל בבתי הספר הציבוריים..."⁴³

בבחינת מוקדי המתח המרכזיים בין דתיים לחילוניים במדינת ישראל, ניתן לראות כי אלו נעדרים בתחום המוגבלות. בתחום החינוך, לדוגמא, מתייחר החינוך המתמשך בהקשר ללימודי הליבה.⁴⁴ כך גם בסוגיות נוספות המעוררות בדרך כלל מחלוקת קשה בין הקהילה החרדית לבין המדינה, דוגמת גיוס לצבא, מוצאות את השלווה דווקא בקרב אוכלוסיית האנשים עם המוגבלות, שממילא סוגיה זו נוגעת להם באופן פחות. כך, בכל הקשור לאוכלוסיית המוגבלות, נוצרים שיתופי פעולה נרחבים בין האוכלוסייה הכללית לאוכלוסייה החרדית עד כי יש מקום לראות מערכות אלו כסוכני חברות. בדומה, תחום המוגבלות מייצר נקודת מפגש המדגימה פלורליזם משפטי במובנו הרחב בקהילה החרדית בישראל.

2.3. ביקורת המוגבלות וביקורת המוגבלות במשפט

2.3.1. ביקורת המוגבלות (Disability Studies)

המסגרת התיאורטית של מחקר זה היא גישת לימודי ביקורת מוגבלות ומשפט, המניחה כי מוגבלות אינה מתמצית בלקות הפיזית גרידא, וכי המשמעות שלה הינה תלויה בהקשר ומובנית חברתית.⁴⁵ ביקורת המוגבלות מהווה חלק מהמודל החברתי של המוגבלות, אשר התפתח לקראת סוף המאה הקודמת, כחלק משינויים שהובילו קבוצות מקופחות אחרות שלחמו על הזכות לשוויון. ליבת הדיון במעמדן של קבוצות אלו, הייתה קריאת תגר כנגד תפיסת תכונות הקבוצה כנחותות, פגומות ומוחלשות.⁴⁶ טענת המודל החברתי היא, שמוגבלות הינה תולדה של פרקטיקות חברתיות ואינה בבחינת טרגדיה של האדם הפרטי.

⁴⁰ גודמן, ה"ש 5, לעיל. 289-291.

⁴¹ אורית יפה "סמכות פדגוגית נשית וגבולותיה: חינוך ופסיכולוגיה, טקסט ופרקטיקה בגני ילדות חרדיים" בתוך: **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות** (קמי קפלן, נורית שטדלר – עורכים. מכון ון ליר, ירושלים, 2009) 31-55.

⁴² Board of Education of Kiryat Joel Village School District V. Grumet, 512 U.S. 687 1994.

⁴³ ארנון גוטפלד "פלורליזם וקהילות של מיעוטים תרבותיים: התנגשות בין עקרון חובת ההפרדה של הדת מהמדינה ובין עקרון טובת הילד בפרשת קריית יואל" גרומט" **הפרקליט** נג (תשע"ד) 107-140, 116.

⁴⁴ טל פרוסט "ליבה לשם מה? הערת פסיקה בעקבות פסק דין רובינשטיין: זכות היציאה וחינוך לחשיבה ביקורתית במסגרת לימודי הליבה במגזר החרדי בישראל" **מחקרי משפט** ל (2016) 557-590.

⁴⁵ John Swain & Sally French. *Towards an Affirmation Model of Disability*. *Disability & Society*, Vol. 15, No. 4(2000) 569-582.

⁴⁶ Douglas C. Baynton. *Disability and the Justification of Inequality in American History*. in Paul Longmore and Lauri Umanski (eds.), *The New Disability History: American Perspectives* (New York: New York Press, 2001). 33-57.

מההיבט הנורמטיבי, לפי מודל זה, מוטל על החברה לבצע את ההתאמות הנדרשות על מנת לאפשר שוויון הזדמנויות לאנשים עם מוגבלויות.⁴⁷ לימודי המוגבלות, מעניקים נקודת מבט ייחודית לתחומי ידע שונים כמו חברה, תרבות, היסטוריה, ספרות, פילוסופיה ועוד. בכל תחום מאפשרת חווית המוגבלות להכיר זווית חדשה של קבוצות אנושיות הנחשבות בחברה כ"אחרות".⁴⁸ ההבנה כי החוויה והמשמעות של "להיות אדם עם מוגבלות בחברה החרדית" מעוצבת מהיבטים חברתיים, תרבותיים ומשפטיים של חברה זו, מתיישבת אפוא עם הגישה החברתית למוגבלות. מחקר זה נטוע בגישה זו.

2.3.2. ביקורת מוגבלות ומשפט (Disability Legal Studies)

המשפט, בהיותו הסמכות השמרנית העליונה בכל חברה, הופך את הכוח ואת החברה למכשיר לשימור ועיצוב שלטון החוק ויחסי הכוח. ככזה, המשפט לא רק משקף נורמות וערכים חברתיים אלא גם מעצב אותם. ביקורת המוגבלות תורמת לניתוח המערכת המשפטית, בדומה לתיאוריות הפמיניסטיות ותיאוריית הגזע הביקורתית. בפריזמת ביקורת מוגבלות ומשפט נבחנת המערכת הנורמטיבית הן מהיבט משחרר והן מהיבט דכאני.

מן ההיבט המשחרר, גישת ביקורת מוגבלות ומשפט מטילה אחריות על המערכת המשפטית לייצר "חברה אזרחית נגישה, שוויונית, מכלילה ונטולת דעות קדומות".⁴⁹ יש בידיו של המשפט להעניק ולשלול זכויות, לאכוף זכויות, לקבוע את היקף הנגישות למימוש הזכויות ולהשפיע באמצעות החוק על עיצובה של חברה מנגישה ומכלילה.

מנגד, למשפט היבט דכאני, בכך שנוטל חלק מרכזי, בקביעה מהי נורמה ומהי סטייה מתוך הנורמה, ובכך משעתק את התפיסות החברתיות ביחס למוגבלויות. המשפט גם יוצר מחסומים חברתיים ביחס לאנשים עם מוגבלות, למשל בכך שמגדיר קטגוריות נוקשות כגון "כשירות משפטית", ונשען על הבחנות המבוססות על יכולות או מסוגלות. לפיכך, פריזמת לימודי המוגבלות ומשפט מעשירה את הידע על מערכת המשפט ומאפשרת ביקורת על תפקידו בהבניית המערכת החברתית ותפיסת השונות בה.

בחיבור זה, העוסק בנישואים של נשים עם מוגבלות בחברה החרדית, תאפשר גישת ביקורת מוגבלות ומשפט – בצירוף עם גישת הפלורליזם המשפטי – להבין כיצד מכוונות ומעצבות המערכות הנורמטיביות החלות על שדה זה – הן הרגולציה המדינתית, הן החוק הדתי והן הנורמות הקהילתיות החרדיות – את הפרקטיקות, את החוויות, את מצבן החברתי ואת זכויותיהן של נשים עם מוגבלות בתחום הנישואים.

⁴⁷ Tom Shakespeare. *The Social Model of Disability*. in Lennard Davis (ed.), *Disability Studies Reader*, 3rd ed. (New York: Routledge, 2010). 266-273.

⁴⁸ Arlene S. Kanter. *The law: What Disability Studies Got to Do With It Or An Introduction to Disability Legal Studies*. Columbia Human rights law Review 42,2 (2011) 403-479.

⁴⁹ שגית מור "שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות בתעסוקה – מתיקון הפרט לתיקון החברה" **עיוני משפט** לה (2012) 97-150, 115.

2.4. נישואי נשים עם מוגבלות על פי הדין הדתי בישראל

לפי חוק בתי הדין הרבניים, נישואים של יהודים בישראל הם על פי דין תורה ומצוות בסמכותם הייחודית של בתי הדין הרבניים.⁵⁰ המהפכה החוקתית לא שינתה מציאות זו ולפיכך עדיין הנישואים של יהודים בישראל כפופים להלכה היהודית.⁵¹

במשפט זכויות האדם הבינלאומי, מימוש זכותם של אנשים עם מוגבלות להינשא מופיע באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות שאושרה בישראל.⁵² בסעיף 23 העוסק בכבוד רצונם של אנשים עם מוגבלות להקים בית ומשפחה משלהם נקבע כי לאדם עם מוגבלות הזכות להינשא ולהקים משפחה בהתאם לרצונו החופשי. מדינת ישראל הוסיפה הסתייגות לפיה קיום סעיף זה כפוף לדין הדתי החל על אותו אדם.⁵³

הסתייגות זו נוספה בהסתמך על עמדתו של ד"ר מיכאל ויגודה במסמך מיום 15.6.2010. ויגודה, מתוקף תפקידו כמזכיר למשפט עברי במשרד המשפטים, התבקש לחוות דעתו על נוסח האמנה טרם אושרה בישראל, כדי לבחון אם קיימות סתירות בין נוסח האמנה למשפט העברי. ויגודה התייחס לסעיף שעסק בסוגיית הזכות לנישואים של אנשים עם מוגבלות על פי ההלכה וקבע כי "הפוסק האחרון המוסמך לקבוע אם אדם כשר לבא בברית הנישואין הם בתי הדין הרבניים".⁵⁴ בעצם הפנייה לויגודה, טרם אשרור האמנה, ובהסתייגות שהוסיפה מדינת ישראל לאמנה כחלק מתהליך האשרור, ניתן לראות את השפעת הדין העברי על עיצובה של המערכת הנורמטיבית המדינית. ויגודה התייחס לחסמים ההלכתיים החלים על חירש, שוטה וקטן בכל הקשור להתקשרות משפטית, מצב המונע מהם להיכנס לקשר של נישואים.⁵⁵ מבחינה הלכתית, קיימת הבחנה בין מעמדו של "חירש", עבורו תקנו חכמים דרך להינשא,⁵⁶ למעמדו של "שוטה", שאין באפשרותו להינשא כלל:

חרש שנשא פקחת וכן חרשת שנשאת לפקח, אין קידושיהן גמורין מן התורה אלא מדברי סופרים. לפיכך, אם בא פקח וקידש אשת חרש הפקחת, הרי זו מקודשת לשני קידושין גמורין ונותן גט והיא מותרת לבעלה החרש, אבל השוטה שקידש פקחת או פקח שקידש שוטה אין כאן קידושין כלל לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים.⁵⁸

הקטגוריה השלישית, אליה התייחס ויגודה בנוסף לחרש ולשוטה, הוא ה"פתי" - אדם עם לקות שכלית התפתחותית המסוגל להבין מהות של קידושין: "מי שדעתו צלולה ומבין ומשיג הדברים על בורין אף על פי

⁵⁰ חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953, פורסם ס"ח תשי"ג מס' 134 מיום 4.9.1953 עמ' 165.

⁵¹ אהרן ברק "חוקת המשפחה: היבטים חוקתיים של דיני המשפחה" **משפט ועסקים** טז (דצמבר 2013) 13-55.

⁵² ה"ש 1 לעיל.

⁵³ הסתייגות מדינת ישראל לסעיף 23 באמנה, מופיעה בהחלטת ממשלה 5100 מיום 10.09.12.

⁵⁴ <http://www.pmo.gov.il/Secretary/GovDecisions/2012/Pages/des5100.aspx>.

⁵⁵ מיכאל ויגודה "הזכות לנישואים של אנשים עם מוגבלות" מדינת ישראל, משרד המשפטים, המחלקה למשפט עברי (חוות הדעת נכתבה לבקשתו של עו"ד ישראל חבר, הלשכה המשפטית, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. 15.6.2010).

⁵⁶ שם.

⁵⁷ שולחן ערוך, אבן העזר, סימן מד, סעיף א.

⁵⁸ התוספתא **תרומות**, פרק א, הלכה ג. מגדירה את השוטה: "איזה הוא שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלך בבית הקברות, והמקרה את כסותו, והמאבד מה שנותנין לו." דברי התוספתא הובאו בשינוי קל בתלמוד הבבלי, **חגיגה** ג ע"ב-ד ע"א, ושם נחלקו האמוראים אם יש צורך בכל הסימנים או די באחד מהם. ההלכה נפסקה כדעת רבי יוחנן, שדי באחד הסימנים, ובלבד שיעשה ב"דרך שטות". **שולחן ערוך**, יורה דעה, סימן א, סעיף ה. וראה ש"ך שם, ס"ק כד, שאם לא עשה דרך שטות, אף אם עשה את כולו, אינו שוטה.

⁵⁸ הרמב"ם **הלכות אישות** פרק ד, הלכה ט.

שדלה וחלושה - קידושיו קידושין גמורים.⁵⁹ מכאן, שההלכה אינה מגבילה את הפתי – אדם עם מוגבלות שכלית - מלהינשא.

מסקנתו של ויגודה הייתה, שניתן להסתפק בפרשנותה של לשון האמנה, על מנת למנוע נישואים של מי שאין לו דעת, היות ובנוסח האמנה נקבע שהבטחת הזכות לחיי משפחה לאנשים עם מוגבלויות מחייבת "free" - full consent והסכמה חופשית ומלאה.⁶⁰ לפיכך אנשים המוגדרים על פי הדין כ"שוטים" וחסרי דעת, ממילא אינם מסוגלים להביע הסכמה חופשית ומלאה, לפיכך שלילת זכותם להינשא אינו עומד בסתירה לאמנה.⁶¹ האמנה אינה מציינת מי הוא זה שיקבע אם הסכמתו של האדם עם המוגבלות היא אכן "חופשית ומלאה". ההסתייגות לאמנה מחזירה לפתחי הרבנות את הסמכות לשלול נישואים של אדם עם מוגבלות חמורה, באם רבניה יקבעו, כי חל עליו דין "שוטה". במקרה היפותטי זה, ניתן יהיה להצביע על תוצאה מעניינת, בה הפסיקה הרבנית, היא זו שתקבע, אם הסכמתו של אותו אדם, היא אכן "הסכמה חופשית ומלאה" על פי נוסח האמנה. יצוין, כי גם באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, הוסיפה מדינת ישראל הסתייגות כללית, לפיה: "ענייני מעמד אישי, כפופים בישראל לדין הדתי, של הצדדים הנוגעים בדבר. במידה וחוק כזה, אינו עולה בקנה אחד, עם התחייבויותיה לפי האמנה, ישראל שומרת לעצמה את הזכות להחיל את החוק"⁶² כך שמסתבר, כי מטרת ההסתייגות, אינה רק כדי לשלול את הזכות להינשא מאדם המוגדר על פי ההלכה כ"שוטה", אלא מתוך תפיסה, המשמרת את האוטונומיה ההלכתית, על כל הכרוך בדין האישי, מבלי לאפשר לאמנה כזו או אחרת, עליה חותמת ישראל, לערער את יציבותה.

2.5. נישואי נשים עם מוגבלות בחברה החרדית- מערכות נורמטיביות המעצבות את הזירה

נישואי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית בישראל מצויים במפגש בין מספר מערכות נורמטיביות. על פי המערכת הנורמטיבית המדינתית וכן על פי האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, נישואים אלו כפופים לדין העברי שאומץ על ידי המשפט המדינתי. אך נישואים אלו כפופים, בנוסף לדין המדינתי, גם לפסיקה ההלכתית לה מצייתת הקהילה החרדית וכן לנורמות חברתיות בלתי פורמליות הקיימות בחברה החרדית, המקיימת פיקוח הדוק על הנישואים.

2.5.1. היבטים הלכתיים בנישואי נשים עם מוגבלות

החברה החרדית, מחילה על עצמה מערכת נורמטיבית, המבוססת על שמירה קפדנית של ההלכה היהודית על פרטיה ודקדוקיה - מעין 'דתיות הירואית'. בכך היא גם מבדלת עצמה מן הקבוצות הדתיות, החותרות לפשרנות והקלה בהלכה.⁶³ הפסיקה ההלכתית, בהקשר לנישואי נשים עם מוגבלות, מדגימה איזון עדין בין חובת פרו ורבו וערך הנישואים מחד גיסא, לבין הגבלה הלכתית בנישואי שוטה וחשש מפני הפרת חוקי טהרת המשפחה, מאידך גיסא.

⁵⁹ בית יוסף, אבן העזר, סימן מד. הדברים הובאו גם ברמ"א, שם, אך בשיבוש (ראה חלקת מחוקק, שם, ס"ק ב).

⁶⁰ סעיף 23(א1) לאמנה, ה"ש 47 לעיל והטקסט הצמוד לה.

⁶¹ ויגודה, ה"ש 54, לעיל.

⁶² האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (International Covenant on Civil and Political Rights, 1996) כתבי אמנה 1040 כרך 31 עמ' 295. ההסתייגות מפנה, משום מה, לסעיף 34, ככל הנראה עקב טעות סופר, היות וגם באמנה זו, כמו באמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, באופן מקרי, הסעיף העוסק בהקמה ופירוק משפחה הוא סעיף 23. אך נוסח ההסתייגות מחיל אותה על כל סעיף הנוגע לדין הדתי.

⁶³ מנחם פרידמן **החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים** (1991) 8.

כאמור, חוקי הנישואים בישראל, אמצו את הדין הדתי. פוסקי ההלכה בקהילה החרדית, מצדדים בדרך כלל בנישואיהם של אנשים עם מוגבלות שכלית, שרמתם מגיעה לרמת גיל שבע שנים לערך. אלו נחשבים כחייבים במצוות ויכולים להתקדש, להינשא ומבחינה הלכתית גם אין מגבלה להביא ילדים לעולם.⁶⁴ ככל שאדם עם מוגבלויות חייב במצוות וכשיר להינשא, קיימת התווייה הלכתית התומכת בנישואיו ומסדירה את מתכונת נישואים אלו.⁶⁵ בפסיקה ההלכתית בת זמננו נצפתה פרשנות מקלה, אף בדין הקובע שנישואי שוטה אינם אפשריים,⁶⁶ וקיימת פסיקה הקובעת, כי שוטה רשאי להינשא, במידה ומסוגל לקיים נישואים, שיש בהם אינטראקציה תקינה. זאת, אפילו במצב בו כתוצאה מהנישואים, יבואו לעולם ילדים, שאף הם עונים להגדרת שוטה. הנימוק הוא כי - "טובה היא לילדים שייוולדו לעולם, אפילו בתור שוטה, מאשר לא להיוולד כלל".⁶⁷ האפשרות להינשא, אינה רק בגדר מימוש זכות לזוגיות ואינטימיות, אלא גם קיומה של החובה הדתית 'פרו ורבו'. במקרים מסוימים קיצוניים - יפטרו את האדם עם המוגבלות מחובה זו.⁶⁸ אך במקרים אחרים - מצופה מהם להינשא ואף להוליד ילדים:

"בני זוג שיש להם מוגבלות שכלית, שעדיין אין להם בן ובת, אסור למנוע מהם את קיום מצות פרו ורבו, ורק לאחר מכן אפשר למנוע זאת מהם".⁶⁹

וכך מנמק הרב זילברשטיין את זכותם של אנשים עם מוגבלות לנישואים והורות:

"מעתה, כיוון שהסובל מפיגור שכלי קל חייב במצוות, וכיון שהקב"ה ברא אותנו כדי לקיים מצותיו כמו שנאמר "ויניחם בגן עדן לעבדה ולשמרה" וכתוב ביונתן בן עוזיאל "למהוי פלח באורייתא ולמנטר פיקודהא" [להיות חלק בתורה ולקיים מצוותיה] וא"כ [ואם כן] למה למונעם ממצוות פריה ורביה".⁷⁰

לצד שאלת הכשירות לנישואים, עולה שאלה מרכזית נוספת בהקשר של נישואי אנשים עם מוגבלות, העוסקת בקיום הלכות **טהרת המשפחה**. מצוות טהרת המשפחה מבוססת על חיוב זוגות נשואים להתרחק זה מזו בזמן המחזור החודשי ולאחריו, עד לטבילתה של האישה במקווה טהרה, מצווה שלצורך קיומה נדרשות יכולות קוגניטיביות ומנטליות.⁷¹ ההלכה מנחה את הסביבה לסייע לאישה שאין ביכולתה לשמור את מצוות הטהרה,⁷² ובכך מאפשרת ואף מעודדת קיומם של נישואים אלו.

2.5.2. השפעת נורמות חברתיות בחברה החרדית על נישואי נשים עם מוגבלות

לצד הפסיקה ההלכתית, המצדדת בדרך כלל בנישואים, אף אם נדרשת התגייסות של הקהילה, לצורך שימור ההלכות הכרוכות בנישואים אלו – נישואי נשים עם מוגבלות, מושפעים גם מן הנורמות החברתיות של

⁶⁴ זילברשטיין, הרב. ה"ש 22 לעיל. סימן רז.

⁶⁵ הרב שלמה אבינר, **אסיא**, נו-נח (מרדכי הלפרין - עורך, תשנ"ז). 14-16.

⁶⁶ ה"ש 58 לעיל.

⁶⁷ זילברשטיין, הרב. ה"ש 64 לעיל. שם.

⁶⁸ תשובת הרב שלמה זלמן אוירבך בעניין: "טיפול פוריות לפסולי דין" **אסיא** יא (מרדכי הלפרין - עורך, תשס"ט) 3-8.

⁶⁹ הרב יאיר לרנר **תחומין** כ"ד (תשס"ד) 160-172, 167.

⁷⁰ זילברשטיין, הרב. ה"ש 64 לעיל. שם.

⁷¹ ועד טהרת המשפחה בברוקלין נ"י. **ספר טהרת המשפחה** (תרצ"ז, הוצאה שביעית, תשמ"ו) הרב קלמן כהנא **טהרת בת ישראל** (תשי"ג, מהדורה שמינית תשל"ט).

⁷² שולחן ערוך, יורה דעה קצו ח.

הקהילה החרדית, בתחום הנישואים בכלל, ונישואי נשים עם מוגבלות בפרט. בין השאר, כוללות נורמות אלו הפרדה מגדרית, נישואים אנדוגמיים בגיל צעיר, מיניות מפוקחת וחשיבות ערכי משפחה.

ליחסים בין המינים, תפקיד מכריע בשטח הנישואים ובשליטה החברתית בהם. החל מגיל צעיר, מקיימת החברה החרדית הפרדה מגדרית קפדנית. ההפרדה קיימת, בדרך כלל, גם במסגרות החינוך המיוחד. אופיים של החינוך וההכשרה למילוי תפקידו של בוגר בקהילה מעוצבים באופן שונה בין המינים.⁷³ ההבדל בגידול בנות במגזר החרדי, בהשוואה למגזר הכללי, מתרחב בשלב הבגרות המוקדמת. יציאתם של צעירים ישראלים מבית הוריהם, מתרחשת על פי רוב, בשלבים שאינם כרוכים זה בזה – בדרך כלל שלב הגיוס לצה"ל, שלב המעבר למגורים מחוץ לבית ושלב הנישואים – מנותקים מבחינה כרונולוגית. במגזר החרדי, למעט במקרים יוצאים מן הכלל, ניתוקה של הצעירה מבית הוריה, מתרחש בד בבד עם נישואיה, מהלך שאמור להיות גם המועד הראשוני של מימוש זוגיות ויחסים אינטימיים, שעד הנישואים נאסרו באיסור חמור.

קשרי נישואים בקהילה החרדית מתחילים בדרך כלל בשידוך. היות ובחברה זו מתקיימת הפרדה מגדרית נוקשה, הרי שעל מנת להפגיש בין הצדדים, נדרשת מעורבותו של גורם שלישי שמציע שידוך הולם.⁷⁴ הזוגיות בקהילה החרדית, ממומשת באמצעות נישואים כדת משה וישראל, ונישואים מהווים קיום חובה הלכתית, מילוי יעד של שלמות האדם ופרייה ורבייה. הקמת משפחה בריאה ודור המשך, הראוי לקיים את השושלת המסורתית מהווה מטרה מרכזית בשיח החרדי.⁷⁵ שדכן מקצועי או חובב, המכיר את הצדדים וסובר שקיימת התאמה ביניהם, מציע להורי הצדדים את המועמד לשידוך. להורים יש פרק זמן לביצוע בירור אודות המועמד ובהתאם לכך נקבעות פגישות בין הצעירים, בעקבותיהן יחליטו על רצונם להינשא זה לזו.⁷⁶

אף כי גיל הנישואין הממוצע משתנה במעט בין הקהילות השונות, הרי שבהשוואה לממוצע הישראלי מדובר בגיל נמוך באופן מובהק. כמו כן שיעור הרווקים בחברה החרדית נמוך מאוד בהשוואה לכלל האוכלוסייה.⁷⁷ חשיבות הקמת המשפחה משפיעה באופן טבעי על אנשים עם מוגבלות המבקשים להגשים את הערך התרבותי בדומה לבני גילם.

תהליך שידוכיהם של אנשים עם מוגבלויות מחייב רגישות מיוחדת, על מנת שיתאפשר ביצוע התאמה שקולה במטרה לבחון את היתכנות הקשר. לנתוני הבריאות הפיזית והנפשית משמעות כבדת משקל בהליך השידוך הקודם לנישואים.⁷⁸ הנישואים מתבצעים בדרך כלל בתוך הקהילות השונות,⁷⁹ דבר העשוי לצמצם את היצע השידוכים המתאימים לאנשים עם מוגבלות.

⁷³ לטס פרי חזן *החינוך החרדי בישראל בין משפט תרבות ופוליטיקה* (הוצאת נבו, 2013) 149-172.

⁷⁴ איילה כהן "שידוכים וזוגיות בחברה החרדית" בתוך: **על מה: כתב עת לקידום מעמד האישה** 9 (עליזה מנדל – עורכת, 2001) נאווה וסרמן **חברת הקדושה: תהליך הקמת הבית בחסידות גור**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (2011) מנחם פרידמן "כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית" בתוך: **ברוך שעשני אישה? האישה ביהדות מהתנ"ך ועד ימינו** (אריאל ואחי' (עורכים), תל אביב: משכל, 1999) עמ' 189-206 ענת בארט "אחרי שמוצב מוריד דמעות: התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה החרדית" **כתב עת לחקר החברה החרדית** 1 (ספטמבר 2014) 30 ארי אנגלברג ונורית נוביס-דויטש "הסרת הקסם מהאהבה הרומנטית והשבתו לחיק המשפחה: ספרי הדרכה דתיים לזוגיות בהתמודדות עם אתגרי תרבות המערב" **סוציולוגיה ישראלית** יב (1) (2010) 111-133, 129.

⁷⁵ דוד חד "פרו רובו: הבסיס לאתיקה של הולדה ועיצוב גנטי" בתוך: **ביו-אתיקה כחול לבן, ביו-אתיקה ומשפט רפואי בישראל** (גיל סיגל: עורך, הוצאת הקריה האקדמית אונו, 2015) 121-140.

⁷⁶ בארט, ה"ש 74, לעיל.

⁷⁷ שיעור הנישואים באוכלוסייה החרדית – גברים ונשים – בגילאי 20+ (82%) גבוה בהרבה משיעור הנישואים בחברה היהודית שאינה חרדית (63%). ראו: כהנר, מלאך וחושן, ה"ש 8 לעיל.

⁷⁸ יפה ויזנר "דור ישרים": ייעוץ גנטי בקהילה החרדית מפרספקטיבה סוציולוגית" (חיבור לשם עבודת גמר, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2007) וראה גם גלבוע פלדמן, ה"ש 26, לעיל (2015) ה"ש 17, לעיל.

⁷⁹ פלדמן, שם.

כך נוצר פרדוקס, בין מרכזיות ערך הנישואים המעודד נישואים של צעירים, למרות מוגבלותם – מצד אחד, לבין החשדנות וההיסוס שמולידים נישואים של זוגות עם מוגבלות, נישואים שאינם עולים בקנה אחד עם ערך השידוך האידיאלי, שתכליתו היא יצירת דור בריא ומושלם – מצד שני.

אפיון רלוונטי נוסף, בהקשר לנישואי נשים עם מוגבלות, קיים גם בנוגע לחינוך מיני ופיקוח על מיניות. מיניותם של אנשים עם מוגבלויות עדיין נתפסת בהסתייגות בחברה כולה.⁸⁰ על אחת כמה וכמה עולה קושי בחברה החרדית בה קיימת הקפדה כללית על הצנעת עיסוק בתחום זה.⁸¹ כחלק מהפיקוח על מיניות - בחברה החרדית ההורים נוטלים חלק מרכזי בהחלטה על נישואים, לפיכך קיימת משמעות ייחודית מוגברת לתפיסת הורים את מיניות ילד עם מוגבלות.⁸²

ערך משמעותי נוסף הוא ההורות, סוגיה אליה לא תהיה התייחסות מקיפה במסגרת מחקר זה. הנישואים בקהילה החרדית, כרוכים מטבעם בהולדה והורות, ומן הבחינה ההלכתית - מלכתחילה ההלכה מתנגדת למציאות בה זוגות מבקשים להינשא שלא למטרת הולדה.⁸³ הקישור ההדוק בין נישואים להורות, עשוי להשפיע על הסתייגות ממימוש נישואים ללא הורות, וניתן לשער, כי זו עשויה להיות סיבה למניעת קשרי נישואים בין אנשים עם מוגבלות, חרף העובדה, שהדין הדתי מאפשר ואף מעודד נישואים אלו.⁸⁴

העולה מן הדברים, אם כן, כי נישואיהן של נשים עם מוגבלות בחברה החרדית, מושפעים ממערכות נורמטיביות שונות. אלו כוללים את החוק המדינתי, ההלכה היהודית, ובכלל זה הפסיקה הרבנית במקרים קונקרטיים, והנורמות החברתיות בקהילה החרדית. מחקר זה יעסוק בפענוח יחסי הגומלין בין שלושה רבדים אלו בתחום נישואים של נשים עם מוגבלות.

⁸⁰ לעניין מיניות וזוגיות של אנשים עם מוגבלות ראה אצל: רעות מרום (2015) "מיניות וזוגיות ומוגבלות קוגניטיבית" בתוך: מאיר חובב, אילנה דדבני, קלרה פלדמן (עורכים) **מהדורה להכלה**. עמ' 259-282.

⁸¹ המורכבות באה לידי ביטוי למשל בקושי בגיוס שיתוף פעולה של צוות חרדי במחקר שביקש לבחון את החינוך המיני של בעלי מוגבלויות. ראו במחקרן של צוות חוקרות בהנחיית Prof. L. Epstein "עמדות והתנהגות אנשי צוות כלפי ביטויים מיניים של מתבגרים עם פיגור שכלי" (Clark University, 2006).

⁸² נתונים בכלל החברה בישראל בסוגיה זו, ראו: ענבל דבורי לוי "מיניותם של גברים ונשים עם מוגבלות שכלית: תפיסות ההורים" חיבור לשם עבודת גמר (אוניברסיטת תל אביב, בית הספר לעבודה סוציאלית, 2015).

⁸³ בבלי, **יבמות סה**, ב. **רמב"ם** הלכות אישות טו ב. **שולחן ערוך**, אבן העזר א א.

⁸⁴ במחקרן של חפציבה ליפשיץ ואח' "עמדות הורים של בוגרים בעלי מוגבלות שכלית כלפי סטטוס יחידאות/זוגיות של ילדם" (אוניברסיטת בר אילן, 2015) 12.5% מהמשתתפים היו הורים שהגדירו את עצמם חרדים, אבל אף לא אחד מתוך המוגבלים ממשפחות אלו אינו מצוי בקשר זוגי (עמ' 19). זאת לעומת נתוני הלמ"ס לפיהם 82% מבני המגזר החרדי חיים במסגרת זוגיות לעומת 63% מהחברה הכללית (כהנר, מלאך וחושן, ה"ש 77, לעיל). מספר המשתתפים אינו מאפשר להסיק מסקנות נרחבות, אולם ניתן לשער כי קשר זוגי בקהילה החרדית ממוסד בקשרי נישואים הכרוכים על פי רוב בהולדה ולפיכך באופן טבעי קשרים זוגיים, שאינם במסגרת נישואים, יהיו נדירים.

3. שיטת מחקר

תחום המוגבלויות בקהילה החרדית נחקר מעט מאוד, לפיכך נבחרה שיטת המחקר האיכותנית נטורליסטית, המתאימה למחקר תופעה שכמעט ולא נחקרה.⁸⁵ בבסיס התשתית המנחה את המחקר עומדות שתי גישות - הגישה הביקורתית והגישה הפוסט-סטרוקטורליסטית. איסוף הנתונים בוצע באמצעות ראיונות עומק של שחקנים מרכזיים בזירה ותצפיות שטח, חלקן תצפיות משתתפות. ניתוח הנתונים והצגתם היא באמצעות התיאוריה המעוגנת בשדה ותיאוריית שחקן רשת (Actor-Network Theory). חלק מן הממצאים נותחו בגישה הנרטיבית, תוך שימוש במודל מנגנוני הברירה, השואף ללמוד מתוך הסיפור את ערכיו ועמדותיו הסמויות של המספר.

3.1. הגישה המחקרית

הגישה המחקרית שנבחרה היא הגישה הביקורתית הפוסט סטרוקטורליסטית. דפנה הקר כותבת, כי תהליכי הבניית המציאות, מתרחשים בהווה המורכבת מיחסי כוח. הן כוח גלוי, בו המצויים במוקדי שליטה במערכת ההירארכית, עושים שימוש בכלים הפורמליים והבלתי פורמליים ובזכויות היתר שברשותם, להשפיע ולכפות את רצונם על הכפופים להם, והן כוח סמוי המגולם בשימור מבנים קיימים ושעתוקם כמובנים מאליהם.⁸⁶ התיאוריות הביקורתיות השונות, ביניהן ביקורת מוגבלות ומשפט, רואות את הכוחות התרבותיים, המוסדיים והפוליטיים כשחקנים המשפיעים על הזירה ומעצבים אותה.⁸⁷ הגישה הביקורתית הפוסט סטרוקטורליסטית, מניחה כי הבניית הזירה אינה אבסולוטית, וזו ממשיכה להתעצב ולהשתנות בהתאם למקום, לזמן ולפרשנות העוסקים בה.⁸⁸ גישת מחקר זו, מבליטה את הגורמים ההקשריים, ומדגישה את מקומו של הכוח ביחסים החברתיים במציאות רבת פנים המבוססת על שפה שאינה משוחררת מהקשרים נסיבתיים.⁸⁹ גישה חדשנית זו למחקר האיכותני, בוחנת בראייה ביקורתית גם את העולמות החברתיים ואת הזירות עמן מנוהל משא ומתן.⁹⁰

המחקר הנוכחי, הנגזר מהנחת יסוד פוסט סטרוקטורליסטית, אינו מבקש לקרוא תיגר נגד קונספירציות ואינטרסים ממסדיים, המופעלים על ידי הגורמים המצויים במוקדי כוח, אלא לחשוף את הפרקטיקות המצויות בנישואי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית, ואת המערכות הנורמטיביות, השחקנים והתהליכים המעצבים את הזירה. עם זאת, עצם חשיפת הפרקטיקות השונות והאזנה ביקורתית ליחסי הכוח, מאפיינת הרמנויקה של חשד המערער על תהליכים אותם מקיימת הקהילה החרדית. לפיכך, לצד הגישה הביקורתית, בחרתי לנקוט גם בהרמנויקה של משמעות, באמצעות הקשבה לחויית החיים של מושאי המחקר - תוך זיהוי המשמעות המצויה באורח חייהם ואשר מובילה את בחירותיהם - ואת חלקם בכינון ושימור פרקטיקות אלו.⁹¹

⁸⁵ שקדי, הי"ש 7, לעיל.

⁸⁶ דפנה הקר הורות במשפט - מאחורי הקלעים של עיצוב הסדרי משמורת וראייה בגירושם (2008) 23-24.

⁸⁷ מור, הי"ש 47, לעיל.

⁸⁸ שם.

⁸⁹ אשר שקדי המשמעות מאחורי המילים מתודולוגיות במחקר איכותני הלכה למעשה (2014) 181.

⁹⁰ שרה שמעוני "תיאוריה מעוגנת בשדה" בתוך: מסורות וזרמים במחקר האיכותני הי"ש 106, לעיל. 141-177.

⁹¹ ניסים מזרחי "סוציולוגיה ישראלית לאן? - מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות" מגמות נא (2) (2017) 69-114.

3.2. הליך ביצוע המחקר

המתודה יושמה באמצעות ראיונות עומק ותצפיות בשטח. בפרקטיקת הנישואים בחברה החרדית שותפים, בין השאר, בעלי תפקיד המייצגים מקצועות שהם חלק מפרופסיות מוכרות שעוצבו והותאמו לאופי הקהילה החרדית, לצד מקצועות ייחודיים שנוצרו והתפתחו במהלך השנים לצורך הגשמת ערכי הקהילה ויישום הפיקוח החברתי על הנישואים. כלל התפקידים עברו התאמה נוספת בהקשר לנישואיהן של נשים עם מוגבלות. לפיכך עסק חלקו הראשון של הריאיון הפתוח בעיקר בשאלות הבהרה והרחבה בהקשר לתפקיד אותו ממלאה המרואיינת. חלקו השני של הריאיון כלל התייחסות לנושאים ספציפיים, במידה ולא הייתה אליהם התייחסות ישירה או עקיפה בחלק הראשון. הנושאים הספציפיים שאליהם התבקשה התייחסות היו: האתגרים המלווים בוגרת עם מוגבלות במגזר החרדי, מקורות התמיכה שלה, הגישה ביחס לזוגיות ונישואים, הגורמים המשפיעים על קבלת ההחלטות, המקום של הפסיקה ההלכתית וההשקפה התורנית בהחלטות המתקבלות, וכן הלאה. המרואיינות/ים חתמו על טופס הסכמה מדעת טרם השתתפותן בראיון. מרבית הראיונות הוקלטו בהסכמת המשתתפות/ים ולאחר מכן תומללו במלואם. בראיונות בודדים, נעניתי לבקשת המרואיינות/ים שלא להקליט (אגב, משום מה, המתנגדים/ות להקלטה - לא היו מבני הקהילה החרדית). בהמשך התבצע ניתוח תוכן של הנתונים, בתהליך רב שלבי של סידור והבניית המידע שנאסף והבנת המשמעות שלו.

3.3. אוכלוסיית המרואיינות

המרואיינים הם אנשים מתוך הקהילה החרדית ו/או בעלי תפקיד שעיקר עיסוקם הוא, בעשייה בתחום נישואים של נשים עם מוגבלות בחברה החרדית. המרואיינים ייצגו, במידת האפשר, את קשת הקבוצות השונות בקהילה החרדית בישראל - ליטאים, חסידים ובני עדות המזרח, חרדים מבית ובעלי תשובה. היות והקהילה החרדית מתגוררת בעיקר ביישובים מרוכזים, בשכונות ירושלים ובבני ברק, ושם מצויים מרכזי התמיכה באוכלוסיות מיוחדות, עיקר הראיונות התקיימו באזורים אלו. גיוס המשתתפים, התבצע בעיקר באמצעות היכרות אישית, כאשר למרואיינים אחדים הגעתי בשיטת 'כדור השלג' בה מרואיינת אחת הובילה אותי לאחרת. הפרטים המזהים שונו ככל הניתן. אציין, כי לאור המספר המצומצם של המוסדות והגופים, העוסקים עם בוגרים עם מוגבלות בקהילה החרדית - יתכן, שניתן יהיה לזהות מרואיינות/ים שהם חלק מגופים מטפלים. אלו, ככל הנראה, גם אינם רואים צורך בטשטוש הפרטים. למרות זאת, בחרתי לשנות את שמם של כל המרואיינות/ים, גם מתוך תפיסה שוויונית, לפיה היות האדם הורה או בן משפחה לאדם עם מוגבלות, אינה עובדה הראויה לטשטוש, יותר מאשר היות האדם בעל תפקיד בתחום.

קבוצת המרואיינים כללה שלושה ראיונות משותפים, של בעלי תפקיד ניהולי במערכי דיור לזוגות עם מוגבלות, האחד עם **נחמה ורוחי**, השני עם **ברכה וחני** והשלישי עם **דוד ואושרה**, המגיעים מאוכלוסייה דתית לאומית, רואינה **שמחה** שגם היא אחראית על מערך דיור. אנשי המקצוע שרואיינו היו **ד"ר שינקין** המפעיל תכניות הכשרה לבוגרים עם מוגבלות ומלווה זוגות ממערכי הדיור, **לבנה** - עו"ס שיקום ברשות מקומית חרדית, **מוריה** - יועצת זוגית, **אפרת** - מטפלת מינית, **נורית** - מנחה הורים לבוגרים על רצף האוטיזם ומפעילת קבוצות לבוגרים חרדים ו**אהובה** המפעילה קבוצת סגור לנשים חרדיות עם מוגבלות. לאלו נוספו בעלי תפקידים פנים קהילתיים, **הרב רובינשטיין**, רב מערך דיור, **רייזי** - מדריכת כלות ותיקה, ביניהן כלות עם מוגבלות. **איילה** - מדריכה מיוחדת לכלות עם מוגבלות, **שושנה** - שדכנית ומלווה זוגות עם מוגבלות ושירה שאף היא שדכנית כחלק ממיזם העוסק בשידוכי זוגות עם מוגבלות. מרואיינות נוספות היו **תמר** -

פעילה חברתית חרדית העוסקת בזכויות אנשים עם מוגבלות, וכן בני המשפחה - **ענת ומיקה** - אימהות שהשיאו בנות עם מוגבלות ו**דבורה** שלוותה את נישואי בן משפחתה עד פירוקם הכואב.

בנוסף לראיונות נערכו תצפיות משתתפות. הראשונה שבהן הייתה במסגרת קורס "שיווק לשיווק" שנועד להקנות לשדכניות, אמהות ונערות כלים לכניסה לשוק השידוכים. קורס זה אפשר לי להבין את פרקטיקת השידוכים ואף את ההבדלים המהותיים בין שידוכיהם של אנשים עם מוגבלות לבין שידוכים ללא מוגבלות מוכרת או ידועה. התצפית השנייה הייתה במפגש אחד בקורס שהועבר על ידי ד"ר שינקין לזוגות עם מוגבלות המתגוררים במערך דיור ועסק בתקשורת במשפחה. המפגש איפשר לי לעמוד מעט על טיבם, רמתם ואופי התקשורת של זוגות עם מוגבלות ממערכי הדיור, ובמבט שטחי, נראה כי מדובר באנשים עצמאיים, אחראים ובעלי דעה משלהם, שדומים להם מתגוררים, כנראה, גם מחוץ למערכי הדיור. כמו כן נטלתי חלק בערב שנועד להורים ואנשי מקצוע בתחום זוגיות של אנשים חרדים עם מוגבלות, גם הוא מטעם אחד ממערכי הדיור.

בשלב מחקר הגישוש נוכחתי לראות, כי בתחומים אחדים, קיים פער מהותי בין נישואיהם של גברים לנישואיהן של נשים, בפרט בקרב אנשים עם מוגבלות. בין השאר - קבלת ההחלטה, אופן ההדרכה לנישואים, הציפיות ברמת הבשלות ועוד. כאשר ניסיתי למקד את הנושא ולתחמו - בחרתי להתמקד בנשים או זוגות, ולא בגברים, הן בשל השוני בין קבוצות אלו והן משום, שמטעמים של חינוך וערכים, העדפתי להימנע מריאיון של גברים בפרט בנושאים אינטימיים.⁹² בסופו של יום - אכן, עיקר המרואיינות היו נשים. ואלו סיפקו לי ידע רב ומגוון.

3.4. עיבוד הנתונים והצגתם

הניתוח נעשה על בסיס קטגוריזציה, הבנויה על פירוק הנתונים ומיונם לקטגוריות, ועל ניתוח מעמיק של כל קטגוריה, במטרה לזהות את משמעותה ואת מרכיביה לאור שאלת המחקר והספרות התיאורטית שנסקרה. לשם ניתוח תוכנם של הראיונות, נעשה שימוש בתוכנת 'נרלייזר', המאגדת את הנתונים, תוך שמירה על שיווי המשקל בין המאפיינים המתודולוגיים.⁹³ בניתוח המחקרים והצגתם, נעשה שימוש בתיאוריה המעוגנת בשדה, בתיאוריית השחקן-רשת ובחלק מן הנתונים - בגישה הנרטיבית במודל מנגנוני הברירה.

3.4.1. התיאוריה המעוגנת בשדה

עיבוד הנתונים התבצע באמצעות שימוש ב'תיאוריה המעוגנת בשדה' (grounded theory) שיטה רב שכבתית המארגנת תמות שונות, העולות מדברי המרואיינים, ומאפשרת להפיק באמצעותם משמעות רחבה יותר.⁹⁴ שיטה זו אפשרה לגלות באמצעות חיפוש שיטתי וקשוב, דפוסים, הקשרים ומבנים בהתנהגות האנושית, על ידי הצגת שאלה כללית רחבה ופתוחה וניהול תהליך דינאמי שאיפשר גיבוש מתמיד של הידע והתיאוריה במהלך איסוף הנתונים מיפויים ועיבודם.⁹⁵

⁹² האתגרים והקשיים של אישה בראיונות של גברים אינה מייחדת חוקרות חרדיות ומתוארת לא אחת על ידי חוקרות נוספות. בין השאר ניתן לראות זאת במאמרה של גלית יסעור בורוכוביץ "רק אם יש לה ציצים גדולים" - אוטו-אתנוגרפיה על יחסי חוקרת אשה וחוקרים גברים" **המשפט** ט"ז (תשע"א) 239 - 257. ברי כי כחוקרת חרדית הקושי משמעותי יותר ומערב גם הלכה, תרבות ונורמות חברתיות.

⁹³ שקדי, ח"ש 89, לעיל.

⁹⁴ דן גבתון "תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית תיאוריה במחקר האיכותי." בתוך: **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (נעמה צבר בן יהושע-עורכת. 2001) 195-228.

⁹⁵ שקדי ח"ש 7 לעיל. שם.

3.4.2. תיאוריית השחקן-רשת

השימוש בתיאוריה המעוגנת בשדה, הציע מענה לזיהוי ומיפוי הנתונים, אך לאור המורכבות והדינאמיקה של הזירה הנחקרת ויחסי הגומלין החמקמקים בין הגורמים האנושיים ושאינם אנושיים, לצד המערכות הנורמטיביות המשפיעות ומושפעות מזירה זו, הוצגו הנתונים באמצעות תיאוריית השחקן-רשת (Actor-Network Theory). על פי תיאוריה פוסט-סטרוקטורליסטית זו, מטושטשת ההבחנה בין המבנה החברתי לבין השחקנים, שהם חלק בלתי נפרד מיצירת המבנה ושימורו, ומושפעים ממנו כל העת. תיאוריה זו מעניקה מקום להשפעה של השחקנים שאינם אנושיים, כאשר הסביבה החומרית מעוצבת על ידי האדם, אך גם משפיעה עליו. האינטראקציות הנארגות בין הגורמים הם רשת הקורים המעוצבת על ידי כלל השחקנים כדי להשיג מטרה מסוימת. השחקנים האנושיים, הקהילה, המערכות והאינדיבידואלים השונים לצד השחקנים שאינם אנושיים - המבנה, החומר והסביבה - משפיעים זה על זה ומושפעים זה מזה כל העת.⁹⁶

3.4.3. הגישה הנרטיבית ומנגנוני הברירה

מרבית הנתונים הוצגו במבנה תמטי שאיפשר לזהות מבנים ותפקידים ולשאוב מהם מידע מעובד. כדי להעמיק בתמונה המתוארת ולבחון בגישה ביקורתית גם את המידע מעבר לנאמר, בוצע עבור חלק מן הראיונות, בעיקר אלו בהם המרואיינת ייצגה תפקיד ייחודי ומשמעותי, ניתוח נרטיבי תוכני המאפשר לגלות מבנה סיפורי מעבר לתוכן הספציפי ולגבש ממנו משמעויות שיש בהן תרומה לשדה כולו,⁹⁷ תוך התמקדות בתובנה פרשנית של התוכן השלם ולאחר מכן ניתוח הקולות המשניים המתבטאים בו.⁹⁸ הניתוח הנרטיבי הוא כלי משמעותי למחקר העוסק בהיבטים רב תרבותיים, בהיותו מעניק מקום לקולו של הפרט, בעיקר לזה המשתייך לקבוצת מיעוט או קבוצת ה"שוקטים", תוך שימת דגש על כך שכל פרט נוטל חלק ביצירת הקולקטיב הקהילתי.

כלי ניתוח מרכזי בו נעשה שימוש הוא מנגנון הברירה המוצע על ידי גבראלה ספקטור מרזל. במנגנון זה מזוהה ה-EP (End Point) של הסיפור-התכליתי, הטענה או המסר המרכזי שמבקש המרואיין להעביר, תוך התחשבותו במסגרת המאקרו, המיקרו והקהל המאזין לסיפור. המספר, במהלך סיפורו, בוחר מה לומר ומה להימנע מלומר. ממה שבחר המספר לומר ניתן לזהות **הכללות** המתאימות ל-EP ומעגנות אותו, **חידוד** המעבה חלקים מן הסיפור ו**ייחוס משמעות** לאירוע באמצעות פרשנותו, משמעות שיש בה כדי לחזק את ה-EP. ממה שנמנע המספר לומר במהלך סיפורו, ניתן לזהות נושאים שבחר **להשמיט** כאשר אינם רלוונטיים די הצורך ל-EP ואף נושאים שבחר **להשתיק** בהיותם נוגדים את ה-EP. מנגנון ההשטחה הוא מנגנון המשלב בין השניים. מנגנון זה מתייחס לנושאים המוצגים בקצרה במכוון שמטרתם לספר עובדה אך גם להגדירה כלא חשובה.⁹⁹ בניתוח ראיון המציג תפקיד ייחודי תרבותי, איפשרו מנגנוני הברירה להסיק על היווצרות התפקיד, הערכים המרכזיים לאורם פועל לצד איתור נקודות המתח והקונפליקטים הסמויים המהווים חלק בלתי נפרד ממנו.

⁹⁶ Latour, Bruno, Actor Network Theory and Material Semiotics. Soziale Welt, 47. Jahrg., H. 4 (1996) 369-381.

⁹⁷ Gabriela Spector Marsel Special Issue: Multiplicity and Commonality in narrative Interpretation. Narrative Work issues Investigation & Interventions 4(1) (2014) 1-18.

⁹⁸ עמיה לבליד, רבקה תובל משיח ותמר זילבר "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה" בתוך: **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (לאה קסן מיכל קרומבר נבו – עורכות. הוצאת בן גוריון, 2010) 19-42.

⁹⁹ גבראלה ספקטור-מרזל "מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית" בתוך: **ניתוח נתונים במחקר איכותני**. שם. 63-96.

3.5. סוגיות אתיות

במהלך המחקר הועלו מספר סוגיות אתיות, רבות מהן הן סוגיות אוניברסליות הרלוונטיות בכל מחקר בבני אדם, ובאו לידי ביטוי במחקר זה, המתבצע במסגרת קבוצה אנושית סגורה, בה קיים סיכון קבוע להיכרות אישית גם בטשטוש פרטים. במחקר מסוים זה, עלו סוגיות אתיות נוספות, כמו ראיון אנשים עם מוגבלות, שבסופו של דבר לא בוצע כפי שיפורט מיד, וכן מקומי כחוקרת, המגיעה מתוך האוכלוסייה הנחקרת, סוגיה שאף היא העלתה דילמות אתיות.

3.5.1. מחקר בקבוצה אנושית סגורה

האוכלוסייה הנחקרת כוללת הורים ואנשי מקצוע הפועלים בתחום המוגבלות בקהילה החרדית בישראל. מדובר בתת קבוצה בתוך קהילה המתאפיינת ביחסי היכרות קרובים, והאנשים העוסקים בתחום המוגבלות, ובעיקר הנשים, מכירות בדרך כלל זו את זו. עובדה זו סייעה לי להגיע למרואיינות בקלות רבה, ואף לוודא שהראיונות בטאו ברמה המיטבית את דמויות המפתח באמצעות הצלבת שמות שמרואיינות שונות הזכירו במהלך הראיון. ביתרון זה טמון גם הסיכון שטשטושם של הפרטים, אין די בו כדי למנוע באופן מוחלט את זיהוי הדמויות. בהקשר לכך התייחסתי באופן שונה לשתי קבוצות מרואיינות - אנשי מקצוע ובעלי תפקידים לעומת הורים ובני משפחה.

אנשי המקצוע שנטלו חלק במחקר עשו זאת במסגרת תפקידם. הבעת עמדתם במסגרת הראיון שילבה בין האישי למקצועי-ציבורי, והיה בה כדי לשפוך אור על ייחודיות תפקידם ועמדתם. זיהויים כמרואיינים, אינו נוגד את האינטרס שלהם, ובכל זאת נעשה מאמץ סביר לטשטש את הפרטים בהם קיימת אפשרות זיהוי. המחויבות לטשטוש הפרטים צוינה בטופס ההסכמה מדעת וכאשר במהלך הראיון בקש המרואיין שלא לצטט אמירה כזו או אחרת - בקשתו כובדה. כמו כן כאשר במסגרת הראיון שיבצה המרואיין שם של אדם או מוסד - הושמט השם מן הציטוט ובהערת השוליים הוגדרה קטגוריית ההשתייכות הכוללת של האדם או המוסד. בשונה מאנשי המקצוע שכאמור קשה למנוע את זיהויים - אוכלוסיית ההורים ובני המשפחה הם המרואיינים שפרסום פרטיהם עשוי להוות פגיעה חמורה בזכותם לפרטיות. אלא שלא היה קושי לטשטש את זהותם של הורים ובני משפחה, המשתייכים לכל שכבות הציבור, והיקף האוכלוסייה הנרחב העונה למאפיינים אלו אינו מאפשר זיהוי. פרטיהם טושטשו במלואם ולא הוצגו ציטוטים מהראיונות שיש בהם פוטנציאל להפקת מידע העשוי להוביל למרואיינים עצמם.

במסגרת חתימה על טופס הסכמה מדעת, קיבלו המרואיינים הסבר בעל פה ובכתב, לגבי מטרת המחקר והמסגרת בה נכתב. כמו כן, הובעה התחייבות לשמירת פרטיותם ולאפשרותם לסגת מהסכמתם בכל שלב שיבקשו זאת. בנוסף, הוצע למרואיינים לפנות לחוקרת בכל עת ובכל שאלה אם תתעורר. מרואיינות אחדות בקשו לקבל את ממצאי המחקר. בקשתן תכובד עם השלמת המחקר. למרואיינות אלו הוסבר, כי יתכן שהמידע המוצג יעבור ניתוח, הכולל השערות והשוואות אשר לא בהכרח חשבו עליהן, זאת על מנת למנוע אי נוחות בקריאת הממצאים.

3.5.2. ראיון אנשים עם מוגבלות

בשל מגבלות אתיות שהועלו על ידי וועדת האתיקה של האוניברסיטה, לא רואיינו נשים עם מוגבלות, הגם שהן מושאות המחקר המרכזיות. המגבלה האתית נועדה לפקח ולוודא שראיונות בהם שותפים אנשים עם מוגבלות יתבצעו באמצעות שאלונים מותאמים ומונגשים, תתואר הדרך לוודא שמטרת המחקר והשפעותיו

מובנת למרואיינות ותתבקש הסכמה מדעת גם של האפוסטרופוס במקרה הצורך. לאור זאת ביקשתי, במסגרת המחקר הנוכחי, להבין תחילה את השדה בתוכו מעוצב נושא הנישואין, ולחתור באמצעות הבנה זו לראיונות מונגשים דיים. יצוין כי עמדה זו עומדת במתח מסוים עם גישת ביקורת המוגבלות, המעודדת "מחקר משתף", הכולל שיתוף אנשים עם מוגבלות במחקרים העוסקים בהם עצמם.¹⁰⁰ לפיכך, מחקר זה אינו עומד בפני עצמו, וכוונתי להמשיכו למחקר בו יתבצעו ראיונות ישירים שיאפשרו להשלים את התמונה מנקודת מבטן של נשים עם מוגבלות.

3.5.3. מקומי כחוקרת

עד לתקופה האחרונה, מחקרים העוסקים באוכלוסייה החרדית, בוצעו בדרך כלל על ידי אנשים שאינם מתוך הקהילה החרדית, ולא תמיד הציג את העמדה החרדית עצמה, אלא את ההתנגדות לה.¹⁰¹ בשונה ממחקרים מסוג זה, אני עצמי חוקרת המגיעה מתוך הקהילה החרדית, ומזוהה עם ערכיה. ביקשתי לבטא את העמדה הקהילתית, כפי שאני רואה אותה, מתוך זהירות ובחינה מתמדת של השפעת היותי חברה בקהילה אותה אני חוקרת. בנוסף, עסקתי שנים רבות בתחום החינוך המיוחד ואני בת לאב פוסק הלכה מוכר ואם לבת עם מוגבלות שנישאה והקימה משפחה.

בשלב איסוף המידע - זהותי אפשרה לי, מחד, להגיע למרואיינים בקלות רבה באמצעות רשת היכרות אישית נרחבת, ואף ליזכות באמונם כמי שמהווה חלק מתוך הקהילה ושותפה בחוויה. מאידך, המרואיינות, שרובן הכירו אותי היכרות קודמת, בנו את ה-EP בסיפורן בהתאם ל'קהל' השומעים - בת לאב פוסק הלכה ואם לבת עם מוגבלות. מצבים אלו, עשויים היו להשפיע על הפרטים, שבחרו להציג או להכמין,¹⁰² ואף על שימוש במונחים פנים תרבותיים או מקצועיים, שלא תמיד עלה בידי לבקש את הסברה של המרואיינת למונחים אלו. בהצגת המחקר, פירשתי אותם מתוך הידע הכללי שיש ברשותי, מעולם התוכן אותו אני חולקת עם המרואיינת.

בשלב הניתוח והצגת הנתונים - תפיסות עולמיות ועמדותיי, הושפעו מאותם מקורות שניתחתי והיה עלי לגשת לראיונות ולמקורות הידע תוך זהירות ומודעות לכך, שעלי לעשות מאמץ ולהימנע מהשלכת ציפיות המבוססות על הנרטיב האישי שלי. צבר בן יהושע מציין מספר סיכונים העולים בחקירת אנשים או אתרים מן "החצר האחורית" של החוקר. היא מעלה חשש, שמא החוקר יחפש ביסוס להנחות קודמות, ובכך יפגום בערך הנתונים, שמא תשובותיהם של המרואיינים תושפעה מהיכרות קודמת עם החוקר, שתגרום להם לספק מידע, שהיו מצניעים מפני חוקר חיצוני, ושמא הם ינסו להטות את החוקר, באמצעות הדגשת מידע, הנתפס על ידיהם כמועדף.¹⁰³ חוקר המבקש לחקור את הקהילה ממנה הגיע מאותגר גם על ידי התנגשות המחויבות למחקר עם מחויבותו לנחקריו ולציפיותיהם, ולעיתים אף לשמה הטוב של קהילת ההשתייכות שלו. עניין אחרון זה בא לידי ביטוי ייחודי בקהילה החרדית, בה קיים חשש גם מאיסור 'חילול ה' אותו יש המסבירים כאיסור להציג את קלונה של היהדות כלפי חוץ.¹⁰⁴ במסגרת הראיונות עלו הסתייגויות אף מכיוון

¹⁰⁰ דנה רוט, דורית ברק "תגובה גישות חדשות לחקר המוגבלות: מחקר משחרר, מחקר משתף, מחקר מכליל" בתוך: לימודי מוגבלות - מקראה ה"ש 7 לעיל, 539 - 549.

¹⁰¹ מלאכי קרנצלר "התפתחותם של מחקרי-מדיניות אודות החרדים בישראל" כתב עת לחקר החברה החרדית כרך 2 תשע"ה (2014-2015) 1-23.

¹⁰² על בחירת EP וברירת התכנים - ראו, ספקטור מרזל ה"ש 99, לעיל.

¹⁰³ נעמה צבר בן יהושע "אתנוגרפיה בחינוך" בתוך: מסורות וזרמים במחקר האיכותני (צבר בן יהושע: עורכת, 2016) 86-118.

¹⁰⁴ David A. Rier, Avraham Schwartzbaum and Chaya Heller *Surveying the Haredim as Insiders: Identity and Research Ethics* The Jewish Journal of Sociology, vol. 49, nos. 1 and 2(2007).

של מרואיינות מכך שיוצגו עובדות שעשויות לגרום לחילול ה', דוגמת דבריה של ענת: "אני אומרת אולי זה לא יפה להגיד את זה בדוקטורט, אולי זה חילול ה', אבל נישואים של בעלי מום בחברה חרדית, זה הרבה פעמים הממ... זה מחלה של החברה."¹⁰⁵

החשש מפני חילול ה' ליווה אותי, הן כמשתייכת לקהילה והן כמאזינה למרואיינות, השותפות עמי למערכת נורמטיבית זו. ראיתי בהצגת התמונה האותנטית השלמה חשיבות ראויה לכלל הקהילה, ובפרט לאנשים עם מוגבלות בה, ואני תקווה שלא תצא מכשלה תחת ידי.

חשש נוסף אותו מעלה צבר בן יהושע הינו שחוקר המגיע מתוך הקבוצה יחמיץ מידע אותו הוא רואה כמובן מאליו.¹⁰⁶ על מנת למנוע החמצה זו, הבהרתי בראשית כל ריאיון את מטרת המחקר ואת מקומי כחוקרת, והסתייעתי בהצלבת נתונים עם מחקרים אחרים שבוצעו באוכלוסייה החרדית. השימוש בתוכנת עזר לניתוח נתונים סייעה לוודא ריחוק ובקרה וכן מודעות, שקיפות ותיעוד שיאפשרו בחינה ורפלקציה.¹⁰⁷ נעזרתי רבות בקוראים, שאינם מתוך הקהילה החרדית, שביקרו את עבודתי במהלך כתיבתה, ואף הצגתי את עבודתי בפני קהלים מקצועיים מגוונים, שביקרו והעירו הערותיהם.¹⁰⁸ כמו כן ניהלתי יומן חוקר בו העליתי בעיקר את הסוגיות בהן מערבותי האישית באה לידי ביטוי. יומן החוקר, סייע לי לשמר את ההפרדה ולהתמקד בממצאים על שלל היבטיהם. למרות כל אלו, אני סבורה כי מעורבותי האישית, ניסיוני, ערכי האישיים ותפיסות עולמי, כיוונו לא אחת את פעילותי ואת הפריזמה האפיסטמולוגית בעדה בחנתי את הממצאים. איני מתיימרת לכתוב מתוך עיוורון להשתייכותי זו, ומותירה לקורא הנבון לבחון את הטקסט בעיניו שלו, תוך מודעות לעמדה ממנה אני מגיעה.

¹⁰⁵ ענת. 21.5.17. ענת לא בקשה להימנע מפרסום אמירתה זו, כאמור, כיבדתי בקשות של מרואיינות שבקשו שלא לפרסם חלק מן הריאיון מתוך חשש לחילול ה'.

¹⁰⁶ צבר בן יהושע, הי"ש 103, לעיל.

¹⁰⁷ שקדי, הי"ש 7, לעיל. 64-69.

¹⁰⁸ לדוגמה, פורום יהדות ואתיקה והמרכז לחקר המוגבלויות באוניברסיטת הר הצופים (14.3.17, 22.6.17), קבוצת עניין במחקר איכותני במכון מופ"ת (4.6.17), קבוצת מאמינות וחוקרות באוניברסיטת בר אילן (8.1.17) ועוד. בהזדמנות זו אודה למשתפי הכנסים השונים על הערותיהם המחכימות והמשמעותיות, אשר כולן, עד האחרונה שבהן, נלקחו בחשבון ותרמו רבות להרחבת נקודת המבט שהצגתי.

4. ממצאים

חינוכה של הצעירה החרדית, מכוון להקמת בית של תורה. בניית משפחה מהווה ערך תרבותי מרכזי עליו מושם דגש בהבניית חינוכה. החינוך החרדי, שואף לבלום חשיפה לעולם תוכן חיצוני, המציע מסרים נוספים או חלופיים לאורח החיים המסורתי. לפיכך, ניתן לזהות הסללה של הנערה לכיוון יחיד - רכישת מקצוע, שיאפשר לאשה לפרנס את משפחתה, תוך מזעור הצורך בהסתייעות בבן זוגה בכלכלת המשפחה, על מנת לאפשר לו להמשיך בלימוד התורה. לימודי המקצוע נמשכים כשנתיים עד שלוש שנים לאחר סיום התיכון. גיל הנישואים הממוצע הינו בסמיכות לתקופת סיום הלימודים המקצועיים. כך מתאפשר לצעירות ליטול את תפקידן המרכזי - פרנסת בית של תורה וגידול ילדים הממשיכים את מסורת החינוך החרדי.¹⁰⁹

היות ונשמרת הפרדה מגדרית הן במערכת החינוכית והן מחוצה לה - המפגשים לצורך נישואים מתבצעים באמצעות שידוך. פרקטיקת השידוכים, שנועדה להכיר בין צעירים למטרת נישואים, מתבצעת בעזרת שדכן מקצועי או מכר של הצדדים, אשר מפגיש בין בני זוג עתידיים, על בסיס התאמה אפשרית של הצדדים. התאמה מבחינת השתייכות קהילתית, תפיסות עולם, תכונות אופי, ציפיות כלכליות ועוד. חינוכה של הצעירה, השקפתה הרוחנית והערכים המרכזיים להם שואפת, הנם חלק בלתי נפרד מהנושאים הנבחנים טרם פגישת הזוג המיועד.¹¹⁰

הטמעת ערכים אלו, מתקיימת עוד במסגרת הלימודית כאשר הצוות החינוכי, בסיוע מרצים חיצוניים, עוסק בהעברת מסרים אודות תפקיד האישה, תקשורת בין אישית וכמובן - ערכי התורה, הצניעות והמשפחה.¹¹¹ ככלל, המערכת נמנעת מעיסוק בנושאים המצויים בטאבו החברתי, ולפיכך סוגיות בתחום החינוך המיני לא נלמדות במסגרת ההוראה הפרונטאלית. תכנים אלו מועברים בתקופה שבין האירוסין לחתונה בדרך כלל בעזרת מדריכות כלה. הדרכת כלות היא הכשרה חדשה יחסית, שמחליפה או משלימה את מקומה של האם כמעבירה לבתה את הידע הנחוץ בתחומי החינוך המיני והלכות טהרת המשפחה. זהו מקצוע מודרני, שנועד לשמר מסורת קדומה. בחורי הישיבה נעזרים במדריכי החתנים הנושאים בתפקיד מקביל.¹¹²

להורים מקום מרכזי בתהליך השידוך, האירוסין והנישואין של בני הזוג. ההפרדה המגדרית מחייבת הסתייעות בהורים או בבוגרים אחרים לצורך 'ביורורים' על בן הזוג המיועד. יתר על כן הצעירים החרדים אינם חיים במסגרת עצמאית; מקובל שההורים מממנים את הלימודים בסמינר ובישיבה, והזוג הנישא מגיע ללא בסיס כלכלי יציב. מסגרת זו משמרת ומעודדת נורמות התנהגות אחידות, ומאפשרת פיקוח מתמיד של הקהילה על הבאים בברית הנישואים מהם מצופה להמשיך את הערכים והמסורת בבית שהקימו.¹¹³

צעירות עם מוגבלות, המשולבות במסגרת לימודים רגילה, נחשפות לאותם ערכים. הן תבקשנה להינשא, כשאר בנות גילן, כאשר אינן רואות לנגד עיניהן אופציה חלופית לחיים בוגרים. ככל שמערכת השילוב מתפתחת, ומאפשרת לתלמידות עם מוגבלות, להשתלב במסגרת הרגילה - ניתן לשער כי סוגיית הנישואים

¹⁰⁹ ראו, בין השאר, עדיית קורקוס ומיכאל כץ "חלוקת תפקידים במשפחות חרדיות לעומת משפחות חילוניות" **חברה ורווחה** לו 2 (יוני 2017) 259-284, וכן: בלה ליוש נשות הסף - נשים חרדיות מול השינוי המודרני (רסלינג, 2014). וכן: נעמה ברנדמן "מערך חייהן של נשים חרדיות - מחקר פנומנולוגי" (חיבור לקראת תואר מוסמך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר אילן, 2010).

¹¹⁰ גלבע פלדמן, הי"ש 26, לעיל. הי"ש 17, לעיל.

¹¹¹ לאה ריימן "בית יעקב לכו ונלכה" ההכשרה להוראה של הסמינרים ה'חרדים' למורות במדינת ישראל שורשים ותמורות" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, 2014).

¹¹² אורית אבישי "הדרכת כלות כבית ספר לנישואים: דת, מגדר ומדינה ברבנות ומחוצה לה" בתוך: **פרדוקס ספינת תאוס: מגדר, דת ומדינה** (חנה הרצוג וענת לפידות-פירילה - עורכות, ירושלים: מכון ון ליר, 2014) 312-337.

¹¹³ הדס חנני "המשפחה החרדית - חוקים, מוסכמות ומנהגים" **אנשים ישראל - המדריך לחברה הישראלית** (2008) <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7601>

תצוף במלוא עוזה, סוגיה שניתן אולי היה להתעלם ממנה או לדחות אותה לשנים מאוחרות יותר, אלמלי נחשפו התלמידות עם המוגבלות לתכנית הלימודים החרדית המקובלת. כפי שמסבירה דבורה, שנישואיו של בן משפחה עם מוגבלות עלו על שרטון:

במגזר הכללי יש אנשים שחיים בלי להתחתן. (בן) גם היום אצלנו זה קצת נכנס יותר. את רואה את הבחורים מתבגרים בני חמישים וזה קורה, ובחורות בנות...אני מכירה כמה כאלו. אז אם אנחנו שותלים להם בחינוך מגיל מאוד צעיר, שזה לא חובה. אז אם הצלחנו לחתן אותם - מעולה, אבל אם לא הצלחנו לחתן אותם - לא קרה כלום. הם לא אמורים להרגיש את החסר הנוראי הזה, כי לא כל אחד מתחתן.¹¹⁴

תכנית הלימודים אינה המסגרת היחידה, המשפיעה על הטמעת ערכי המשפחה והנישואים בגיל צעיר. הנערה עם המוגבלות חיה בקרב משפחה וקהילה בהן רווחות נורמות אלו, וההנחה היא, כי ככל שיכולותיה הקוגניטיביות תאפשרנה זאת - הנערה תבקש להינשא כמו יתר אחיותיה, כשהיא אינה מכירה צורת חיים שונה. לבנה רואה בכך ביטוי לתפיסה תרבותית של הנישואים, כזכות שההורים רוצים להעניק לצאצא עם מוגבלות:

אני חושבת שמשפחה, בכל אופן התרבות החרדית מאוד מחנכת יותר למשפחתיות, לילדים, ל---אני הייתי אומרת, אפילו לא יודעת אם להגיד בצורה הזאת, אבל... משהו אמפתי של זכויות אולי? (בן?) זכויות כאילו... תחושה של כאילו גם הוא בן אדם. כאילו גם יש לו את הזכויות שלו, כאילו, להתנסות בנישואים. או שיהיה לו בן זוג.¹¹⁵

פרקטיקת השידוכים המקובלת בחברה החרדית, משפיעה על אפשרותה של נערה עם מוגבלות למצוא לעצמה בן זוג. מערכת השידוכים מאפשרת לכוון לשידוך שיש בו התאמה, גם כאשר מי מבני הזוג מוגבל בתחום כלשהו. בסוגיית השידוכים, יתכן כי יהיה הבדל בין נערות עם מוגבלות שלמדו במסגרות רגילות לבין חברותיהן מהחינוך המיוחד. כאשר ניתן להניח כי בשידוך של בוגרת החינוך המיוחד - המוגבלות תהיה המוקד המרכזי והראשוני בשיח השידוכים, בפרקטיקה מובנית זו, המבוססת, אמנם, על יחס לא שוויוני למועמדת עם המוגבלות, טמון פוטנציאל לאיתור בן זוג הולם שיכולותיו ומוגבלותיו מאזנות ומתואמות עם אלו שלה. כפי שיתואר בהרחבה בהמשך העבודה, בדרך כלל יידונו בשלב השידוך אף תכנון של ליווי מתאים ומקצועי לזוגיות המתגבשת.

השידוך מותנה באפשרות לדיור מחוץ לבית ההורים. זוגות עם מוגבלות המבקשים להינשא עשויים להתגורר במערכי דיור חרדים המפוקחים על ידי משרד הרווחה. אלו מציעים בשנים האחרונות אפשרויות דיור לזוגות נשואים. ככל הנראה מדובר בשיעור נמוך ביותר מכלל הזוגות עם המוגבלות.¹¹⁶ זוגות אחרים שנישאו, מוצאים את מקומם בדיור עצמאי, לעיתים בסמיכות להוריהם.¹¹⁷ הזוגות המתגוררים במערכי הדיור, נהנים מליווי מקצועי אינטנסיבי ומותאם לצרכיהם וזוכים להגנה נרחבת, לפעילות פנאי מובנית ולייעוץ והכוונה קבועה. תמורת כל אלו, הם מוותרים במידת מה על האוטונומיה והבחירה החופשית. לאור האחריות שנוטלים מערכי הדיור על מילוי צרכיהם של הדיירים ואף על פיקוח והכוונת קיום הלכות טהרת המשפחה

¹¹⁴ דבורה. 9.8.16.

¹¹⁵ לבנה. 16.5.17.

¹¹⁶ מן הראיונות עולה כי בשני מערכי הדיור המיועדים לזוגות חרדים מתגוררים כעת בסך הכל כתריסר זוגות בלבד.

¹¹⁷ שושנה. 7.8.16.

- רבנים ופוסקי הלכה מעודדים לעיתים קרובות לבחור בחלופה זו.¹¹⁸ טהרת המשפחה נמצאה כאחת הסוגיות המשמעותיות בנישואיהם של זוגות עם מוגבלות. בהחלטה על נישואי זוגות עם מוגבלות - היתכנות שמירת טהרת המשפחה מהווה קריטריון מרכזי. בתחום זה מקומו של הרב הוא בעל חשיבות מיוחדת, שכן הרב הוא כתובת לכל זוג השומר טהרה.

טהרת המשפחה היא מצווה מרכזית בבית היהודי שמקורה בפסוק: "ואל אישה בנידת טומאתה לא תקרב".¹¹⁹ מדובר בקודקס הלכתי המקיף את כלל חיי הזוג, ועיקריו הם: הימנעות מוחלטת ממגע פיזי בין האיש והאישה בתקופת המחזור החודשי, הפסק טהרה בו מוודאת האישה כי דימום המחזור פסק כליל, שבעה ימי המתנה נוספים המלווים בבדיקות חוזרות ומכונים 'שבעה נקיים' וטבילה במקווה טהרה בתום שבעת ימים אלו, לאחר טקס ניקוי מורכב שקודם לטבילה.¹²⁰ הלכות הבית היהודי, ובפרט הלכות טהרת המשפחה, מעוררים שאלות הלכתיות לא מעטות, לפיכך הזוג החרדי קשור לרב קבוע או לצוות רבנים מ'בית הוראה' הזמינים לפסוק בתחום סבוך זה בכל מקרה לגופו.

המוגבלות, אם כן, מוצאת את ביטויה הייחודי בלבה של התרבות החרדית, בסוגיית הנישואים הרגישה והמשמעותית. החינוך המקדים, הליך השידוך, בחירת מקום המגורים ושמירת הלכות הבית היהודי, כל אלו נושאים גוון ייחודי ומרתק כאשר האישה הנישאת היא אישה עם מוגבלות השואפת לממש את ערך הנישואין על פי ההלכה, ככל בנות גילה.

¹¹⁸ הרב רובינשטיין, 24.5.17.

¹¹⁹ ויקרא יח יט.

¹²⁰ קיימים אין סוף ספרי הלכה והדרכה בתחום טהרת המשפחה מתקופות העבר וההווה, השונים מעדה אחת לאחרת. מהם נכתבו על ידי גברים ומהם על ידי נשים. דוגמא לספר מרכזי בתחום זה, הוא ספרו של הרב כהנא, קלמן, ה"ש 71, לעיל, שזכה לפרסום בשל פשטות ההלכות שבו והעובדה שנכתב במחיצת החזון אי"ש שהיה מעמודי התווך של הקהילה החרדית בתקופת קום המדינה (מאמר ביקורת על הספר ראו: פטרובר משה אברהם המעיין, 50 (4) (2010) 77-85). בנוסף, בשנים האחרונות פורסמו לא מעט מאמרים ומחקרים, העוסקים בשיח ביקורתי ביחס להלכות טהרת המשפחה ודרכי הקנייתן, דוגמת עבודת המקיפה של חגית רודריגו גארסיה "מופעים של ידע: החוויה הפנימית של טהרת המשפחה בקרב נשים דתיות לאומיות מעקבות גיל שונות" (עבודה לשם תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, נובמבר 2015).

פרק 5- יישום הזכות לנישואים: חוק, הלכה ונורמות

הזכות לנישואים של אנשים עם מוגבלות מוכרת מפורשות באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות שנחתמה ואושררה על ידי מדינת ישראל.¹²¹ על פי החוק בישראל - נישואי יהודים מצויים בסמכות בית הדין הרבני הפועל על פי ההלכה היהודית.¹²² על פי ההלכה אדם המסוגל לקבל החלטות ואינו בגדר 'שוטה' רשאי להיכנס בברית הנישואים.¹²³ טרם חתמה מדינת ישראל על האמנה, בקשה לקבל חוות דעת של המשפט העברי בנושא. בחוות דעתו של ד"ר ויגודה, מומחה למשפט עברי, נכתב, כי מגבלה הלכתית זו אינה סותרת את האמנה. ויגודה מסיק זאת מנוסח סעיף האמנה העוסק בנישואים. בסעיף נכתב, כי נישואי אנשים עם מוגבלות יהיו בהסכמה חופשית ומלאה של המיועדים (**"basis of free and full consent of the intending spouses"**), ולדבריו - לאדם המוגדר שוטה על פי ההלכה אין ממילא את המסוגלות להסכמה חופשית.¹²⁴

ספק אם כוונת מנסחי האמנה הייתה להגביל את נישואיהם של אלו שייקבע שאינם בעלי מסוגלות להסכמה חופשית, גם לא ברור מיהו הגורם האמור לקבוע איזו הסכמה תחשב חופשית ואיזה לא. אף לא ברור מי יחליט בנושא: האם יהיו אלו בני המשפחה? צוותים חינוכיים? היש כלים מקצועיים שמאבחנים בוודאות יכולת להסכמה חופשית? האם ההלכה היהודית תסתמך על כלים מקצועיים, בהנחה שישנם כאלו, בהחלטה על מסוגלות לנישואים? כמו כן, ספק אם יינתן לאדם עם המוגבלות עצמו, לקבוע אם הסכמתו חופשית או לאו - היות והכחשת אפשרותו להסכמה חופשית תוצמד מן הסתם להכחשת מסוגלותו להעיד על מהות הסכמתו שלו. יתכן ששאלה זו תובא לפתחי המערכת הרפואית, תוך חזרה למודל המדיקלי ולתפיסה פטרונית באשר ליכולותיהם של אנשים עם מוגבלות. לא ידוע אם נערך דיון מקיף במהלך הדיונים באמנה אודות שאלות אלו. מכל מקום, בהסתמך על חוות דעת זו של ויגודה, מדינת ישראל סיגה חתימתה על האמנה, בכך שהנישואים יוכפפו לסמכות בית הדין הרבני, מצב שיאפשר לדון בכל מקרה לגופו, וכך הגוף המחליט על מסוגלות להסכמה חופשית יהיה הגוף ההלכתי, שלו יש המנדט לקבוע גם את הגורם עליו יסתמך.¹²⁵ במציאות הקיימת, כפי שעלה במהלך הראיונות והתצפיות, ובקריאת תשובות של פוסקי הלכה מהדור הנוכחי, נראה כי אלו אינם ממהרים להגביל נישואים אלו. להיפך - בשל חשיבות מצוות הנישואים פוסקי הלכה מעודדים את הנישואים בדרך כלל.

פרשנות הגישה ההלכתית ביחס לנישואי אנשים עם מוגבלות נתונה בידיו של הרב. למעשה, הרב ממלא תפקיד כפול, בראש ובראשונה כמפרש את הדין הדתי ופוסק כיצד יש לפעול על פי המערכת הנורמטיבית ההלכתית, אך תפקיד נוסף לו - כמנהיג קהילתי הוא גם מתווה את דרכם של בני הקהילה, לפיכך נוטל חלק מרכזי בעיצובן של הנורמות החברתיות אשר גם להן חלק רב בתפיסת הנישואים בכלל ונישואי זוגות עם מוגבלות - בפרט.

¹²¹ האמנה לזכויות אנשים עם מוגבלויות, ה"ש 1, לעיל.

¹²² חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), ה"ש 50, לעיל.

¹²³ הרמב"ם, ה"ש 58, לעיל.

¹²⁴ ויגודה. ה"ש 54, לעיל.

¹²⁵ הסתייגות מדינת ישראל לאמנה, ראו ה"ש 53 לעיל. יצוין כי הסתייגות דומה הציבה ישראל גם ביחס לאמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (ה"ש 62 לעיל והטקסט הצמוד לה). כך שמסתבר כי ההסתייגות לא נועדה על מנת להגביל דווקא אנשים עם מוגבלות, אלא למנוע מצב של התנגשות בין האמנה לחוק הדתי החל על הדין האישי בישראל.

הרב, כמקור נורמטיבי בקרב הקהילה החרדית - שותף קבוע בהחלטות המתקשרות לנישואים. לעיתים הרב הוא זה שעוד טרם הוצע שידוך כלשהו קובע את מסוגלותו של הצעיר 'להיכנס לשידוכים', כפי שמספרת שושנה, שבעלה פוסק הלכות: "אז בעלי אמר לו באופן חד משמעי זאת חובתך לחתן את הבן שלך לעזור לו במה שאתה יכול אה... [...]. אבל זאת חובתך כאבא למצוא שידוך לבן שלך". הרבנים נוטים לעודד חיים במסגרת של נישואים, בפרט כאשר הסביבה כשרה לכך, כמו מערכי הדיור המציעים מעטפת לקיום מצוות ההלכה. כך, מנהלת מערך הדיור פנתה אל רב המערך, על מנת לשאול, אם עליה לעודד דיירים שאינם נשואים, לנסות להינשא: "אז הוא אמר לי- אם את מזהה אנשים שיש להם צורך מצווה עליהם לחתן אותם."¹²⁶

החלטה על שידוך של אנשים עם מוגבלות אינה קלה, ורבים מעדיפים להיתלות ברב כמי שהכריע עבורם בסוגיה זו. במהלך הראיונות עלו לא אחת שמותיהם של גדולי ישראל כמו ר' חיים קנייבסקי, הרב וואזנר והרב שטיינמן, כמי שנתנו ברכתם לשידוך ובכך העניקו גושפנקא להחלטה, לעיתים אף בניגוד לעמדת חלק מבני המשפחה:

...והרב שטיינמן אמר- תקשיב, לא צריך להתחשב באמא שלך. היא אישה ייקית

(המממ...) עם חשיבה של ייקים. אתם לא צריכים. זה יהיה בסדר. אפשר לחתן אותם.

שהוא שמע את זה מהרב שטיינמן, הוא שינה את דעתו.¹²⁷

לאותה החלטה על נישואים חוברות גם הנורמות החברתיות הרווחות בקהילה החרדית, בדבר חשיבותם של נישואים, המוטמעות גם בקרב האנשים עם המוגבלות עצמם, שגדול חלומם להינשא ככל בני גילם. הנישואים בקהילה החרדית מהווים נורמה חברתית כה מקובלת, עד כי בנישואים של אנשים ללא מוגבלות, כלל לא נשאלת שאלת היתרונות הכרוכים בנישואים. כאשר מדובר בנשים עם מוגבלות, כדאיות הנישואים אינה מובנת מאליה, ולפיכך, במהלך הראיונות נותחה כדאיות נישואים אלו מהיבטים שונים. קשת היתרונות שהועלו מסווגים להלן בשלוש קטגוריות: הקטגוריה הראשונה עוסקת ביתרונות הפרקטיים של הנישואים כמשפרים את הסטטוס החברתי של בני הזוג, מאפשרים להם לחיות בעצמאות ולמעשה עשויים להקל על העול של הסביבה. הקטגוריה השנייה רואה תועלת בנישואים בעצם האושר שעתידיים הזוג לחוות כתוצאה מהיותם נשואים. הקטגוריה השלישית מתייחסת ליתרון הקהילתי הנלווה לנישואים, הלא הוא אפשרות להולדת ילדים והרחבת הקהילה.

5.1. היתרון התועלתני הכרוך בנישואים

נישואים תועלתניים שכיחים בחברות מסורתיות. ההחלטה על הנישואים בוחנת את היתרונות הפרקטיים של נישואים אלו - הקמת משק בית משותף, תרומה הדדית, קשרים עסקיים ועוד. כאשר מדובר בנשים עם מוגבלות, אפשר לראות מספר כיווני תועלת; הראשון שבהם הוא הנורמליזציה שהיא צינת לנמוס החברתי על פיו צעירה חרדית אמורה להינשא. כלומר, הנישואים יתרמו למעמדה החברתי של הנישואת כאשר תפעל על פי דרישות המערך החברתי ובכך משייכת את עצמה כשווה לבנות הקהילה. תועלת נוספת גלומה באפשרותה של האשה עם המוגבלות לקיום חיים עצמאיים והתנתקות מתלות. תועלות אחרות הנגזרות מנישואיהם של זוגות עם מוגבלות הן הורדת הנטל מכתפי ההורים, וניתן לראות בנישואים גם יתרון מבחינת תהליכי למידה של הזוג.

¹²⁶ נחמה ורוחי. 11.7.16.

¹²⁷ דבורה. 9.8.16.

שינוי סטטוס: נישואיה של צעירה עם מוגבלות, משנים את הסטטוס שלה, והופכים אותה לחלק מהמערך הנורמטיבי. היא פועלת על פי הסדר חברתי, ומצייתת לנורמות באופן שוויוני: "יש גם משהו... מאוד, אני כמו כולם. יש לי בית משלי. אני בסדר לכאורה. אני, אני בסדר." ¹²⁸ הנישואים, ושינוי הסטטוס הכרוך בהם, מרככים באופן טבעי את יציאת הבן או הבת עם המוגבלות מהבית. כפי שאומרת שמחה:

אני חושבת, שזה גם נותן איזה מקום של תקווה לאנשים, כשרואים כזה דבר. כי באיזשהו מקום כשנכנסים לדירה אז זהו. זה משהו עם הקושי פה, זה יש עוד משהו. יש אפשרות לחיות חיים נורמטיביים מאוד משתדלים שזה כמה שיותר אבל זה נותן משהו של תקווה. ¹²⁹

גישה זו מגיעה לא מעט מכיוונם של ההורים: "יש הרבה פעמים הורים שחושבים שברגע שהם יתחתנו אז הכל בסדר - יפתרו. הבעיות נפתרו" ¹³⁰ לדעתה של תמי, שבתה עם המוגבלות מצויה בשלבי גירוש, שינוי הסטטוס מהווה מטרה בפני עצמה, עד כדי כך שבשונה מצעירה ללא מוגבלות - כאשר קיימת מוגבלות עדיף להינשא ולהתגרש מאשר להישאר ברווקות, שכן ממילא אינה מצויה במעמד שווה בשוק השידוכים:

זה לא אותו סיכון כמו בחורה רגילה, שפתאום קולטת שהיא נשואה לחולה נפש או משהו בעייתי, ובעל כורחה הופכת סטטוס ובחורה מקסימה שהופכת פתאום להיות סוג ב' בשוק. בוא נאמר - היא ממילא הייתה סוג ב' תמיד. אז זה לא משנה הרבה, אז להפך. אני חושבת שהקטע של המעבר שדרג אותה. ¹³¹

כך עולה, כי הנישואים של נשים עם מוגבלות הנם חלק מכללי המשחק, ויש בהם ציות וקבלה של הנורמה חברתית המעניקה ערך וזהות לסטטוס הנישואים. אך לנישואים שכשלו יש ערך ייחודי בריבוד המעמדי של שוק השידוכים. בעוד שבאוכלוסייה הרגילה, כישלון הנישואים מוריד את ערכה של המועמדת לשפל המדרגה, הרי שצעירה עם מוגבלות שנישואיה כשלו - ערכה אינו יורד מזה שהיה טרם נישואיה. ניתן לשער כי ערכה השידוכי ביחס לעצמה אף עשוי להשתבח, שכן העובדה שנישאה בעבר, מוכיחה שחצתה את רף המסוגלות.

פיתוח עצמאות: הנישואים הם סמל לעצמאותם של הזוג. העצמאות והאוטונומיה של אנשים עם מוגבלות מהווים ערך מרכזי במודל חברתי של המוגבלות. על פי החוק הבלתי כתוב בקהילה החרדית חיים עצמאיים מתקשרים בדרך כלל עם הנישואים. עצמאות זו תורמת לתחושה חיובית. נורית מתארת נערה שהייתה במצב של דיכאונות בו, לכאורה, לא היה מקום לחשוב על כניסה לזוגיות, אך היא נישאה על מנת לאפשר לה להגיע לעצמאות:

ברוב החברות, היו חוששים מהקטע הזה, של עכשיו להתחתן, אבל היא אמרה שהיא רוצה. היא גדלה בסיפור הזה שצריך להתחתן בגיל מסוים ושה דרך ככה לעצמאות. ¹³²

כלומר, למרות העובדה, שנישואים אלו עשויים להיכשל, עדיין, כפי שמציינת תמי, יש להם יתרון בכך שהצעירה רכשה עצמאות בדיור ובאורח החיים: "היא התחתנה. אז לא הלך? בסדר. אז היא עצמאית ויש לה בית" ¹³³ בקהילה בה היציאה מן הבית מתאפשרת רק באמצעות נישואין, ובבית אחים ובני משפחה רבים - גם צעירה שאינה מבינה את משמעות הנישואים כשלעצמם מרגישה את יתרון העצמאות:

¹²⁸ מוריה. 1.8.16.

¹²⁹ שמחה. 3.8.16.

¹³⁰ מוריה. 1.8.16.

¹³¹ ענת. 21.5.17.

¹³² נורית. 5.10.16.

¹³³ ענת. 21.5.17.

"ויום אחד היא אמרה לי כן אני מאוד רוצה להתחתן שאלתי אותה אם היא מבינה מה זה והיא אמרה כן. אני רוצה להתחתן בעיקר כי אני חושבת שיהיה לי טוב אני לא יכולה כל כך הרבה ילדים קטנים בבית, (הממ) ואז אני אוכל לעשות מה שאני רוצה... היא רצתה. כן. היא רצתה. היא אמרה שהיא רוצה. היא רוצה לעזוב את הבית. בשבילה עם כל ה- 14 אחים יותר צעירים ממנה שזה מאוד הפריע לה היא רוצה לצאת לבנות לעצמה חיים משלה. 134

תועלות נוספות:

לנישואיהם של אנשים עם מוגבלות יתרונות פרקטיים נוספים. לדברי רייזי, הנישואים מביאים לכך שהחברה מתחלקת בעול של הסיוע לזוג: "זה גם איזושהי גישה עד מתי האמא יכולה להחליט בשבילה גם ההורים לא חיים לנצח. עם שותף גם החברה יותר נושאת בעול." 135 לבנה רואה בנישואים תועלת מסוג אחר. היא רואה בכך תועלת לימודית שאדם עם מוגבלות לא יכול היה לקבל ללא התנסות בנישואים: "[ש]היא למדה, שבנישואין צריך לוותר על כמה דברים, כדי להרוויח את הדברים האחרים. בשביל להישאר עם הבן זוג... יש למידה יש סוג של למידה. 136

נראה, אם כן, כי התועלתנות המלווה לנישואים, באה לידי ביטוי בפן ייחודי כאשר הזוג הוא עם מוגבלות. היתרונות אינם מסתכמים בבניית משק בית כבכל זוג שנישא נישואי תועלתניים, אלא נגזרת ממקומם של אנשים עם מוגבלות בתוך הכללים החברתיים של התרבות בה הם חיים - יצירת סטטוס נורמטיבי ונכבד, אשר נותר בעינו גם אם הנישואים נכשלו, יישום הזכות לעצמאות ואוטונומיה שבקהילה החרדים כרוכים בנישואים, ואף נכונות החברה לסייע לזוג הנשוי, אולי בשל העובדה שישם את הנומוס הקהילתי באמצעות קיום נורמת הנישואים.

5.2. יתרון האושר הגלום בנישואים

הנישואים בקהילה החרדית מאפשרים בראש ובראשונה לקיים זוגיות מאושרת: "שכן אנחנו רוצים שהם יתחתנו, כי זוגות לא יחיו מחוץ לנישואים. ואנחנו רוצים שהם יהיו זוג. ואנחנו חושבים, שזוגיות זה דבר טוב לנשמה וזה טוב לחיים." 137 התגבשותו של האושר הזוגי אינה מובנת מאליה. יתרה מזאת, האושר טרם הנישואים גם אינו מנבא זוגיות מאושרת, כפי שמספרת דבורה, על בן משפחתה עם המוגבלות שנישואיו שנראו כמבטיחים את אושרו - לא צלחו בסופו של יום: "היה שלש פגישות היה נורא חמוד כל הפגישות האלה. אחרי פגישה ראשונה הם רצו להתחתן. שניהם ממש. היה התלהבות מטורפת..." 138

גם ענת מספרת על אושרה של בתה, למרות כישלון הנישואים: "היא לכאורה יודעת. התנסתה קצת בזוגיות. היא עברה חתונה. היא הייתה מלכה! תפקדה מאוד יפה בערב של החתונה." לצד האושר בתקופת התגבשותם של הנישואים, אנשים עם מוגבלות חווים הישענות הדדית התורמת להם רבות, אולי אף יותר מאשר לזוגות ללא מוגבלות: "הוא כל כך ברמה נמוכה ושמח שהוא התחתן. היא בת עשרים, הוא בן שלושים, בן שלושים ושתיים אולי. היא מצאה בו, היא כזו שברירית ורזה, היא מצאה בו איזושהי משענת." 139 לפעמים, גם כאשר ההתחלה כרוכה בקשיים - מגיעים בני הזוג לתקשורת טובה המעשירה אותם: "זה מאוד יפה. מאוד מרשים.

134 נורית. 5.10.16.

135 רייזי. 26.6.16.

136 לבנה. 16.5.17.

137 נורית. 5.10.16.

138 דבורה. 9.8.16.

139 שושנה. 7.8.16.

בהתחלה היא לא יכלה להיות רגע בבית. כל פעם שהוא לא היה - היא תרוץ לדירה הזו. היום הם מה זה הם לא רוצים לצאת מהבית.¹⁴⁰ "עשינו מפגש של כל הבנות, והיא הגיעה ואמרה לבנות: "מאוד כדאי לכן להתחתן (צחוק), זה הרבה יותר טוב מאשר בבית".¹⁴¹ אושר בין בני הזוג אינו מחייב קיום יחסי אישות, ובראיון עמון, הזכירו חני וברכה, זוג שכלל לא קיימו יחסים. האם דרבנה לשאול את הרב אם מותר להם לחיות יחד; מלכתחילה, נראה היה, כי הרב שולל צורת חיים זו, אך לאחר הסבר מקיף של יועצת הנישואין - התיר הרב צורת נישואים זו.¹⁴²

אני חושבת שעצם זה שנתת לה גבר זה מעצים אותם זה נותן כוח זה נותן ברמה הרגשית. גם בלי לגעת בנושא האינטימי [...]. זה נותן להם גב רגשי, זה נותן להם את הביטחון. זה מעצים בהרבה תחומים. זה מגשים להם חלום.¹⁴³

בסופו של יום, גם אם אורח החיים, שזוגות אלו מקיימים, אינו שגרתי, ויכולותיהם מוגבלות בתחומים שונים - יש להם את הזכות לאושר שבזוגיות. כפי שמספרת לבנה, על בני זוג, שהגבר עם מגבלה נפשית והאשה עם מגבלה שכלית:

הם מסתדרים יפה. אני אפתיע אותך שהם מסתדרים יפה. זה אחת ההצלחות. יש ביניהם הרבה אהבה. את מרגישה שהם מאושרים וטוב להם. זה היה במקום, שהם יתחתנו. וגם הוא נראה לי, שאפילו שהיא קצת יותר מונמכת ממני, אני חושבת שדי טוב לו אתה. די טוב לו. הוא מחליט שם בכל. היא הכל נשמעת לו. הולכת אחריו (צחוק) לפעמים מצחיק לראות את זה. אבל זה נראה שהיא אפילו נהנית מזה.¹⁴⁴

גם שירה מתארת את יתרון האושר שבנישואים, ומציגה - מנגד - את כאב הבדידות, שעשויים לחוות הבוגרים עם המוגבלות, שלא זכו להקים משפחה. שירה אף הגיבה בפתיעה מסוימת לעצם השאלה:

(ש. את חושבת שיותר טוב להם להיות נשואים? מה תורם להם הנישואים?) מה תורם לְ הנישואים? בגלל שהוא צולע? או בגלל שהם לקויי למידה? או בגלל שהוא לא שומע? (ש. מי שלא יכול להיות עצמאי?) אז לא כל שכן! ה' אמר לא טוב היות האדם לבדו. הצורך הזה, חיה, לקרבה, להבנה. לאחד הדברים הקשים ביותר בחיים זה הבדידות.¹⁴⁵

האושר שבנישואים מהווה מטרה משמעותית, וההלכה מדגישה את החובה לשמח חתן וכלה. בתחום המוגבלות, היבט זה של אושר אינו נעדר, והאנשים עם המוגבלות הנם חלק בלתי נפרד מתרבות המייחסת חשיבות כה רבה למימוש האושר באמצעות נישואים. אושרם זה אף מאפשר להם הישענות הדדית ותמיכה רגשית להם זקוקים.

¹⁴⁰ מוריה. 1.8.16

¹⁴¹ נורית. 5.10.16

¹⁴² ברכה וחני. 18.4.17

¹⁴³ נחמה ורוחי. 11.7.16

¹⁴⁴ לבנה. 16.5.17

¹⁴⁵ שירה. 11.7.17

5.3. יתרון הנישואים כבסיס להולדה

נושא הולדה והורות של אנשים עם מוגבלות מזמין יריעה נרחבת יותר, לפיכך הדיון בנושא לא יתבצע במסגרת זו. אך לאור נוכחותה הבולטת של שאלת ההורות בשיח אודות הזכות לנישואים, אי אפשר להתעלם ממנו והוא יאוזכר בקצרה ובצמצום.

שאלת ההורות מצויה בנקודת מפגש נוספת: התנגשות עקרון טובת הילד אל מול זכות ההורות. שני עקרונות בעלי אופי חוקתי אשר מוצאים ביטויים בפסיקה מקיפה.¹⁴⁶ מדובר בשאלה רבת פנים המערבת מערכות נורמטיביות וסוגיות של זכויות. לחוקים השונים מצטרפות שאלות קשות העוסקות בזכות הילד לחיות בסביבה נאותה המתנגשת עם הזכות להורות, שזו זכות הנחשבת "ביסוד כל היסודות" למרות שאינה כתובה עלי ספר.¹⁴⁷

במדינות רבות בעולם, הייתה בעבר חקיקה, שמנעה מאנשים עם מוגבלות להביא ילדים, ואלו עוקרו על מנת למנוע הולדה.¹⁴⁸ גם כיום עדיין ישנן מדינות בהן מתבצע עיקור של אנשים עם מוגבלות ללא הסכמתם, כדוגמת פרו.¹⁴⁹ החוק בישראל אינו מגביל את ההולדה באופן פורמלי, וכיום חתומה מדינת ישראל על האמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, אשר קובעת כי: "תוכר זכותם של אנשים עם מוגבלויות להחליט בחופשיות ובאחריות על מספר ילדיהם."¹⁵⁰ עם זאת, בפועל המדינה לא נערכה די הצורך לתמיכה בהורות של אנשים עם מוגבלות, ונראה כי הגופים הרשמיים מעדיפים למנוע מימוש זכות זו. בין השאר, פעולות להדרכה ותמיכה בהורות מבוצעות בצמצום ובעיקר באמצעות גופים וולונטריים וארגוני מגזר שלישי, במערכי הדיור המופעלים כזרוע של רשויות הרווחה - לא מתאפשר לחוסים להביא ילדים ועוד.¹⁵¹

החוק אינו מגביל הולדה של אנשים עם מוגבלות, אך במסגרת חקיקה, פסיקה, תקנות ונהלים ניתן לזהות אפליה ברורה כנגד הורות זו.¹⁵² במישור ההלכתי, בשונה מהנישואים בהם קיימת הגבלה לנישואי שוטה - אין הלכה האוסרת הבאת ילד לעולם. יתרה מזאת, קיימת שאלה לגבי קיום מצוות פריה ורביה, בה למעשה מחויב כל אדם, וספק אם ניתן לפטור את האדם עם המוגבלות.¹⁵³ שאלה זו, משליכה גם על שימוש באמצעי מניעה, שגם הוא שנוי במחלוקת הלכתית.¹⁵⁴ מפגש אמביוולנטי זה, של הלכה, חקיקה ופסיקה, מחופה בהילת ההולדה וההורות כנורמה חברתית - בלעדיה אין - בקהילה החרדית. מפגש המערכות הנורמטיביות בהקשר להולדה, בא לידי ביטוי מובהק, בשיח אודות נישואי נשים עם מוגבלות. הנושא עלה בכל הראיונות.

¹⁴⁶ אחד מפסקי הדין המרכזיים שדן בכך היה עניינה של אורה מור יוסף (בע"מ 1118/14 פלוגית נ' משרד הרווחה והשירותים החברתיים ואח' (פורסם בנבו, 1.4.15). על הזכות להולדה של אנשים עם מוגבלות בישראל בראי פסק דין זה ראו:

Doron Dorfman *The Inaccessible Road to Motherhood — The Tragic Consequence of not having Reproductive Policies for Israelis with Disabilities*. Columbia Journal of Gender and Law, Vol. 30, No. 1 (2015) 49-83.

¹⁴⁷ יוסי גרין "התערבות המדינה באוטונומיה של התא המשפחתי: בין הזכות להורות לבין ערכיה של מדינת-ישראל" **מאזני משפט** ט (תשע"ד) 85-147.

¹⁴⁸ מדיניות זו מתוארת אצל Greg בפרסום משנת 1986:

Greg, William R. *On the failure of 'Natural Selection' in the case of Man*. Fraser's Magazine (Sep. 1868) 358-362, 142.

¹⁴⁹ מתוך סקירת הדו"חות ליישום סעיף 23 באמנה הבינלאומית (Concluding Observations). הסקירה נערכה על ידי עדית סרגוסטי מארגון "בזכות". הדו"חות מופיעים באתר האו"ם:

http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=4&DocTypeID=5 ת.כ. 11.9.17.

¹⁵⁰ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, ח"ש 1, לעיל. ס' 23 (1) (2) (ב).

¹⁵¹ מתוך טיוטת דו"ח צללים שנכתב בימים אלו על ידי ארגוני החברה האזרחית אודות יישום סעיף 23 לאמנה. <http://bizchut.org.il/he/2643> ת.כ. 11.9.17.

¹⁵² לדוגמה, מצויה בפסיקה ביקורת על חוסר אחריות של הורים עם מוגבלות, בעצם העובדה שבחרו להביא ילדים לעולם למרות מוגבלותם (בע"מ 10791/05 פלוגי נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (פורסם בנבו, 9.2.06)) כמו כן קיימת הגבלת טיפולי פוריות בהתאם להנחיות משרד הבריאות "המלצות הוועדה הציבורית לבחינת הסדרה חקיקתית של נושא הפרייה וההולדה בישראל" (2012) בפרק ב' (1)(4) מפורטות מוגבלות לסיוע בטיפולי פוריות לאנשים עם מוגבלות ונקבע כי טיפולי פוריות יינתנו רק כאשר נקבע כי לפחות הורה אחד מסוגל לתפקד. הוראה זו אינה חד משמעית ובעניין א"פ (משפחה חי') 6036/10/08 פלוגי נ' היועץ המשפטי לממשלה (פורסם בנבו, 29.12.2013) התאפשר טיפולי פוריות לאדם עם מוגבלות כאשר הייתה לו תמיכה סביבתית. ראו ביקורתו של דורון דורפמן, לפיה העובדה שהייתה גבר - פעלה לטובתו (Dorfman ח"ש 146 לעיל). וכן גרין, ח"ש 147 לעיל.

¹⁵³ זילברשטיין, הרב. ח"ש 64, לעיל.

¹⁵⁴ בבלי, **יבמות** סה. ב. רמב"ם הלכות אישות טו ב. **שולחן ערוך**, אבן העזר א. א.

הדגשתו וחידודו, גם מבלי שהמרואיינת נשאלה על כך, מצביעה על היותו ערך מרכזי הכרוך בנישואים כחלק בלתי נפרד.

ואכן, אפילו בשיחה עם שדכנית, שקהל היעד שלה הוא מועמדים עם מוגבלות - הנרטיב הדומיננטי ביותר, המתנוסס בראש שיח השידוך, הוא ההולדה. כאשר שירה, השדכנית, הסבירה את החסמים, הניצבים בפני נישואים של מועמדים עם מוגבלות, אחת הסיבות המרכזיות שהעלתה הייתה הסיבה הגנטית:

"זה סיבה גנטית וזו סיבה. גנטית. זה לא ילך יחד (ש. אבל לא תמיד הגנטיקה זה מה שאמור להתנגש) שהסיכוי הגנטי התורשתי אצל הילדים יהיה באחוז גבוה מאוד. וגם לפעמים אני מתייעצת עם רופא גנטי וכשיש סיכוי כל כך גבוה ללידות פגומות אז לא מומלץ. (ש. זאת אומרת שהראש הוא בדרך כלל נישואים, שאחר כך יש ילדים). עם תסמונת דאון בדרך כלל אין להם סיכוי ללדת. ללדת - אפשר אבל לא להוליד. הבנים. (ש. בראש שלהם זו הולדה, אם הם מורידים על דברים כאלה) הולדה אין בתסמונת דאון. יחסי מין יש להם אפשרות.¹⁵⁵

שירה לא התייחסה כלל למגבלה התפקודית, בשלה אי ההולדה אפשר שתהיה מתוך בחירה, ולא כתוצאה מעקרות בלתי נמנעת, הרווחת בקרב גברים עם תסמונת דאון. ניסיתי לשאול בכיוונים נוספים, אך שירה בשלה - הנחת יסוד אקסיומטית, לפיה השידוך מכון בהכרח להקמת משפחה עם ילדים. למעשה, בעיית הפוריות, היא מוקש מרכזי העומד בפני אדם המעוניין להשתדך, וזו עצמה מוגבלות בשלה פונה להסתייע בשדכנית לבעלי מוגבלויות:

לדוגמא יש לי בחור אחד עם בעיית פוריות, אבל לפי הדו"ח שהוא הביא לי אין בעיה של קיום יחסים. הוא יכול להוליד רק דרך הפרייה חוץ רחמית. יש לי בחורה שנולדה ללא רחם. היא יכולה להרות. היא יכולה להיכנס להיריון. אבל היא לא יכולה לשאת את העובר.¹⁵⁶

לא צלח כל ניסיון להבהיר מפורשות את נקודת הדילמה בסוגיית הבחירה בתכנון המשפחה והאפשרות להוליד נותרה כמוקד מרכזי:

(ש. אבל אם זה אנשים עם מוגבלויות נניח ב***¹⁵⁷ הם במילא לא יולדים ילדים) אני לא יודעת. רובם שם תסמונת דאון והם לא יכולים להוליד. אז הנה אני הצעתי לבחורה הזו שאין לה רחם. יש לה שני פתרונות בעצם שלושה. פונדקאית, אימוץ או שהיא, אם יש איזה גרוש או אלמן שכבר קיים מצוות פריה ורבייה.¹⁵⁸

רייזי, מדריכת הכלות, מציינת התנגדות לפיקוח על הולדה שיש שבו התערבות בהחלטת הבריאה ואולי אף פגיעה בנשמה עתידית:

אני לא בעד. אני מאמינה שבתוך תוכי שילד שצריך לבוא לעולם... [...] בקטע הזה אולי אני לא צודקת אבל אני מאוד מאמינה שהקב"ה לא מנסה אנשים במה שלא יכולים לעמוד..¹⁵⁹

¹⁵⁵ שירה. 11.7.17.

¹⁵⁶ שירה. 11.7.17.

¹⁵⁷ שירה נקבה בשם מערך דיור.

¹⁵⁸ שירה. 11.7.17.

¹⁵⁹ רייזי. 26.6.16.

בשונה מאנשים עם מוגבלות המתגוררים בקהילה, ובדרך כלל אינם ממהרים לפקח על הולדה, מערכי הדיור המאפשרים לגור בזוגיות, אוסרים על בני הזוג להביא ילדים. ניתן לראות בסוגיה זו את הצטלבות של המערכות הנורמטיביות. ברי כי הבאת ילדים לעולם אינה מתאפשרת, אבל לא ברור מי הורה כך. בשיחה עם רב מערך דיור הוא ציין, כי האפשרות להשיא בני זוג עם מוגבלות בתקופה האחרונה היא פועל יוצא מהאפשרות למנוע הולדה, אם כי בדבריו הגביל את המניעה המומלצת לתקופה של שנים אחדות בלבד:

לכן התיירו גדולי ישראל בדורות הקודמים לקחת. [אמצעי מניעה. ח.ג.] אותו דבר פה מה שאנחנו בכל זאת לא יודעים. זה וודאי בכל מקרה בתקופה הראשונה שנה שנתיים שלש שיקחו א... מניעה ושיהיו יחד.¹⁶⁰

בכנס להורים לבוגרים עם מוגבלות, שנערך מטעם אחד ממערכי הדיור, הוצגה סדרת שאלות ותשובות לרב.¹⁶¹ הרב נשאל על סוגיית ההורות, אלא שנוסח השאלה היה מעין זה: אם הרווחה מחייבת שלא יהיו ילדים, אז מותר להינשא כאשר אי אפשר להביא ילדים? הרב אישר נישואים במצב זה. אך הוא לא השיב ישירות על השאלה אם לאפשר - או לא- הבאת ילדים לעולם. גם בראיון עם צוות מערך הדיור לא היה ברור מקור ההתנגדות להולדה, והועלה הנימוק למניעת הולדה בנוסח בו היו מעורבים פסק הלכה, קביעת אגף הרווחה, החלטת המשפחה וגישת מערך הדיור:

לפעמים יש קשיים עם הנושא של המניעה. הזוגות אצלנו בהוראת... בהוראת גדולים שמלווים את המערך הם לא אין להם אפשרות להביא ילדים הם מקבלים מניעה. כל זוג בהתאם למה שמתאים לו. זה בא בהחלטה עם המשפחה זה סוג מערכת זה משהו שבאים למערך בידיעה שכל זמן שנמצאים פה זה גם בא בהוראה של האגף זה אפילו לא. כל זוג שנמצא אצלנו הוא צריך להיות בלי ילדים ברגע שרוצים ילדים אז עוזבים את המערך¹⁶².... (הדגשות שלי: ח.ג.)

הגם שנהלי משרד הבריאות והרווחה, המנחים את פעולות מערכי הדיור, עוסקים באחריות לאספקת אמצעי מניעה,¹⁶³ לא עלה בידי לאתר הנחיה מפורשת האוסרת על הבאת ילדים לעולם במסגרת מערכי הדיור רשמיים. איילה מסבירה למה:

"ילדים אין להם. הרווחה לא מאפשרת לנו לתת להם ללדת. את מכירה את החוק הלא כתוב (ש. אני מחפשת אותו הרבה). אין להם חוק ולא כתוב בשום מקום. זה לא הומאני. אין להם יכולת להגיד כזה דבר לבנאדם אנחנו לא נתקצב אותך בגלל שיש לך ילדים."¹⁶⁴

נראה, אם כן, כי סוגיית ההורות עמוקה ומקיפה, ומהווה מוקד מפגש בין חקיקה מגבילה, הלכה מאפשרת ונורמה חברתית מחייבת. ערך ההולדה, המוטמע כה עמוק בערכים המסורתיים בקהילה החרדית, וכרוך באופן טבעי בהתגבשותה של זוגיות, מביא לניסוח מערך צידוקים כאשר אינו מיושם במלואו בקרב זוגות עם מוגבלות. כך, ההורות מהווה יעד מרכזי של הנישואים בכלל וגם לא בהכרח מופקעת מאנשים עם

¹⁶⁰ הרב רובינשטיין. 24.5.17.

¹⁶¹ כנס "נישואים עם אופק" ביום 26.6.2017 בבית "יד שרה", בירושלים (להלן: "כנס נישואים").

¹⁶² שמחה. 3.8.16.

¹⁶³ לדוגמה, ראו סעיף 7.9.6. (ד) בנוהל משרד הבריאות מס' 80.002 "דיור מוגן סטנדרטים ונהלים להפעלת השירות" (מיום 1.9.2009) המורה כי: "כללים של

"מין בטוח" ושימוש באמצעי מניעה יועברו לכל הדיירים, לאחר ביקור של הדייר אצל גורם רפואי מוסמך."

¹⁶⁴ איילה. 16.8.16.

מוגבלות. יש מקום להניח, כי אם וכאשר נורמות האמנה יוטמעו בחקיקה ובפסיקה בישראל ותוסדרנה מערכות תמיכה פורמליות ומתוקצבות המאפשרות הורות זו - הקהילה החרדית תמצא את הדרך למימוש ההורות ביתר קלות וללא שהות.

הנה כי כן, הקהילה החרדית מזהה יתרונות ייחודיים בנישואיהם של בני זוג עם מוגבלות, התורמים להם מבחינת סטטוס נורמטיבי, עצמאות, תמיכה קהילתית ואושר אישי, ובחלק מהמקרים אף מאפשרת הבאת ילדים לעולם. מימוש הזכות לנישואים יתאפשר באמצעות מנגנון שידוכי כמקובל בקהילה החרדית ובשינויים המחייבים.

פרק 6 - בדרך לשידוך: הלכות וכללים, מנהגים ונהלים

השחקנים האנושיים ואלו שאינם אנושיים הפועלים בזירה, טווים ביניהם קורים בלתי פוסקים המשתלבים אלו באלו. כך מתגבשת פרקטיקת נישואיהן של נשים עם מוגבלות. תהליך השידוך דומה ושונה להליך השידוך המקובל בקהילה החרדית. פרק זה יציג את תהליך השידוך, תוך השוואה בין השידוך השגרתי בקהילה החרדית לשידוכיהן של נשים עם מוגבלות.

בחוק הישראלי קיימות הנחיות אחדות בעניין הנישואים - גיל נישואים,¹⁶⁵ פוליגמיה,¹⁶⁶ יחסים אסורים,¹⁶⁷ רישום נישואים¹⁶⁸ ועוד. אולם המשפט המדינתי מבקש להימנע, בדרך כלל, מהתערבות בהיכריות בין המינים לצורך נישואים, תחום המצוי 'על גבול השפיטות'.¹⁶⁹ לא כן הדבר במערכת הנורמטיבית החלה בחברה החרדית בישראל. ערך המשפחה והפיקוח ההדוק על המיניות מחייבים התוויית נהלים ברורים לגבי תהליך ההיכרות בין בני זוג, הכפוף לשלל הלכות וכללים כתובים ובלתי כתובים.¹⁷⁰ החברה החרדית אינה ייחודית בהתוויית כללים ופיקוח על שידוכים. כללים שונים ניתן למצוא בחברות מסורתיות בהן הקשר בין בני הזוג מובנה, ואינו מבוסס על רומנטיקה שנוצרת במפגשים מקריים, אלא כחלק מתפקידה של החברה לפקח על המשכיותה. באנגליה העתיקה וברומא, השידוך נתפס כשותפות עסקית בין המועמד לנישואין לבין אבי הכלה. ביפן נעזרות המשפחות במעין שדכן (nacodo) שתפקידו לגשר בין המיועדים ולסייע להם בתהליך האירוסין. גם בקוריאה ההורים הם אלו המייעדים בני זוג לצאצאיהם, אשר אמנם רשאים להביע התנגדות למועמד הנבחר עבורם, אך זו תיתפס כחוסר כיבוד הורים.¹⁷¹

חברה מסורתית המשמרת הפרדה מגדרית, לתהליך השידוך משמעות ערכית לא רק כקיום חובה של פרט, אלא שיש לו גם משמעות ציבורית של שימור הטוהר המיני והבטחת המשך קיומה המוסרי והדמוגרפי של הקהילה.¹⁷² לא בכדי כנתה פלדמן את החברה החרדית "חברת המשתדכים", בשל שימת דגש כה רב על ההליך השידוכי ושימור כלליו.¹⁷³ ההלכות והכללים מצויים הן במקורות הקדומים והן בפסיקה המאוחרת, כאשר בשנים האחרונות מתרכזים בספרי הדרכה שנכתבו לשם כך,¹⁷⁴ ואפילו נלמדים במסגרת סמינרים לבנות.¹⁷⁵

6.1. שידוכי נשים עם מוגבלות - הדומה והשונה בהליך השידוך

הגם שאין שידוך אחד דומה לאחר - לתהליך השידוכי בחברה החרדית חוקים משלו, והוא מתנהל במתכונת דומה למדי. בדרך כלל מדובר בקשר שיוצרים ההורים עם שדכן מקצועי או חובב, המוביל להצעות שידוך

¹⁶⁵ חוק גיל נישואין, תשי"י - 1950 פורסם ס"ח תשי"י מס' 57 מיום 9.8.1950 עמ' 286.

¹⁶⁶ חוק העונשין, תשל"ז - 1977 פורסם ס"ח תשל"ז מס' 864 מיום 4.8.1977 עמ' 226 ס' 175.

¹⁶⁷ ש.ס. 346.

¹⁶⁸ פקודת הנישואים וההיריושים (רישום) פורסמה חא"י, כרך ב', עמ' (ע) 876, (א) 903.

¹⁶⁹ דברי כבי' השופט ריבלין (מיעוט) בע"א 5258/98 - פלוני נ' פלוני ואח' - תק-על 2004(3), 448. וראו בעניין זה: נילי כהן "ירידתה ועלייתה של הבטחת נישואין" המשפט יא (תשס"ז) 27-53.

¹⁷⁰ הלכות וכללים רבים, כולל הפניות למגוון מקורות בנושא השידוך לשלבי השונים, ראו - הרב יוחנן רפאלי "קונטרס יבוא עזרי - מדריך מעשי ייחודי לשידוכים על כל שלביהם" אתר תורת אמת (תשס"ח) http://www.ateret4u.com/online/f_01827.html#HttpReportNum0005_1_2 ת.כ. 16.04.2017.

¹⁷¹ Abraham P. bunk, Justin H. Park, Shelli L. Dubbs Parents Offspring Conflict in Mate Preferences Review of General Psychology Vol. 12, No. 1, (2008) 47-62.

¹⁷² וסרמן, ה"ש 74, לעיל.

¹⁷³ פלדמן, ה"ש 17, לעיל.

¹⁷⁴ אנגלברג ונוביס-דויטש, ה"ש 74, לעיל.

¹⁷⁵ ר' רוז, חנן אלפר, תמר אלמוג "סמינר לבנות חרדיות" אנשים ישראל - המדריך לחברה הישראלית (31.3.2008).

<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7408&index=5&searchMode=1> ת.כ. 16.04.17.

שמציע השדכן מתוך היכרות מוקדמת עם הצדדים. הצעותיו של השדכן החובב נעשות, בדרך כלל, באמצעות היכרות אישית, ואילו השדכן המקצועי מסתייע בריכוז אינפורמציה ובהיעזרות ברשת של אינפורמנטים, שטווה כחלק מתפקידו והתמקצעותו. לאחר הצעת השידוך, מגיע שלב הבירורים, בו ההורים ובני המשפחה מלקטים אינפורמציה על המיועד או המיועדת בקרב מכריהם. דגש רב מושם על בירור מצבו הבריאותי של המיועד ושל בני משפחתו, היות ושידוך מושלם נתפס כמטרה בעלת חשיבות עליונה.¹⁷⁶ הבירורים המקיפים, דורשים מיומנות באיסוף מידע מהימן ורלוונטי, שכן ידידי המועמד הנשאלים אודותיו, מלאי רצון טוב לסייע לידד לבוא בברית הנישואים, ולא יחסכו בפירוט שבחיו ומעלותיו בפני המבררים, לעיתים - תוך הכמנת פרטים שיש בהם כדי לחבל בהתגבשות הקשר הזוגי.¹⁷⁷

מפגש בין המיועדים, נעשה בדרך כלל, לקראת תום אותם בירורים, וכאשר תכונותיהם של הצדדים והציפיות של ההורים משני הצדדים נמצאו הולמות. בקהילות החסידיות, מקובלת תקופת היכרות קצרה ביותר, וההורים הם גורמי ההשפעה המרכזיים בתהליך השידוך. ההעדפה לנישואים אנדוגמיים תוך קהילתיים מקלה גם על שלב הבירורים בקהילות החסידיות הקטנות, היות ותכופות קיימת היכרות מוקדמת כלשהי בין המשפחות.¹⁷⁸ במשפחות הליטאיות מצופה מבני הזוג המיועדים ליטול חלק משמעותי בהחלטה על בן הזוג המיועד ולפיכך תקופת ההיכרות תהיה ממושכת יותר בהשוואה לקהילה החסידית.¹⁷⁹ כך או כך, הגם שאין זוג דומה למשנהו - תהליך התגבשות הזוגיות דומה למדי. השלבים השונים מתוארים בקורס לימודי שידוכים שיזמה יוכבד, פסיכותרפיסטית חרדית לענייני משפחה ושידוכים, ובעלת המרכז טיפול בקשרי שידוכים:

"שיווק לשידוך בהצלחה... (1) איך לשווק את הילד המסוים הזה (הבן או הבת) בשידוכים (2) להגיע למצב של "יש הצעות" (3) בירורים אמיתיים כדרך לשידוך הנכון (4) ליצור פגישה יעילה ומוטיבית לקידום השידוך..."¹⁸⁰

רכיבים אלו של השידוך - השיווק, ההצעה, הבירור והפגישות, אותם מציינת יוכבד, הנם חלק בלתי נפרד מתהליך התגבשות זוגיות בחברה החרדית. קריאת מאפייני שידוכיהן של נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית תהיה באמצעות זיהוי הנורמות החלות בתהליך השידוכי, המקובל בקבוצת ההשתייכות התרבותית שלהן. לפיכך, אתאר את הנורמות החלות בתהליך השידוכים המקובל לשלביו, תוך היצמדות לראשי פרקים, הנגזרים משלבי השידוך הרגיל, שהוצגו במודעתה של יוכבד. כאשר ניתן לזהות קווי דמיון ושוני בין התהליך המקובל, לתהליך המאפיין את שידוכיהם של אנשים עם מוגבלות.

6.2. "איך לשווק את הילד המסוים הזה"

"יהי רצון מלפניך ה' שתזמין לכל אחד מבני את בת זוגו, ולכל אחת מבנותי את בן זוגה המיוחד לכל אחד מהם, ולא יקדימם אחר ברחמים, ולא ידחו מפני אחרים."¹⁸¹

¹⁷⁶ גלבוץ פלדמן, ה"ש 26, לעיל, ה"ש 17 לעיל.

¹⁷⁷ ממון, ה"ש 24, לעיל. וכן חנני, ה"ש 113, לעיל.

¹⁷⁸ וסרמן, ה"ש 74, לעיל.

¹⁷⁹ סימה זלצברג "שידוכין וגנטיקה: על בדיקות גנטיות טרום-שידוכיות בחברה החרדית" 2015/2014 (נובמבר, 2014) 43-24.

¹⁸⁰ מתוך מודעת פרסום: "לימודי שידוכים - קורסים לאימהות, בנות ושדכניות" יעוץ טוב לשידוך טוב המרכז לטיפול בקשרי שידוכים (פורסם קיץ 2016).

¹⁸¹ מתוך תפילת השליה להורים על ילדיהם. דפוס ראשון:

<http://www.tfilah.org/tfilot/%D7%AA%D7%A4%D7%99%D7%9C%D7%AA-%D7%94%D7%A9%D7%9C%D7%94>

לתפילה על שידוכי הצאצאים חשיבות עליונה. ההורים המעוניינים להשיא את ילדיהם עם בני זוג ראויים לא חוסכים בתפילות ובמאמצים על מנת לשווקם באופן מיטבי בשוק השידוכים. פלדמן מציגה את ההשתדכות כמבוססת על צבירת הון תרבותי וחברתי כפי שאלו תוארו על ידי בורדייה. הון תרבותי המתייחס למעמדו של הצעיר והישגיו בלימודים תורניים - הון הנצבר בעיקר על ידי הבנים - וכן לימודים במוסד חינוכי הנחשב יוקרתי. ההון חברתי כולל ייחוס משפחתי, השתייכות עדתית, התנהגות של בני משפחה אחרים ועוד. פלדמן הוסיפה גם את המונח 'הון בריאות' בהקשר לסוגיית השידוכים, שמשמעותו היא בריאות הנפש והגוף של המועמד ובני משפחתו. כל אלו מהווים קריטריונים לכימות ערכו של המועמד בכניסתו לשוק השידוכים.¹⁸²

מתכונת זו מצמצמת מאוד את נתיב חדירתו של אדם עם מוגבלות לשוק השידוכים. המוגבלות מהווה מהמורה אף במעמד השידוכי של בני המשפחה, כשההון הבריאותי של אחים לבעלי מוגבלות מושפע לרעה מאחאות זו.¹⁸³ בנתוני הסקר החברתי של הלמ"ס שפורסמו לאחרונה נמצא כי בקרב האוכלוסייה החרדית 30.5% יסרבו לנישואי בן משפחה עם אדם מוגבל, לעומת 15.2% בלבד בכלל האוכלוסייה.¹⁸⁴ ברי, כי אדם עם מוגבלות ייתפס כבעל ערך נמוך ביותר בשוק השידוכים. המוגבלות מייצרת חסם בפני צורת השיווק המקובלת ומחייבת תכנון צעדים יצירתיים לצורך 'שיווק' מועמדים עם מוגבלויות. הורים, בדרך כלל אימהות, פועלים ללא לאות בניסיונות 'לשווק' את בנותיהן בדרכים שונות ובכל מחיר, כפי שמתארת איילה, המשמשת כמדריכת כלות לנשים עם מוגבלות: "הורים מאוד רוצים את זה מאוד רוצים. המון הורים. הנה מתקשרת אלי עכשיו אמא. יש לה בחור. היא מפגישה את הבת שלה על ימין ועל שמאל."¹⁸⁵

לפעמים הלחץ להינשא מגיע מהמועמדים עצמם, המבקשים בכל דרך שהיא, יהיה אשר יהיה, לקחת חלק בשוק השידוכים, לא בהכרח מתוך הרצון למימוש הזוגיות, אלא גם ובעיקר על מנת לזכות בסטטוס הפורמלי של השתלבות נורמטיבית ושוויונית. למעשה, לחץ זה של המועמדים, הוא המקום היחיד בו נשמע ותואר בעוצמה קולם של האנשים עם המוגבלות עצמם, שבשלבם אחרים הושתק ולא נכח כלל. כך מתארת חוי, אשר בן משפחתה הפעיל לחץ בלתי פוסק על מנת לזכות להיכנס לתהליך השידוך: "הוא כל הזמן דיבר שהוא רוצה להתחתן ורוצה להתחתן. ותביאו לי בחורות ודיברתי עם בחורה. וראיתי בחורה ורוצה להתחתן. שיגע את השכל! וגם חמי וחמותי חרפנו את כולם - תביאו לו שידוך, תביאו לו שידוך."¹⁸⁶

דרך מעניינת לכניסה לשוק השידוכים, תוארה על ידי נורית. נורית, יועצת בתחום האוטיזם בתפקוד גבוה, יזמה פעילות קבוצתית לנערות חרדיות, המצויות על רצף האוטיזם, שאחת ממטרותיה הייתה פיתוח כישורי חיים והשבחת התקשורת הבין אישית. היו אמהות שראו בכך הזדמנות להכנת בנותיהן לשיווק השידוכי, כפי שמתארת נורית: "ברגע הראשון האמא אמרה המטרה שלי שאני מכניסה אותה לקבוצה כדי שהיא תתחתן. אמרתי - אנחנו לא משרד שידוכים..."¹⁸⁷ הורים אחרים ראו בהוצאת הבת מן הבית ושילובה במערכי

¹⁸² גלבע פלדמן, ח"ש 26, לעיל, ח"ש 17 לעיל.

¹⁸³ שם. וכן קנדל, ח"ש 27 לעיל.

¹⁸⁴ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "הסקר החברתי 2014 נושאים ייחודיים איכות הסביבה והון חברתי" (2016) לוח 30 עמ' 133. יתכן כי הפער אינו מושפע רק מדעות קדומות ביחס למוגבלות, אלא גם כתוצאה ממעורבותם של בני משפחה בהליך השידוך החרדי. השאלה שנשאלה הייתה "אם בן משפחה קרובה שלך היה מתחתן עם אדם השייך לאחת מהקבוצות הבאות, האם היית מקבל/מקבלת זאת? כשאת מתוך האפשרויות הייתה "אנשים עם מוגבלות" (שם). נספח. שאלה 10.490 עמ' 187) החרדים הביעו נכונות נמוכה יותר בהשוואה לכלל האוכלוסייה גם ביחס לנישואי בן משפחה עם בן זוג מקבוצות האחרות (שונה מבחינה דתית / ממוצא שונה). עשויים להיות לכך מספר גורמים, בין השאר - קושי כללי בקהילה החרדית להכיל שונות, ויותר מכך - מעורבות בעל משקל רב בכל הקשור לנישואי בני המשפחה, בהשוואה לאוכלוסייה הכללית.

¹⁸⁵ מרים.

¹⁸⁶ דבורה. 9.8.16.

¹⁸⁷ נורית. 5.10.16.

הדיור המוגן, הזדמנות לשיווק השידוכי הנכסף. מערכי הדיור שמטרת קיומם היא מסגרת חוץ ביתית לבוגרים עם מוגבלות, נתפסה בעיני הורים אלו, כשער ליישום הנורמות הקהילתיות ומימושן באמצעות נישואים ויציאה מן הבית. הורים אלו פנו לצוות מערך הדיור החרדי, בבקשה לסייע להם, לשלב את בנותיהם בשוק השידוכים: "היו ב****¹⁸⁸ הרבה שאמרו שהם רוצים ובקשו ממני להפגיש אותם ואני גם לא יכולה להגיד להם לא. מי שמני?"¹⁸⁹

דרך החתחתים, של שילובן של נערות עם מוגבלות בשוק השידוכים, מתחילה בניסיון השיווק שתוצאותיו המיוחלות הן הצעות השידוכים, כשתהליך איתור ההצעות בעל אלמנטים שונים במידת מה מהשידוכים הרגילים.

6.3. להגיע למצב של "יש הצעות"

שלב חיפוש השידוכים וחתימה להצעות מתאימות בקרב מועמדים עם מוגבלות בחברה החרדית תואם את תהליך השידוך המורכב בחברה החרדית המתואר אצל פלדמן.¹⁹⁰ פלדמן מצאה כי שידוכים הכרוכים בבעיות בריאותיות או אחרות אצל המועמדים, מצויים בקטגוריה מיוחדת של שידוכים מורכבים, הכוללת גם חסרונות אחרים, כמו מוצא עדתי מעורב, בעלי תשובה, משפחות גרושים ויתומים, משפחות שמי מילדיהם אינו ממשיך בקו החרדי, ועוד. במקרה זה, בהצעת השידוכים, יתבצעו 'קיצוים', באמצעותם יושוו, עד כמה שאפשר, הערכים השידוכיים של המועמדים. יתכן שבעיה בריאותית של הצד האחד תותאם לבעיה משפחתית בצד האחר. קיצוץ הערכים, באוכלוסייה שאינה מוגבלת, מבוסס על דירוג כמותי, כמו, לדוגמא, מועמדת נמוכה וכבדת משקל עם מועמד שעזב שידוך קודם, סטטוס המציב אותו כבעייתי.¹⁹¹ בקרב אנשים עם מוגבלות - איזון זה נועד לא רק על מנת להשוות בין ההון אותו מביא כל צד אלא גם כבחינת פרקטיקה של חיים משותפים אפשריים ורמת תפקוד דומה:

יש לי בחורה כל כך מוצלחת. היא כבדת ראייה וחרשת. היא בחורה מוצלחת ביותר. היא קוראת. היא עבדה כספרנית. רציתי להפגיש אותה עם בחור עם טרשת נפוצה עם כסא גלגלים. זה לא ילך היא אמרה, כי כבדת ראייה היא צריכה מישהו שהיא יכולה לתמוך בו...¹⁹²

שירה מציינת חסמים נוספים, הנגזרים מתפיסות סטיגמטיות ביחס למוגבלויות, קשיים בהכלה, ותחושה של הצדדים, כאילו רמתו של המועמד מן הצד השני - נמוכה יותר מזו של המועמד 'שלהם'.

פתאום - לא. היא לא מתאימה. הוא לא מתאים משהו יותר. בתפקוד יותר גבוה. ואני לא מבינה את זה, בגלל שהם בעצמם נותנים לי את האבחונים, והם רואים את היכולות של הילד שלהם ולא רוצים פתאום כאילו האף באוויר [...] היה לי שידוך מצוין. בן ובת תסמונת דאון, שהאמא חשבה על זה והיא אומרת לי: מספיק שהבן שלי תסמונת דאון. היא לא רוצה תסמונת דאון. זה לא ילך. זה לא ילך. ובאמת לא הולך.¹⁹³

¹⁸⁸ תמר נקבה בשם מערך דיור.

¹⁸⁹ תמר 16.8.16

¹⁹⁰ גלבוץ פלדמן, ה"ש 26, לעיל, ה"ש 17 לעיל.

¹⁹¹ שם.

¹⁹² שירה. 11.7.17.

¹⁹³ שם.

ככלל, אנשים עם מוגבלות, בפרט מוגבלות נפשית, מתקשים ביותר למצוא הצעות שידוך הולמות בשל התדמית השלילית המתלווה למוגבלות זו.¹⁹⁴ כך עלה גם מדבריה של שושנה, המסייעת לשידוכיהן של צעירות עם מוגבלות, מתוקף תפקידה הנוסף - בכיתות חינוך מיוחד באחד מהסמינרים לבנות. שושנה התייחסה למוגבלות נפשית, כשלדבריה: "השוק משווע לעזרה במקרים של בעיה נפשית, ואנשים מאוד נרתעים. אנשים מאוד נרתעים".¹⁹⁵ בפני מועמדים עם מוגבלות ניצבים חסמים המשותפים גם לבני גילם ללא מוגבלות. שירה, שדכנית לזוגות עם מוגבלות דיברה על חסמים אוניברסליים, כמו לדוגמא, ההון החברתי המגולם בהשתייכות עדתית או משפחתית:¹⁹⁶

אחר כך, עוד סיבה. שמרגיזה אבל אני מכבדת ובמידה מסוימת אני יכולה להבין. אשכנזי לא רוצה ספרדייה. ספרדייה לא רוצה אשכנזי. רק ספרדי. רק אשכנזי. זה לא בשבילי.¹⁹⁷

אלא, שבשונה מן השידוכים הרגילים, בשידוכיהם של אנשים עם מוגבלות מצאה שירה פער משמעותי בין מספר המועמדות למספרם של המועמדים, לטובת הבנים,¹⁹⁸ כמסתבר - מציאות הפוכה מזו הקיימת בשידוכים הרגילים בהם מקובל לומר שמספרן של הבחורות הטובות עולה בהרבה על זה של הבחורים הטובים:

התופעה העיקרית - שאין לי בנות! (כן?!?) על כל עשרה בנים יש לי בת וחצי. (מה את אומרת? כי לרוב הבעיה היא הפוכה) אני ראינתי יותר מחמישים... לא. יותר מארבעים וחמש בחורים בעלי צרכים מיוחדים [...] ולעומת זאת ראינתי עשר בנות (וואו) אז את מבינה שקצת קשה לעשות שידוכים במצב כזה.¹⁹⁹

מציאות זו באה לידי ביטוי גם בדבריה של שושנה, שעבודתה בכיתות סמינר לבנות עם מוגבלות, מעניקה לה יתרון משמעותי, בהיכרותה את קבוצת הבנות המחוזרת:

הפכתי להיות כתובת בשנים האחרונות לאנשים שמחפשים שידוך לילד שהוא לא כמו כולם. יותר נשים של הורים לבנים מתקשרים ו... ולכן אני באמת מאוד מאוד מאוכזבת מה...מהיכולת שלי לתת להם מענה בגלל שכמה בנות אני מכירה? אני לא עובדת כמשרד שדכנות אני רק מנסה לעזור מה... מתוך התלמידות אז אה... אז גם זה קצת הוסיף לי הממ... פרטים כן?²⁰⁰

ישים אל לבו הקורא, כמה מפותלת דרכה של הצעירה עם המוגבלות המחפשת את בן זוגה. היא צולחת את הסינון העדתי האוניברסלי ונבדקת גם בהתאמתה למוגבלותו של בן זוגה העתידי. כאשר מוגבלותה היא בתחום הנפשי - סיכוייה מצטמצמים עוד יותר. עם זאת, בשונה מבנות גילה הנדרשות להתאמץ יותר מאחיהן במציאת שידוך - היא עשויה למצוא את עצמה מחוזרת על ידי מספר לא אכזב של מועמדים שמספרם עולה בהרבה על מספר הבנות עם המוגבלות.

¹⁹⁴ Israel Journal Kate Miriam Loewenthal Mental health and mental health care for Jews in the diaspora, with particular reference to the UK of Psychiatry and Related sciences. (January 2012).
וראו גם: ממון, ה"ש 24, לעיל.

¹⁹⁵ שושנה 7.8.16

¹⁹⁶ גלבע פלדמן, ה"ש 26, לעיל, ה"ש 17, לעיל.

¹⁹⁷ שירה. 11.7.17.

¹⁹⁸ הפער עשוי להיות מוסבר בחלקו, בקיומם של פערים באחוזים בין גברים עם מוגבלות (57%) לבין נשים (43%) כשהבדלים אלו קיימים לאורך שנות החיים. כך עולה בממצאיהם של משרד הרווחה והשירותים החברתיים: "אודות מוגבלות שכלית התפתחותית - נתונים סטטיסטיים" (2014).

¹⁹⁹ שירה. 11.7.17.

²⁰⁰ שושנה 7.8.16

6.4. בירורים אמיתיים כדרך לשידוך הנכון

הבירור על מועמד לשידוך מופיע כבר במקורות התלמודיים: "מה תלמוד לומר אחות נחשון? מכאן שהנושא אשה צריך שיבדוק באחיה. תנא, רוב בנים דומין לאחי האם."²⁰¹ וכן נכתב "מתוך נסיב איתתא",²⁰² כלומר, כשבא אדם לישא אישה, ימתין עד שיבדוק מעשיה.²⁰³ הרמב"ם בהלכות אישות מסיק הלכה למעשה ממנגנון הבירור לקראת השידוך וכותב כי אדם לא יוכל לגרש בעלת מום בלא כתובה, בטענה כי לא ידע על מום זה מראש: "אינו יכול לומר לא ידעתי מומין אלו, ואפילו מומין שבסתר, מפני שהוא בודק בקרובותיו, וחזקה ששמע ורצה."²⁰⁴ הבירור בהליך שידוך חרדי, כולל חקירה יסודית בסביבת המועמד. לא מדובר רק בנורמות התנהגות חברתית, אלא שלתחום זה נודעת משמעות גם בהיבטים ההלכתיים. ההלכה קובעת כללים מקיפים, העוסקים בשאלה כיצד להשיב לבירור בשידוכים מבלי לעבור על הלכות לשון הרע ומבלי לפגוע בסיכויי השידוך הראוי.²⁰⁵ קיימת אף הנחייה והדרכה בסמינרים לבנות, כחלק מתכנית הלימודים הסדירה, העוסקת בהקניית הכללים כיצד יש להשיב בשאלות השידוכים ומתי מותר למסור מידע שעלול לחבל בהתקדמות השידוך.²⁰⁶ שלב הבירורים העדין הופך לסבך עוד יותר, ביחס להצעות שידוך לבעלי מוגבלות. כאן נדרשת בחינת התאמת המוגבלות, כאשר באופן טבעי יש שוני בביטוי המוגבלות ובהשלכות התפקודיות של המוגבלות. הסתרת עובדות כבדות משקל, הקיימת גם בשידוכים הרגילים, הופכת למורכבת במיוחד כאשר מדובר בבעלי מוגבלות. מיקה, אם לבת עם מוגבלות, מתארת את מסע הבירורים העקלתון, אשר כרוך היה בבירורים מפליגים ואף ניסיונות להסתרת עובדות:

היו בדרך כל מיני בדיקות... (ש: מה זה כל הבדיקות?) בדקנו כי כל זוג שמתחתן עושים בדיקה כאן הבדיקה צריכה להיות ביותר תשומת לב. היו שלושה מקרים ממש רציניים שעמדו על סף של חתונה, חוץ מבדיקות קלות שעשינו...[מתברר, ישב פעמיים בכלא על אינוס קטינות. המשפחה הסתירה את זה אף אחד לא סיפר את זה.²⁰⁷

בירור בתחום הבריאות רווח בכל שידוך, אך בשידוך של מועמדים עם מוגבלות - אופי הבירור קפדני במידה רבה כפי שמתארת שירה השדכנית:

... הנה לפני שלושה שבועות הצעתי בחורה שהיא מוצלחת מאוד, שהיא גמדיה. וההורים, ההורים של הבחורה הזו, היו מוכנים שאני אמסור את המידע לבחור. והאמא של הבחור אמרה, שהיא תברר אצל הרופא והרופא משפחה ידבר עם הרופא הגנטי בהדסה. שלושה שבועות לא שמעתי. אני מצלצלת הם לא עונים אני משאירה הודעה, אני מחכה לתשובה.

²⁰¹ בבלי, בבא בתרא קי עא.

²⁰² בבלי, יבמות סג עא.

²⁰³ רש"י. שם.

²⁰⁴ רבי משה בן מיימון - רמב"ם משנה תורה הלכות אישות, כה ג.

²⁰⁵ לדוגמא, הרב ישראל מאיר הכהן, חפץ חיים, שמירת הלשון כלל ד' סעי' יא, רכילות, כלל ט.

²⁰⁶ רוז, אלפר ואלמוג, הי"ש 175 לעיל.

²⁰⁷ מיקה. 26.6.16.

משוכת הבירורים, אם כן, דומה לכאורה לבירורים המקובלים בקהילה החרדית, אך החשש וההסתרה המתלווים לבירור בשידוך הרגיל - מועצמים במידה ניכרת. המועמדת שצלחה את אותם בירורים מקיפים, נגשה לשוק השידוכים ואף שודך לה מועמד הולם, ממשיכה לשלב הבא והוא שלב ההיכרות בין המועמדים.

6.5. ליצור פגישה יעילה ומוטיבית לקידום השידוך...

"אמר רב יהודה בשם רב: "אסור לאדם שיקדש את האשה עד שיראנה, שמא יראה בה דבר מגונה ותתגנה עליו."²⁰⁸ פגישות ההיכרות בין המועמדים בחברה החרדית כפופות להנחיות וכללים העוסקים במספר הפגישות הראוי, מיקום הפגישות, נושאי השיחה המומלצים לכל פגישה, צורת השיחה, נושאים בהם לא ראוי לעסוק ועוד.²⁰⁹ ספרי הדרכה לשידוך החרדי, הנפוצים בשנים האחרונות, מתפלמסים עם ההיכרות הרומנטית הרווחת בחברה המערבית ורואים בה מקור לקריסת הזוגיות ולריבוי גירושין.²¹⁰ קיים הבדל מרכזי בין חסידים לליטאים באופי ובהיקף הפגישות בין המיועדים טרם ההחלטה על השידוך. בעוד שבמשפחות החסידיות מספר המפגשים מינימלי, לעיתים אף פגישה אחת בלבד, וההחלטה על סיום השידוך נעשית בעיקר על ידי הורי הצדדים, צעירי המגזר הליטאי נפגשים מספר פעמים רב יותר, ומשלב זה של השידוך, מוטלת על כתפם אחריות מסוימת לתכנון הפגישות ולקבלת ההחלטה הסופית.²¹¹

בקרב צעירים עם מוגבלות היקף הפגישות לא תמיד תואם למקובל בקהילה, ולעיתים מספרן רב יותר - אף למעלה מן הנהוג בקהילה הליטאית (כאשר להורים מקום מרכזי - לעיתים בלעדי - בקבלת ההחלטה על סיום השידוך, בדומה למקובל בקהילה החסידית, כפי שיתואר בהמשך). מיקה תיארה את היכרויותיה של בתה עם מוגבלות, כאשר באחת מהן המיועדים שוחחו ביניהם באמצעות תוכנת 'סקייפ' במשך שנה טרם נפגשו לראשונה, ובאחרת נפגשו במשך שנה וחצי, תוך שהם נוטלים חלק בתכנית השתלבות בדיוור מוגן.²¹²

*זה בדרך כלל, זה זוגות שהם נפגשים הרבה יותר, מנסים לגרום לזה, שהם יעשו דברים ביחד. מנסים להעמיד אותם במצבים מסוימים שידגימו לחץ ויראו אם הם.. אם הזוגיות שלהם היא באמת זוגיות טובה, זה לא מה.. מהזוגיות הזאת שדומה לשידוכים הרגילים. ממש ממש לא.*²¹³

במקרים אחרים נשמרת בכל זאת המתכונת של מספר פגישות מצומצם, בין השאר מתוך לחץ לסיים את השידוך בסד הזמנים המקובל בקהילה:

*היא פגשה. פגישות שעושים. לא יודעת כמה פעמים. פעמיים שלש לא יודעת כמה. (ש': ככה?! כמו שידוך רגיל?) כן! כמו שידוך רגיל הוא מצא חן בעיניה. היא אמרה כן. היא רצתה. היא רצתה. היא באמת רצתה.*²¹⁴

²⁰⁸ בבלי, קידושין דף מ"א ע"א.

²⁰⁹ רפאלי, הרב, ה"ש 170, לעיל. פרק רביעי.

²¹⁰ אנגלברג ונוביס-דויטש, ה"ש 74, לעיל.

²¹¹ גלבער פלדמן, ה"ש 26, לעיל, ה"ש 17, לעיל. זלצברג, ה"ש 179, לעיל.

²¹² מיקה. 26.6.16. יצוין כי מיקה משתייכת לאוכלוסיית בעלי התשובה בה לעיתים תהיה לגיטימציה למתכונת שונה. לדוגמא, יש להניח כי שיחות בסקייפ הן נדירות מאוד בין מועמדים לשידוך בורם החרדי המרכזי, בו עדיין השימוש במחשב אינו רווח, ואחד הנימוקים המרכזיים לכך הוא, חשש מתקשורת באמצעות מחשב, העשויה לערער את ההפרדה המגדרית המוקפדת. ראו: שרית אוקון "חרדים ברשת - משחקי זהות בקהילה החרדית המקוונת" חקר החברה החרדית, 2015/2016 תשע"ו (מרץ), 56-77.

²¹³ תמר. 16.8.16.

²¹⁴ נורית. 5.10.16.

התקדם. נפגשו השלש פגישות ורצו להתחתן והוא הפעיל לחץ מטורף והיא הפעילה לחץ מטורף.²¹⁵

צעירים חרדים מודרכים, כאמור, לגבי התנהגותם בעת הפגישות ולגבי תוכן השיחה, אך מטבע הדברים הדרכה זו נושאת אופי שונה ונרחב יותר בקרב צעירים עם מוגבלות, כפי שמתארת מדריכת הכלות, שמדריכה בדרך כלל כלות ללא מוגבלות לאחר אירוסיהן, אולם במקרים של כלות עם מוגבלות לעיתים נדרשה הדרכה לקראת הפגישות: "יש אחת שהדרכתי אותה אפילו לפגישות כי היא לא ידעה מה מדברים."²¹⁶

זה הורים שמחברים בין הילדים שלהם שהאמא אומרת לבת שלה הרמת טלפון? נפגשתם? מתי אתם נפגשים השבוע? מה אתם עושים ביחד? אני יכולה להציע לך דברים שתעשו ביחד? את רוצה שניתן לכם כסף לזה ולזה ותציעי לו ללכת לכאן ולכאן.²¹⁷

לסיכום, אנשים עם מוגבלות, כחלק מצעירי הקהילה החרדית, כפופים לחוקים הכתובים והבלתי כתובים המתווים את הליך השידוכים, אלא שקיימים הבדלים לא מעטים בכניסה לשוק השידוכים, באיתור הצעות נישואים הולמות, באופן הבירור אודות המועמד ובניהול המפגשים בין הצדדים. ככלל, הרצון העז להינשא, כמימוש הנורמה החברתית המעודדת נישואים, אך גם מסתייגת מקשרי נישואים שאינם מושלמים, משפיע במובהק בכל שלבי השידוך של בעלי מוגבלויות. בירכתי זירת השידוכים המקובלת מתנהלת זירה עמומה וסבוכה של שידוכי אנשים עם מוגבלות בה פועלים חוקים אחרים, חוקים ספציפיים הגוברים על החוק הכללי. לעיתים מוקצנים הכללים הקיימים - כמו בירורים מקיפים וקפדניים יותר, הכוללים אף אבחוני יכולת שנוצרו במנגנון בלתי פורמלי, לפעמים נדרש ריכוך מה של חלק מן הכללים הנוקשים, כמו תקופת היכרות ממושכת שבשידוך הרגיל חותרים לצמצמה.

²¹⁵ דבורה 9.8.16. בסיפורה של דבורה אמנם מספר הפגישות היה מצומצם אך קדמה לו שנה שלמה של היכרות מוקדמת ומעמיקה בינה, קרובת המשפחה של המועמד, לבין אמה של המועמדת.

²¹⁶ רייזי. 26.6.16.

²¹⁷ תמר 16.8.16.

פרק 7 - מקומן של פרופסיות מקצועיות בזירת הנישואים

בכריתת ברית נישואיהן של נשים עם מוגבלות בחברה החרדית ניתן לזהות מגוון גורמי מפתח הפועלים בזירה; דמויות, מוסדות ומערכות נורמטיביות גם יחד. אנשי מקצוע המייצגים פרופסיות פורמליות, המגיעים בעיקר מחוץ לקהילה החרדית, בעלי תפקידים מתוך הקהילה החרדית, כמו מדריכת כלות ושדכנים והמנהיגות התורנית. הקבוצה הראשונה, אליה אתייחס בפרק זה היא, קבוצת אנשי המקצוע המגיעים בדרך כלל מחוץ לקהילה, המשתייכים לפרופסיות שונות בתחומי הבריאות והרווחה. לפרופסיות המקצועיות מקום משמעותי בהבניית הפרקטיקות הקהילתיות. סאלי פראנץ' וג'ון סווין (2001) כתבו כי לצמיחתן של הפרופסיות המקצועיות תפקיד מכריע בהבניית המוגבלויות בחברה המערבית.²¹⁸ הפרופסיות המקצועיות ממלאות תפקיד מכריע בהבניית נישואי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית. הנישואים, כסמל לעצמאות ואי-תלות, מעוצבים בפועל על ידי גורמים מקצועיים בשיתוף המנהיגות הקהילתית, וכך, הבניית אי-התלות מתנגשת עם צמצום אפשרויות הבחירה והאוטונומיה.²¹⁹ לפיכך, אפתח בהצגת קבוצה זו, המייצגת מעין גשר, בין האוניברסלי לבין הייחודי-קהילתי, בפריזמה של ביקורת מוגבלות ומשפט.

הפרופסיות המקצועיות הטיפוליות, התפתחו כחלק מהליך המדיקליזציה, שהתפתח במהלך המאה ה-19 והעביר את מוקד הכוח והשליטה בלקויים החברתיים, מגופי הדת לאנשי המדע והרפואה. גופים אלו בדרך כלל מפקחים ומוכרים על ידי המדינה, באמצעות מערכת חוקים המתווה את הכשרתם, כניסתם למקצוע ומחויבויותיהם המקצועיות.²²⁰ נראה כי המנהיגות הדתית בקהילה החרדית לא רואה את אנשי המקצוע כמנהיגות מתחרה. גם מבחינה היסטורית ההלכה היהודית צעדה יד ביד עם עולם הרפואה.²²¹ הקהילה אף מגייסת את כוחן של הפרופסיות המקצועיות, ופועלת עמן במשותף לצורך הגשמת ערכים תרבותיים, כמו הגברת ילודה.²²² בשל מחסור באנשי מקצוע טיפוליים המגיעים מתוך החברה החרדית, נכונה הקהילה לקבל אל תוכה אנשי מקצוע שאינם חרדים.²²³ אם כי לא פעם ייתקלו אלו ביחס חשדני בשל תפיסותיהם החילוניות, ואף בהסתייגות מכך שאדם שאינו חרדי הוא יהיה זה שיסייע להם.²²⁴ בנושא הטיפול בתחום הזוגיות - הרגישות גבוהה עוד יותר, דוגמא לכך ניתן ללמוד מפולמוס שהתנהל בשנות השבעים נגד ספרו של הרב צבי דוב טראוויש פרקי הנהגת הבית,²²⁵ כאשר נטען כנגדו שהוא מערב בהדרכה הזוגית חכמות מתוך תורת הפסיכולוגיה ("הנקרא סייקאלאדזשי")²²⁶ הזרה לטיפול החרדי שנעשה על ידי רב המגשר בין הצדדים.²²⁷ ברוח זו, הביעה גם רייזי התנגדות לאנשי טיפול ויועצים בתחומי הנישואים: פעם לא היה כל כך הרבה יועצים ומלווים אם לאישה היה מפריע משהו האישה הייתה אומרת לבעלה נשתה כוס קפה ואני אגיד לך מה מפריע לי. שזה הכי אידיאלי.²²⁸

French, S. and Swain, J. *The relationship between disabled people and health and welfare professionals*. in Albrecht, G.L., Seelman, K.²¹⁸

Dand Bury, M. (eds) *Handbook of Disability Studies*, Thousand Oaks: Sage (2001).

Michael Oliver. *The Social Construction of the Disability Problem*. The Politics of Disablement: A Sociological (1990) 78-92.²¹⁹

Zola, I. K. *Medicine as an institution of social control*. The Sociological Review, 20(4) (1972) 487-504.²²⁰

גזונדהייט, בנימין, זלוטניק, איתן, שטיינברג, אברהם "רפואה רופאים ואתיקה רפואית במורשת ישראל לדורותיה". **הרפואה** 153, חוברת 8 (2014) 489-492.²²¹

Ivry, Tsipy *Kosher Medicine and Medicalized Halacha; An Exploration of Triadic Relations Among Israeli Rabbis, Doctors and infertility*²²²

Patients. American Ethnologist, Vol. 37, No.4(2010) 662-680.

הסתר פאס, רונלי רותם, דליה בן רבי "ילדים ובני נוער חרדים: סוגיות במערכת השירותים בתחומי הרווחה והבריאות" גוינט-אשלים (אוקטובר, 2011).²²³

יהודה גודמן **גלות הכלים השבורים, חרדים בצל השיגעון** (אוניברסיטת חיפה, הוצאת חמד. 2013) 29-32.²²⁴

צבי דוב טראוויש, **פרקי הנהגת הבית** (שלמה זלמן רבר - עורך. מונסי, ניו יורק, 1976).²²⁵

ריימ קליין **שו"ת משנה הלכות ט** (ניו יורק, תש"ס) סימן שיא, 218.²²⁶

יצחק הרשקוביץ "יתכילת הבריאה היא האיש": מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית" **עיונים בתקומת ישראל**²²⁷

(סדרת נושא) **מגדר בישראל** (2011, מהדורה שניה 2014) 623-647

שושנה 7.8.16²²⁸

הסדרתו של צוות הלוויין המקצועי, החג סביב זוג עם מוגבלות, מאותגר במספר מישורים. המישור הראשון הוא הרגולציה המדינתית שלא השלימה אסדרת מקצועות אלו, המישור השני הוא הכפיפות לנורמות ההלכתיות ולמנהיגות הרבנית והמישור השלישי מצוי ביחסי הגומלין מול הקהילה החרדית המצפה מאנשי המקצוע להיות מעורבים בהגשמת ערכי הנישואים.

7.1. הפרופסיות המקצועיות מול המערכת הנורמטיבית המדינתית

חלק גדול מן המקצועות הטיפוליים אינם מוסדרים במסגרת החוק בישראל. מציאות זו מייצרת מחלוקות ועימותים, אפילו בין אנשי המקצוע לבין עצמם.²²⁹ מתוך המקצועות המוסדרים, המקצועות הרלוונטיים העיקריים הם פסיכיאטריה,²³⁰ פסיכולוגיה,²³¹ עבודה סוציאלית,²³² מקצועות פרא-רפואיים וקרימינולוגיה קלינית.²³³ אך מקצועות טיפוליים אחרים, אינם דורשים תעודה, ובהעדר חוק מסמך, נקבע בפסיקת בג"ץ אין כל הגבלה לעיסוק בתחום, כולל גם אדם שלא הוכשר בתכנית מפקחת. כך שבכל מה שקשור לקבוצת מקצועות המגדירים עצמם כתרפויטיים, עדיין אין חוק המגביל את העיסוק בהם.²³⁴ יש לציין כי, בעלי הכשרות שונות בתחום התרפויטי, מאוגדים לעיתים באיגודים מקצועיים, שחבריהם נדרשים להיות בעלי הכשרה בהיקף שנקבע בתקנוני האגודה, הקובעים גם תנאי סף לכניסה להכשרה בתחום. מתוך המקצועות שיתוארו להלן המעורבים בנישואי נשים עם מוגבלות - יועצת זוגית ומטפלת מינית - שניהם מקצועות המאוגדים באיגודים מקצועיים,²³⁵ אך ההצטרפות לאיגוד היא וולונטרית. לא ניתן אפוא להלין על אדם, ללא הכשרה ראויה, המעניק טיפול תרפויטי. אציין כי למרות שנשות המקצוע, שרואיינו לצורך מחקר זה, תיארו כי עברו הכשרה מוסדרת - ככל הנראה בחרו שלא לקחת חלק באיגודים המקצועיים, שכן שמן אינו מופיע ברשימת המטפלים שבאתרי האיגוד.

נראה, כי אין כמו שוק מקצועי שאינו מוסדר, לעידודם של גורמים מתוך הקהילה לראות עצמם כמטפלים, בפרט בתחום הנישואים בו לערכים הקהילתיים משמעות כה רבה, ואף ליהנות מאימון הציבור, גם אם לא עברו הכשרה כלשהי, כפי שקבלו אפרת, שושנה ודבורה: "וכבר גילו עניין והם רוצים לחבר אותי לכל מיני אנשים בתוך הקהילה הבעיה היא זה לא אנשי מקצוע זה מאכערס. כמו ב... אני זוכרת במשרד הבריאות הגיעו אלי בהתחלה כל מיני מאכרים של הקהילה שגרמו לי נזק יותר מאשר תועלת".²³⁶

המחסור באנשים מקצוע מתוך הקהילה, מעודד את לבנה, עובדת סוציאלית חרדית, ללמוד הדרכת זוגות עם מוגבלות. היא חפצה בכך, לאור כשל שחוותה, כאשר חיפשה ליווי לזוגות חרדים עם מוגבלות ומצאה מענים שאינם תואמים לתרבות:

²²⁹ בעא (ת"א) 3670-07 פנחס פישלר נ' אתי דנינו (פורסם בנבו, 13 באפריל 2010) נקבע כי פסיכולוג שאינו בעל הכשרה קלינית אינו רשאי לבצע טיפול תרפויטי. כאשר הטיפול כלל אינו מוגן בחוק ובפועל - גם אדם שאינו פסיכולוג עשוי לטפל.

²³⁰ פקודת הרופאים [נוסח חדש], תשל"ז-1976 פורסמה בדיני מדינת ישראל [נוסח חדש] 30 מיום 16.12.1976 עמ' 594.

²³¹ חוק הפסיכולוגים, תשל"ז-1977 ס"ח תשל"ז מס' 857 מיום 29.3.1977 עמ' 158.

²³² חוק העובדים הסוציאליים תשנ"ו-1996, פורסם ס"ח תשנ"ו מס' 1574 מיום 8.3.1996 עמ' 152.

²³³ חוק הסדרת העיסוק במקצועות הבריאות, תשס"ח-2008 פורסם ס"ח תשס"ח מס' 2172 מיום 30.7.2008 עמ' 720.

²³⁴ בג"ץ 2921/03 רונית קאופמן נ' ד"ר אמיר שנון - מנהל אגף למקצועות רפואיים (פורסם בנבו, 29.4.04) וכן - זינאן בסול "לא בטיפול: מי מפקח על הפסיכותרפויטים?" Themarker 06.10.2016.

²³⁵ <http://www.themarker.com/career/1.3087815>

²³⁶ רשימת המטפלים הזוגיים המוסמכים והקריטריונים להכשרתם מצויים באתר האגודה הישראלית לטיפול זוגי ומשפחתי <http://www.mishpaha.org.il>

ת.כ. 10.7.17, ואילו רשימת המוסמכים לטיפול מיני והכשרתם מצויים באתר איט"ם האגודה הישראלית לטיפול מיני <http://www.itam.org.il> ת.כ. 10.7.17.

²³⁶ שירה. 11.7.17.

(ש. הם לא חרדים?) כן אין חרדים. העובדת הסוציאלית שם, במקרה, היא חברה שלי. היא עושה את הליווי. היא דתית לאומית. שאלתי אם יש מישהו מותאם לחברה החרדית. היא אמרה לי שלא [...]. בסוף לא השתמשנו בזה. לא זוכרת למה. אבל לא השתמשנו בסוף. תראי זה כרוך בנסיעה לשמה... ו.... וגם לא הייתה מישהי תואמת תרבות.²³⁷

בעוד שהמחסור באנשי מקצוע חרדים צף לעיתים קרובות במהלך הראיונות, מקור הסמכות של הפיקוח הרגולטורי המדינתי על אנשי המקצוע לא אוזכר באופן מפורש ומקור הסמכות המרכזי, שנכח בראיונות השונים, היה זה ההלכתי, הכפוף לרבנים. יתכן שהשתקה זו מקורה בניכור בקרב הקהילה החרדית ובהסתייגות ביחס לשלטון המדינתי, בפרט חשש והסתייגות מן ההכשרות האקדמיות הפורמליות - גם אם קיימת מודעות לצורך באנשי מקצוע²³⁸ - וכתוצאה מאותה הסתייגות - אי הלימה ל-EP אליו חתרו המרואיינות.²³⁹

7.2. הרב, הנורמות ההלכתיות ואנשי המקצוע

נשות המקצוע השונות המלוות זוגות עם מוגבלות, אשר התראיינו במסגרת מחקר זה, רובן דתיות שאינן חרדיות. מבלי שתישאלנה על כך, תיארו נשות המקצוע את האימון שלהן ברבנים, ואת האימון לו זכו הן מרבנים ומהמנהיגות הקהילתיות. נראה כי בהדגשה זו בקשו לבצע חידוד (sharpening) של ה-EP הכפול - הסמכות המקצועית והסמכות הרבנית-קהילתית, תוך השתקת הפערים התרבותיים הקיימים מן הסתם בנקודת המפגש ממנה הן פועלות.²⁴⁰

המטפלת המשפחתית, מוריה, ציינה את היענותה לאורח החיים החרדי, על אף שאינה מגיעה ממנו :

אני מהדתי לאומי. אז אני עוד יותר יכולה להגיד את זה. אני ממש מתרשמת מהפתיחות של הרבנים בכל הנושא. אם זה קשור ל... חיי אישות אם זה קשור לקיום של המצווה, אם זה קשור ל... הקלות בכל מיני דברים המ... כמה הולכים לקראת, וכמה הם פתוחים אה... זה פשוט מרשים אותי.²⁴¹

גם נורית, יועצת ומנחת הורים, שאינה מגיעה מהמגזר החרדי, הקפידה לתאר את האימון לו זוכה מהרבנים :

הרב הזה שולח אלי הרבה משפחות ואנשים שעוברים עם אנשים. אני חושבת שהוא באופן כללי סומך על החוות דעת שלי בתחום הזה הוא עושה המון דברים טובים עם אנשים הוא שולח אלי גם זוגות. הוא מבין שזה תחום נורא נורא ספציפי ואין הרבה אנשים שמבינים ואני מניחה שהם פנו אליו והוא אמר אני לא מתמצא בתחום הזה אני יכול להגיד שמישהו שמתמצא בתחום.²⁴²

²³⁷ לבנה. 16.5.17.

²³⁸ אסנת רובין ונורית נוביס דויטש "נשים חרדיות באקדמיה: מסורת, מודרנה וחששות מווסתים" מגמות נב(2) (2018) 109-140. וכן, ניקול דהאן, אורי אבירם "הנגשת ההכשרה לעבודה סוציאלית למגזר החרדי בישראל - תוכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית להכשרת נשים חרדיות" ביטחון סוציאלי 82 (2010) 113-143.

²³⁹ ספקטור מרזל, ה"ש 99 לעיל, והטקסט הצמוד לה.

²⁴⁰ שם.

²⁴¹ מוריה. 1.8.16.

²⁴² נורית. 5.10.16.

האימון הבלתי מסווג ברב נשאר בעינו גם כאשר חוות דעתו של הרב נוגדת את הגישה המקצועית, כמו שארע עם אחד הזוגות אשר חוות דעתם של אנשי המקצוע הייתה לעכב את הנישואים ואילו הרב זירז את הנישואים. בסופו של יום הוא היה זה שגם הביא לפירוקם.

לפני החתונה אמרנו למשפחה תיכנסו לרביה. זה היה אחת החסידיזם ולא הוא לא. הוא היה מחסידות אחרת אמרנו... אמרנו נראה לנו שיש פער. את כל מה שאמרנו והרביה אמר - כן. אמרנו- תיכנסו עוד פעם. רשמנו בדיוק מה אנחנו רואים. אבל הם נכנסו לרביה שוב. אחרי, אחרי שלושה חודשים, שישבנו ואמרנו - תראו. מציאות. הרביה אמר לפרק להתגרש.²⁴³

במקרה זה, הרב קבע, בניגוד לחוות דעתם של אנשי מקצוע, כי בני הזוג יכולים להינשא, ולאחר מכן הורה להתגרש. אלא שמוריה, שאינה משתייכת לקהילה החרדית, אינה ממחרת לערער אחר הוראות הרב, והיא מציינת את הערך המוסף בהחלטתו הראשונית של הרב: "אם את שואלת אותי - אני לא יודעת מה היו שיקולי הרביה. אבל שלושת החודשים עשו טוב לבחור, שגילה את הכוחות שלו, אפילו לעמוד על שלו להיות אסרטיבי."²⁴⁴ נראה כי אמירה זו מתחברת ל-EP בראיון. מוריה, דווקא בהיותה מייצגת את 'הזר' הנוכח בקהילה, מקבלת את מערכת הנורמות והסמכות, ונזהרת, לפחות בפני מראיית המהווה קהל מתוך המגזר, מפני ביקורת כנגד המנגנון ההירארכי המוסכם.²⁴⁵ מעניין לראות, כי השערתה של מוריה, באמצעות הצדיקה את הכרעות הרב, אכן עולה בקנה אחד עם אחד מיתרונות הנישואים, שהוצגו לעיל. יתרון משמעותי בקרב אנשים עם מוגבלות, גם כאשר הנישואים עולים על שרטון, כאשר הנישואים תורמים לפיתוח העצמאות.

לצד ההדגשים הלא מעטים של נשות המקצוע באשר לכפיפותן לנורמות ההלכתיות, ניתן לזהות אמירות בודדות שיש בהן פטרונות מקצועית השואבת מתפיסות מערביות. אפרת, אשר בריאיון עמה הדגישה לא אחת את חשיבות ההתאמה התרבותית ואף את היותה אשה דתית המאמינה בעצמה בערכי היהדות, תיארה את החשיבות הרבה שהיא רואה בטיפול מקצועי בתחום המיני, נושא שעדיין לא מפותח דיו במגזר החרדי.

מקווה מאוד שתקרת הזכוכית הזו תיפתח והאוכלוסייה החרדית תגיע לקבל עזרה כדי שהחיים שלהם יראו יותר טוב. שאני אלמד אותם מהי זוגית מהי אנטימיות הכל מבחינת רגישות תרבותית ומבחינת הנושא של ההלכה יהודית שמאוד מאוד חשוב לי לשמור על הכללים שלה.²⁴⁶

ניתן לשער כי אמירות מסוג זה עשויות במקרים רבים לעמוד לרועץ בפני איש המקצוע המבקש להעניק מעצמו בתהליך טיפולי, בפרט כאשר מדובר בנושא אינטימי ורגיש כל כך, נושא המתייחס לתחום המשפחה שהוא כה שמרני.

²⁴³ מוריה 1.8.16.

²⁴⁴ שם.

²⁴⁵ ספקטור מרזל, ה"ש 99, לעיל.

²⁴⁶ מוריה 1.8.16.

בשונה מאותן נשות מקצוע שאינן חרדיות, שבדרך כלל, טרחו להדגיש את קשרי האימון שזכו מהמנהיגות הקהילתית, לבנה, העובדת הסוציאלית, שמגיעה מתוך הקהילה החרדית, כלל לא הזכירה מעצמה את הרבנים, וגם כאשר נשאלה על כך ישירות - תיחמה את סמכות הרב לתחומי הידע שלו:

יש דברים שאני מפנה. אני אומרת להם תשאלו רב. ו... לדוגמא לגבי הנושא של ההתקן שדיברנו מקודם. שאלו רב, והוא כן תמך בהחלטה שלנו. לא מידי... אני אומרת תמיד לכל אחד באופן אישי, תשאלו כל אחד את הרב, אבל בואו, תקחו רבנים שמתעסקים, כמו הרב זילברשטיין, שיותר מתעסק עם הנושא.

עולה כי נשות המקצוע, המגיעות מחוץ למגזר החרדי, חידדו אמירות המבטאות את ההסתגלות לנורמות הקהילתיות, שבראשן - יחסי אימון עם הרבנים ומנהיגי הקהילה, ובכך הכפיפו עצמן למערכת הנורמות ההלכתית, אפילו בשעה שזו אינה הולמת את התפיסה המקצועית.

7.3. אנשי המקצוע בצמתי הכרעה בהגשמת ערך הנישואים.

אנשי מקצוע מחוץ לקהילה שואבים את הלגיטימציה המקצועית מהאסדרה המדינתית, ואת הלגיטימציה התרבותית ממנהיגי הקהילה. נקודת מפגש זו של מערכות נורמטיביות, מעניקה כוח ייחודי לאנשי המקצוע, ואולי אף נאמנות כפולה למערכות הנורמטיביות בתוכן הם פועלים. כחלק ממצאות זו, הם עשויים למצוא עצמם מגויסים למשימות, שאינן בהכרח חלק אינטגרלי מהכשרתם המקצועית. בין השאר, מוצאים הם את עצמם מעורבים במידה רבה בהחלטה על נישואיהן של נשים עם מוגבלות בחברה החרדית. בכך הם מופעלים תחת מערכת הנורמות והערכים הקהילתיים, ולעניין זה - הגשמת ערך הנישואים.

שידוכי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית, המבוססים על גישה רציונלית, מגייסים תכופות את אנשי המקצוע השונים. אלו יכולות להיות עובדות סוציאליות, הפועלות מטעם לשכת הרווחה של הרשות המקומית, אנשי מקצוע במוסדות החינוך המיוחד או במערכי הדיור, הפועלים אף הם כחלק מהשירות הציבורי המדינתי. כמו כן, יכולים הם להיות פסיכולוגים או יועצים, שנשכרו בעיקר על ידי הורים. רבנים רבים מבקשים את חוות דעתם טרם יעניקו ברכתם ליציאה לשידוך, ומצפים מהם לשיקול דעת מקצועי, המשלב הבנת הניואנסים הדקים, הכרוכים בסוגיית הנישואים בקהילה החרדית, כפי שהסביר הרב רובינשטיין, רב מערך הדיור, כשהבהיר מתי ואיך ראוי להחליט על נישואים:

אני אומר ללכת לאנשי מקצוע. לדבר אתם. להכיר אותם. להכיר את הנפש שלהם. הם יכולים. אם שייך דבר כזה, אם שייך להתחתן, להכיר, לדעת להתחלק ביחד כמו בן אדם. יש פה הרבה דברים, שזו לא שאלה הלכתית. זו שאלה יותר מעשית. צריכים להכיר את זה. הרבה פעמים הורים אומרים שכן כן. אבל, למעשה, יש דברים כאלו, ששם בעלי מקצוע אמרו - לא אי אפשר. התחתנו. התגרשו אחרי זה. סתם הסתבך פה בחור.²⁴⁷

איש המקצוע פוסע על חבל דק בין המקורות הנורמטיביים השונים - סמכותו של הרב והסמכות המקצועית. מחד - הם ערים לרצון ולצורך להגשים את הנישואים המהווים ערך מרכזי בקהילה, מאידך - הם חוששים לשאת באחריות לתוצאות נישואים ללא בשלות מספקת. כפי שמספרת יעל:

²⁴⁷ הרב רובינשטיין. 24.5.17.

אנחנו רוצים לשדך אותה והרב, לא אגיד את שם הרב [...] שהוא שולח לי הרבה משפחות והרבה אנשים מאחת החסידויות הידועות שהוא איש מדהים. אמר להם אם יעלה תגיד שהיא יכולה להתחתן אני עוזר [...] אי אפשר להעלות על הדעת שבחורה כזו תתחתן. ממש לא. [...] ואחר כך היא תוכל להתחתן? אני לא יכולה להגיד לכם. תתחילו לעבוד אתה אי אפשר שהיא תשב בבית. טוב, הרב ביקש שתכתבי. כתבתי כמה מילים. מאוד בזהירות...²⁴⁸

הזהירות המתמדת נגזרת ממחויבות איש המקצוע לפרופסיה, בשמה נקרא לחוות דעה, מאחריותו הציבורית לשימורה של חברה יציבה, במקרה זה- באמצעות בלימה מראש של נישואים חסרי סיכוי - וממחויבותו למזמין השירות, בדרך כלל ההורים, הרוצים לראות את בן משפחתם נישא ומקים משפחה. מוריה מתארת את תגובתה הזהירה כאשר זוג לא נראה מתאים לנישואים: "כן. יש מצב. אין מצב שאני אגיד שהזוג הזה לא בשל. מה שאני אגיד זה, שאני רואה שצריך לעבוד על זה ועל זה, לא למהר."²⁴⁹

אנשי המקצוע לא מסתפקים בתפקיד של בלימת נישואים בעלי פוטנציאל נמוך. הם עסוקים לעיתים גם בעבודה ישירה מול המשפחות, ועידודם ובשימורם של קשרי זוגיות. יש להניח כי מדובר בנטילת סיכון מקצועי מחושב, הכרוך בנישואי אנשים עם מוגבלות, ככל הנראה מתוך תחושת שליחות אישית שהיא חלק בלתי נפרד מהזהירות הפרופסיונאלית. בתחושת השליחות יתכן שמעורבים גם הערכים האישיים של נותני השירות הרואים אף הם בקיומן של זוגיות ומשפחה ערך חברתי אותו יש להגשים.²⁵⁰

"דווקא בחורים מהמגזר החרדי יש כאלו שמאוד עודדתי אותם להתחתן שחשבת שהם יכולים. שההורים חוששים. שבחורים שמאוד אה... ראיתי אותם אמרתי בהחלט יכולים להתחתן."²⁵¹

"אמא שלה החליטה לפרק, למרות שמבחינת המומחים, שהם התייעצו אתם, אמרו להם - תקשיבו. אל תפרקו. בואו נראה איך זה. איך היא מתייצבת. נעשה תקופה של הפסקה. אבל האמא שלה החליטה - לא. לא. אני מפרקת."²⁵²

בסופו של יום, מצופה מאותם אנשי המקצוע שאינם מן המגזר החרדי, לחוות דעה באשר לנישואי אנשים עם מוגבלות, מציאות שלא בהכרח הולמת את אורח חייהם ותפיסות עולמם הם, אך מתוך זירת העשייה המקצועית, מפנימים את הנורמות הקהילתיות ופועלים לאורן. כפי שכותב גודמן, עשוי להיווצר מצב של ייצוג הדדי שלילי המושפע מניגודים ערכיים ותפיסה שונה של המציאות החברתית. המטפלים, מצדם, עשויים לחוש כעס, בשל פערי זהות, ואף תחושת עליונות של המטופל, המציע למטפל "לחזור בתשובה". חוויות רגשיות נוספות, שמתאר גודמן, הן קנאה בביטחון של האדם המאמין ולעיתים התעניינות יתר בהקשר האקזוטי של התרבות החרדית. כמו כן המטפל מבקש להעצים את המטופל בערכים הנשאבים מתוך תפיסת עולמו המערבית כמו יוזמה, עצמאות, שוויון, האזנה לקול האישי וערכים נוספים שעשויים לייצר

²⁴⁸ נורית. 5.10.16.

²⁴⁹ מוריה. 1.8.16.

²⁵⁰ גם כאשר העובד אינו משתייך למגזר החרדי - ניתן להניח כי הפנים ערכים קהילתיים שונים כחלק מתפקידו. יתרה מזאת, ככלל, גם ישראלים שאינם מתוך המגזר החרדי, רואים את ההורות והמשפחה כדגם רצוי וכמעט בלעדי לקיומם של חיים מספקים. ראו, אורנה דונת ממני והלאה - הבחירה בחיים בלי ילדים בישראל (הוצאת ידיעות ספרים והקיבוץ המאוחד, 2010).

²⁵¹ נורית. 5.10.16.

²⁵² אילנה. 16.8.16.

התנגדות תרבותית אידיאולוגית אצל המטופל, התנגדות העשויה להתפרש בטעות כהתנגדות לטיפול.²⁵³ אנשי מקצוע המעורבים בנישואי אנשים עם מוגבלות בחברה החרדית מושפעים מן הסתם מהסטריאוטיפים הנלווים לנישואי שידוך ומקומה של המוגבלות בתוך נישואים אלו. בעיסוקם הם כפופים למערכת הנורמות הפנים קהילתיות המפקחות בקפדנות על הזוגיות ונדרשים לפעול בסד תרבותי זה. מצופה מהם לייצר אינטראקציות בין אישיות עם אנשים מתוך הקהילה, זאת לא רק על מנת לרכז את הסטריאוטיפים, אלא גם - ובעיקר - על מנת לבנות מערך התערבות אפקטיבי בו שותפים המעגלים הסובבים את הזוג עם המוגבלות. אפרת התייחסה לפערים התרבותיים בהם נתקלה בעיקר בתפיסות העולם ביחס למוגבלות נפשית: "הייתי צריכה להתמודד עם קשיים מאוד גדולים מבחינת תפיסת העולם של האוכלוסייה החרדית בנושא בריאות הנפש."²⁵⁴

מדובר, אפוא, בנקודת מפגש של פלורליזם משפטי, אנשי מקצוע שהוכשרו בפקוח מדינתי, רבים מהם מחוץ לקהילה החרדית, כפופים לחוקים המסדירים את מקצועם ולקודים אתיים החלים על חברי/ות המקצוע. הם נענים גם לנורמות ההלכתיות אך זאת לצורך מילוי תפקידם, ולא בהכרח מתוך תפיסותיהם הדתיות, כך גם מסייעים הם להגשמת ערך הנישואים הקהילתי, גם אם אינם שותפים לסולם ערכים זה. בעוד שההתאמות של המקצועות הפרופסיונאליים, נוטלות ידע מקצועי ומעצבות אותו למימוש ערכי הקהילה, תוך החלת הסמכות ההלכתית לצד הסמכות הפרופסיונאלית והמדינתית לה כפופים, הרי שההתאמות של המקצועות הפנים קהילתיים, כמו מדריכת הכלות והשדכנית, פועלים בציר שונה- מקצועות אלו נוצרו ועוצבו מלכתחילה תחת סמכות הלכתית ומהן שואבות לגיטימציה לפעול, אך הן חותרות להבנות את התפקיד ולהתאימו למוגבלויות, באמצעות ניכוס ידע מקצועי מן החוץ ושזירתו בתפקיד הפנים קהילתי. ניתן לראות כיצד המוגבלות מעצבת מחדש תפקידים פנים קהילתיים ובמידת מה מחדירה אל תוך הקהילה שפה מקצועית ושיח חוץ קהילתי כפי שיתואר בהמשך.

²⁵³ גודמן, שם.

²⁵⁴ אפרת. 9.8.16.

פרק 8- מקצועות פנים קהילתיים המעצבים את הנישואים

לקבוצת השחקנים האנושיים המגיעים בעיקר מחוץ לקהילה, ומביאים עמם מקצועיות ספציפית שאינה מצויה דיה בקהילה החרדית, מצטרפים גורמים מתוך הקהילה, בתפקידים ייחודיים לנישואים בקהילה החרדית, ואשר אינם מוכרים כפרופסיות פורמליות, המוסדרות באמצעות רגולציה הכוללת למידה והכשרה קודמת. הפרק יציג שני תפקידים מרכזיים - השדכנית ומדריכת הכלות. מדובר בתפקידים שעיצבה הקהילה החרדית לצורך שימור ההלכה וקידום האינטרס הקהילתי. נורמות ההפרדה המגדרית והשאיפה להקמת משפחות צעירות וברוכות ילדים, מְבִנּוֹת את המסגרת המעצבת את תפקיד השדכן או השדכנית. הלכות טהרת המשפחה לצד טאבו בכל הקשור לחינוך מיני הם הכללים הממסדים את מעמדה של מדריכת הכלות. כך, תפקידן של אלו מוכר בקהילה ואין מערערים על חשיבותו. להפך, איילה מציינת כי חשיבות תפקידה של מדריכת הכלות מופנם אף יותר מתפקידים מקצועיים אחרים: "אנשים מבינים שהדרכת כלות חייבים ואנשים לא מבינים שיעוץ חייבים."²⁵⁵ נישואי נשים עם מוגבלות, מעניקים גוון משלהם לתפקידים אלו, לאור האתגרים והמורכבויות, המייחדים נישואים אלו, בהשוואה לנישואים המקובלים. מבעלות התפקידים מצופה להיות בעלות מיומנות משולבת, המטמיעה, אל תוך התפקיד הקיים, ידע מקצועי, מסוג שבדרך כלל אינו מוכר בתפקידים פנים קהילתיים אלו.

8.1. השדכנית

"שים נא ידך תחת ירכי ואשביעך בה' אלוקי השמים ואלוקי הארץ, אשר לא תיקח אשה לבני מבנות הכנעני אשר אנוכי יושב בקרבו כי אל ארצי ואל מולדתי תלך ולקחת אשה לבני ליצחק."²⁵⁶ אליעזר, עבד אברהם אבינו, ידוע כשדכן הראשון אשר נשלח לחפש אשה ליצחק, בנו של אברהם. בקהילה החרדית, בה קיימת הפרדה מגדרית בכל התחומים - השדכן מהווה דמות מפתח המאפשרת להפגיש את הצדדים זה עם זה על מנת לגבש שידוך, הוא מפליג בשבחי המועמד, וכך משכנע את הצד האחר כי עתיד לבצע 'רכש' משתלם. הכללים ההלכתיים בשלהם קיימת הפרדה מגדרית מוקפדת, לצד הרצון לנישואים בגיל צעיר והולדת ילדים כמימוש של נורמות חברתיות עמוקות - אלו הובילו לעיצוב דמותו של השדכן. כהן כותבת כי עבודתו של השדכן דומה לעבודתו של מתווך עסקי, המתווך בין אינטרסים של שני צדדים, מציע פשרות ודוחף את מימוש העסקה. השדכנים המקצועיים שולטים בהעדפות ובמעמדות השונים בקהילה החרדית ופועלים בהתאם.²⁵⁷ תפקידו של השדכן לא הוסדר במסגרת רגולטורית רשמית. החוק המדינתי לא עוסק בו וגם ההלכה היהודית אינה מצרה את צעדיו. אין לו קוד אתי או נורמות מחייבות. אולי משום כך, השדכן, שתפקידו נוצר למימוש של נורמות חברתיות, כפוף לחברה שדנה אותו לשבט או לחסד, בעיקר לשבט, והופכת אותו לדמות קומית. זיבצנר ולהמן רואים את מטרת העל של הבניית השידוך כיעד קהילתי, המכוון להרחבת גבולות הקהילה החרדית באמצעות פרקטיקת נישואים המסלילה להולדה אופטימלית.²⁵⁸ השאיפה למקסם את איכות השידוך החרדי, באמצעות עיסוק בשבחיו של המועמד, עשויה להרתיע את השדכן הסביר משידוכי מועמדים עם מוגבלויות, אולי זו הסיבה בשלה שידוכים רבים של זוגות עם מוגבלות נרקמים במסגרת המשפחתית

²⁵⁵ איילה 16.8.16.

²⁵⁶ בראשית כד ג.

²⁵⁷ מרים כהן, שידוכים וזוגיות בחברה החרדית "על מה: כתב עת לקידום מעמד האשה" 9 (עליזה מנדל - עורכת. מאי, 2001).

²⁵⁸ בתיה זיבצנר ודוד להמן "שידוכים במגזר החרדי: סמכות, גבולות, מוסדות" מגמות מט (4) (2014) 641-668.

וללא שדכן מקצועי: "ואני חושבת, אני לא יודעת, שזה היה ישר מההורים או מדוד או [בן] משפחה אחר. אבל השידוך בא מתוך המשפחה.²⁵⁹

אז מגיעים משפחות, שיש להם איזשהו תחילה של נביטה של איזשהו רעיון כמו בזוג הראשון, שכבר היה שנתיים קודם דברו. הם דברו אחד עם השני דרך הבנות הגיסות לא יודעת. איזשהי מערכת של משא ומתן ואיזה מפגש אחד או שניים בין בני הזוג.²⁶⁰

היכרות בלתי אמצעית זו, יש בה כדי להניח תשתית שונה להתגבשות השידוך. מחד, הורי הצדדים ובני משפחתם יכולים לייצר משא ומתן ישיר הבוחן את היתכנות הזוגיות על שלל אתגריה. מאידך, נגישותם של בני משפחה אל מבחר המועמדים הפוטנציאליים, המצומצם בלאו הכי, מוגבלת מאוד, בהשוואה לזו של השדכן המקצועי. מסיבה זו, נוסד בשנים האחרונות מערך שידוכים ייחודי, שנועד לבעלי מוגבלות. מערך השידוכים המיוחד "טובים השניים" פועל בחסות אחד מארגוני החסד הגדולים בארץ, אך דרך פעולתו שונה מאוד ממערך השידוך הרגיל. מערך השידוכים המקובל, אשר בדרך כלל פועל ללא רגולציה פורמלית, עוטה גלימה חדשה של תהליך שקול ושקוף, אשר כפוף לסטנדרטים אתיים שונים. החשש הכרוך בנישואים אלו, ואולי אף בשל הצורך להסתייע באנשי מקצוע לאבחון והיועצות, אלו מביאים עמם נורמות מדיקליות, שאינן מצויות בדרך כלל בשיח השידוכי הרגיל. יש להניח כי באופן זה, השידוכים, שבדרך כלל מבוססים על חשיבה רציונלית, הופכים להיות שקולים ומתוכננים עוד יותר בקרב הזוגות עם המוגבלות, לצד זאת, יתכן כי כתוצאה מנהלים קפדניים אלו, מספר הזוגות היוצאים לדרך משותפת, בעקבות מערכי השידוכים, אינו ממוצה במלואו.²⁶¹ חשוב לציין, כי במסגרת מחקר זה, נערכו ראיונות עם שדכניות המגיעות מתחום החינוך המיוחד ומהערכים האתיים לפיהם פועלים צוותי החינוך המיוחד. סביר להניח כי מועמדים רבים מוצאים את זיווגם בכל זאת בעזרת שדכנים 'רגילים', כך שהממצאים שלהלן לא בהכרח מייצגים את התמונה השלמה, למרות זאת ניתן לדלות תובנות שונות שיש בהן כדי לשפוך אור על משמעויות מערך שידוכים זה.

מלכתחילה, השדכנית, שירה, נרתעת מהגדרתה כשדכנית בצינה: "פנו אלי לא בגלל שאני שדכנית אלא בגלל הרקע שלי שאני בחינוך המיוחד". באמירתה זו, נראה כי היא מבקשת להסתייג מהתפקיד בו כרוכה תדמית שלילית, אך גם מדגימה את השפעת שיח המוגבלויות על עיצוב תפקידה הייחודי: היא אמנם שדכנית, אבל בראש ובראשונה מביאה עמה ידע מתחום מפקח ופורמלי - הכשרה וניסיון בחינוך מיוחד. כך נשים עם מוגבלות זכות, אולי, לשדכניות ברמה מקצועית גבוהה יותר, בהשוואה לנשים ללא מוגבלות, ותפיסתן של השדכניות לנשים עם מוגבלות שואבת גם ממקורות ידע מקצועי אוניברסלי לצד השיח הפנים קהילתי. עם זאת יתכן כי מקצועיות זו גם עשויה להוות חסם בפני קידומו של שידוך מיוחד זה. אותה שדכנית, הנושאת גם בתואר פורמלי בתחום החינוך המיוחד, נרתעת מתואר השדכן - תואר לו הוצמד נוטריקון לא מחמיא - שיקר דיובר כ'סף ניוטל.²⁶² ומדבריה ניתן לשאוב תכנים המציגים תמונת נגד לאותו נוטריקון.

8.1.1. האמנם 'שקר דובר'?

שידוכים של אנשים עם מוגבלות אינם קלים, קיים חשש מתמיד מפני הסתרה של התמונה המלאה. כפי שמתארת ענת: "וכמה שבדקנו היה מערכת אחת של שקרים עשו אותו יותר ממה שהוא ואנחנו לא כל כך

²⁵⁹ אחובה. 5.10.16.

²⁶⁰ נחמה ורוחי. 11.7.16.

²⁶¹ בעת הראיון עם שירה, שנערך כשנה לאחר הקמת מערך השידוכים, טרם יצא לדרכו שידוך מושלם. עם זאת, שירה ציינה, כי מועמדים אחדים מצאו במהלך השנה את זיווגם בדרכים אחרות, ויתכן שהתהליך שעברו, בקליטה למערך השידוכים, סייע להם בחיפוש אחר בן זוג גם כאשר לא הגיע מתוך המערך.

²⁶² אלמוג, עוז, שי רודין "ציוני דרך בתרבות השידוכים הישראלית" אנשים ישראל - המדריך לחקר החברה הישראלית (נוצר ב 4.3.2008. עודכן 23.11.2011).

יכולנו לבחון עד כמה.²⁶³ מסתבר שמשום כך, שירה מסרבת לפעול כדרכם של שדכנים. בניגוד לשדכן הדוחף את השידוך ומפעיל לחץ על הצדדים לקדם את השידוך ולהגיע להחלטה - שירה לא תעשה כן. ההפך הוא הנכון, כאשר שירה מתארת את הליך השידוך היא מדגישה את הימנעותה מהפעלת לחץ על הצדדים:

כשיש לי הצעה אני פונה קודם להורים בדיסקרטיות. [...] והיה אם ההצעה נשמעת להם אז אני פונה לצד השני, שוב, ללא כל אזכור של שם. ואז הם אומרים כן הם מוכנים אז אני מבקשת רשות להגיד את השם ואיך להתקשר, ואז אני יוצאת מהתמונה. אז אני יוצאת מהתמונה שההורים ידברו ביניהם. אני כבר מסרתי להם את המידע. ההורים רוצים לדבר זה עם זה. בשביל מה אני צריכה להיכנס שם? אם יש להם שאלה, אם הם צריכים את העזרה שלי - זה משהו אחר. אבל, ולכן אני אומרת אמרתי בהתחלה, הם הגיעו אלי לא בגלל שאני

שדכנית.²⁶⁴

שירה חוזרת ומדגישה את העובדה שהיא יוצאת מהתמונה ואינה ממשיכה להוביל את השידוך כמו שדכנים אחרים. הדגשה זו נראית כמעצימה קודים ערכיים הכרוכים בניסיונה המקצועי בתחום החינוך המיוחד, עיסוק בו שמירה על הזכות לפרטיות מהווה חלק מחובתן האתית של העובדות במסגרות המפוקחות על ידי המדינה. כך מדגישה שירה את ההיבדלות מהתדמית השלילית של שדכנים אשר 'דוחפים' את השידוך באמצעות התערבות והפעלת לחץ גם במידה שהפרטיות והאוטונומיה של המועמדים נפגעת כתוצאה מכך.

8.1.2 האמנם 'כסף נוטל'?

על אופיו הייחודי של שכר השדכן ניתן לראות בהלכת גנו, בה נדרש המשודך, בדעת רוב, לשלשל לידיו של השדכן מאה אלף דולר, בהתאם לחוזה שנכרת בין הצדדים. על כך כתב כב' השופט לוין:

אישה אינה סחורה עוברת לסוחר שיש לה מחיר שוק, ודמי שדכנות אינם דומים לדמי תיווך בעסקת מקרקעין. שבדרך כלל דמי תיווך בעסקת מקרקעין נקבעים כאחוז מן המחיר, ואילו דמי שדכנות תלויים, במידה רבה, בנפשות הפועלות ובנסיבות המקרה. כיוון שכך, אין הכרח ששכרו של שדכן המצליח להשיא בני-זוג יפחת משכרו של עורך-דין המצליח להפריד בני-זוג.²⁶⁵

השופט קדמי, בדעת מיעוט בפסק דין זה, ציין כי בשידוכים ה"קשים" הסכומים המשולמים גבוהים מן הרגיל,²⁶⁶ אלא, שמשום מה, בשידוכי המוגבלות - נעשים השידוכים כשירות התנדבותי והמועמדים אינם משלמים כלל, כפי שמדגישה שירה: "שדכנית היא נכנסת כיוון שזה גם פרנסה שלה. אבל אני זו לא פרנסה שלי הכל בהתנדבות. אז אני יוצאת מזה."²⁶⁷ הגוון העסקי של השידוך, אותו מתארת כהן במאמרה, מרתיע את שירה, וכשהיא מציינת במהלך השיחה רעיון שהועלה - לעבוד עם שדכנים נוספים - היא מסבירה את רתיעתה זו:

אני מפחדת שזה יישמע כמו איזו מכירה פומבית. לי יש! בן! לא. אני רוצה. אני רוצה. אני רוצה. מי שהשדכנית המקצועית תביא את הבת, נניח תביא את הבת, אז המשפחה של הבת

²⁶³ ענת 21.5.17. יצוין כי בשיחה עם ענת, היא לא העבירה ביקורת כנגד השדכן עצמו, וביקורתה מתייחסת למשיבים בשלב הבירור. יתכן כי השדכנים העוסקים עם אנשים עם מוגבלות אכן זיהרים יותר ומתאמצים להציג את התמונה המלאה, כפי שיתואר להלן.

²⁶⁴ שירה. 11.7.17.

²⁶⁵ עא 4839/92 יוסף גנו נ' מרדכי כץ פ"ד מח(4) 749 (28.9.94).

²⁶⁶ שם. 758.

²⁶⁷ שירה. 11.7.17.

תשלם. אני אביא את הבחור כיוון שזה בהתנדבות. זאת אומרת שזה שירות חינם אין כסף. אז הוא לא יצטרך לשלם. את המועמד שהשדכן המקצועי יביא אז הם ישלמו. מה שאני מביאה זה שירות של עזר מציון.²⁶⁸

האם יש בכך כדי להקשות על השתכללות השידוך בסופו של יום? אין לדעת. שירה מספרת ששלושה מועמדים שנרשמו אצלה התארסו לאחר מכן, אך לא דרך מערך השידוכים שלה, מה שמעלה אפשרות, שהריאיון עם שירה סייע למועמד להגיע למודעות לגבי יכולותיו והעדפותיו, אולם אי הפעלת הלחץ, בה נוקטת שירה כעיקרון, עשויים, אולי, לעמוד לרועץ.

(ש. כשאני חושבת על שדכנית רגילה היא נמצאת במקום שהיא קצת לוחצת על צד אחד קצת לוחצת על הצד השני כאילו את ממש לא נכנסת למקום הזה) אני אשאל אותך שאלה. השדכנית שזו פרנסתה היא לוחצת בגלל שהיא מאמינה בשידוך הזה או שהיא רוצה שידוך לפרנסה? היום בלי עין הרע לוקחים הרבה כסף. אני לא רוצה לשפוט אותם אולי זה בגלל הרקע שלי בחינוך מיוחד.²⁶⁹

שירה חוזרת מדגישה את רקעה בחינוך המיוחד שהוא היסוד לתפיסותיה האתיות. בשונה מהשידוך הרגיל, המלווה בלחץ של השדכן, אשר מרוויח בגין כל שידוך שהושלם - הרי ששידוכיהן של נשים עם מוגבלות מבוצעים בהתנדבות וללא מנגנון הלחץ המוכר. יתכן שבאופן פרדוכסלי - כתוצאה מכך הצעות השידוכים לא מגיעות לידי גמר, והנשים עם המוגבלות משלמות בשנית את מחיר מוגבלותן - השידוך הרגיל רחוק מהן, ומערכת השידוכים הייחודית, נוטלת על עצמה כללים אחרים, המושפעים מערכים מקצועיים.

8.1.3. השדכנית שהופכת למאבחת

סטריאוטיפ השדכן המצוי הוא, כשל סוחר המכריז על יתרונות סחורתו ומצניע את חסרונותיה. בכך גוברים סיכוייו להשלים את השידוך המיוחל ולזכות בתגמול על עבודתו הקשה. והנה, בשידוכיהן של נשים עם מוגבלות, השדכנית נושאת בתפקיד הפוך לחלוטין! פתאום היא הופכת למעין "מאבחת", שתפקידה הוא למצוא את הבעיות, להציגן נהיר וברור על פני השטח, ולהצליבן עם הלקויות של הצד השני. מסיבה זו, בשונה ממערך השידוך המקובל, בו לעתים נדירות פוגשת השדכנית מי מהמועמדים,²⁷⁰ כאשר מדובר בזוג עם מוגבלות השדכנית מבקשת לפגוש את הצדדים לצורך היכרות מעמיקה יותר, כפי שציינה שושנה, המשדכת בעלי מוגבלות:

אז בדרך כלל אני משתדלת לפגוש אם זה משהו יותר משמעותי. בדרך כלל אני רואה הבדלים עצומים בין מה שאומרים לי בטלפון, למה שאני רואה באופן אישי.²⁷¹

כך השדכנית, נוטלת לה את התפקיד, שעמיתיה העוסקים עם מועמדים ללא מוגבלות, נמנעים ממנו במוצהר, בדרך כלל, ומותירים בידי משפחות המועמדים - התפקיד של איתור הבעיות והברור המעמיק. כחלק מהשידוך, מבקשת השדכנית לאמוד על טיבם וכישוריהם של המועמדים. היא לא תוכל להסתפק לשם כך

²⁶⁸ שם.

²⁶⁹ שם.

²⁷⁰ יצוין, כי פגישה מוקדמת עם מיועדים לשידוך, אינה ייחודית רק בקרב בעלי מוגבלות, פרקטיקה זו נמצאה גם בקרב שדכנים, הפועלים באוכלוסייה רגילה, בחברה הדתית לאומית, פגישות אלו הוכיחו את עצמן כמועילות לשידוך אפקטיבי בקרב אוכלוסייה זו, ואכן המנגנון השידוכי כולו בקבוצה הדתית לאומית שונה במעט ונושא אופי פחות מסחרי. ראו יעריה בוק-כהן, סימה זלצברג "סודות השדכנים" סוגיות חברתיות בישראל 12 (2011) 80-107.

²⁷¹ שושנה 7.8.16.

באיסוף נתונים יבשים בלבד. כך בנתה שושנה כלי אבחוני משלה על מנת לבחון את כישורי המועמדות טרם תכניס אותן לשוק השידוכים.

שאלונים אלו לא עברו תיקוף כלשהו, כמקובל באבחונים תפקודיים פורמליים, אך יצרו מעין "רגולציה פרטית" פנימית, המשרטטת את מפתח הכניסה לנישואים בהתאם ליכולותיו וכישוריו של המועמד. אבחון נכון שיתייחס ליכולותיו של המועמד יאפשר לוודא לא רק התאמה לנישואים, אלא גם התאמה בין המיועדים, כפי שמתארת דבורה:

*אחת המסקנות שלי אם היינו מצליחים [לאבחון] את הרמה המדויקת היה יותר קל אבל כל אחד פגוע בדברים אחרים יותר ובדברים אחרים פחות. (ש: גם בשידוך רגיל זה לא ממש...)
כן אבל בשידוך רגיל יש לנו את הכלים להתמודד עם זה בשידוך כזה אין לנו כלים.²⁷²*

'אבחון' להערכת מוכנות לחיים עצמאיים' הוא שמו של שאלון תפקודי שבנתה שושנה, העוסקת בשידוכי בנות עם מוגבלות, שנועד להערכת כישוריה של הנערה ומוכנותה לכניסה לשידוכים. שושנה אינה ממחרת ללחוץ על הצדדים להתקדם לשידוך. היא מקפידה לבחון קודם כל דבר אם המועמדת מתאימה להיכנס להליך שידוכים, האם יש צורך בהכנה ועבודה מוקדמת או שכלל לא ניתן לחשוב על שידוך, לאור תמונת התפקוד. השאלון מחולק לחמישה פרקים, שבאמצעותם אציג את המאפיינים שנלקחים בחשבון בעת קבלת ההחלטה, ואת המאמץ המושקע על מנת לטפח יכולות אלו, לצורך הכנה מיטבית לנישואים. הפרקים הראשונים עוסקים במודעות עצמית ודימוי עצמי, וכוללים גם יראת שמים, מודעות לתקשורת עם הסביבה ומודעות למראה החיצוני. פרק נוסף בודק את היציבות הרגשית ויכולת דחיית סיפוקים. הפרק הרביעי עוסק בתקשורת ותפקוד חברתי והאחרון בוחן את המיומנויות היומיומיות.

הנה כי כן, ניתן לראות כיצד מייצרת השדכנית תהליך של רגולציה פנימית, קריטריונים והערכות שאינם מתוקפים או מפוקחים על ידי הנורמות המדינתיות החלות בדרך כלל על תהליכי אבחון והגדרה מקצועית. אבחונים אלו מותאמים לדרישות ההלכה, ולפיכך זוכים לגיבוי פוסקי ההלכה ולציות חברי הקהילה למסקנותיהם. והשדכנית

אמרו חז"ל: "קשה זיווגו של אדם כקריעת ים סוף"²⁷³ מים רבים זרמו בו, בים סוף, מאז שידך אליעזר את רבקה ליצחק. השדכנים ממשיכים לדבר בשבח המועמדים, לנסות לזרז את הסכמתם ולקבל את שכרם המגיע להם בדין.²⁷⁴ ואילו השדכנים העוסקים עם מועמדים עם מוגבלות - מציפים דווקא את הקשיים והבעיות, נוטלים אחריות לאבחון המועמדים ואינם ממחרים לדחוף את גיבושו של השידוך, גם לא תמיד מצפה להם תגמול כספי. כך מעוצב מחדש מערך השידוכים הדינאמי המסורתי, כאשר הוא נדחק אל תוך תבנית מדיקלית, של ראיונות, אבחונים והגדרות מקצועיות, הצגת התמונה הכוללת וצעידה זהירה ומחושבת לקראת גיבושו של השידוך.

²⁷² דבורה. 9.8.16.

²⁷³ בראשית רבה, פרשה סח.

²⁷⁴ דמי שדכנות נחשבים "הכסף הכשר ביותר שיש" והפוסקים בכל הדורות, בעיקר בקהילה האשכנזית, עודדו ליטול שכר על שידוך. המהרי"ל (רבי יעקב הלוי בן משה מולין. נחשב אבי מנהגי אשכנז. 1360-1427) היה מתפרנס משכר שדכנות שהיה משדך והיו כולם נשמעים לו בשל גדולתו, דמי השדכנות נחשבים לכסף כשרי (ראו: ספר מהרי"ל, הלכות חנוכה) לפלא הוא, שדווקא בשידוכי מוגבלויות מתאפשרת הצעה של שידוכים בהתנדבות.

8.2. מדריכת הכלות

"אל נא תשכחי כי מדריכה, אינה רק תעודה ותואר. היא מכינה לים של קודשה ושל טוהר, ולעולמות חדשים פותחת היא צוהר..."²⁷⁵ מקצוע הדרכת הכלות אינו כולל בהכרח תעודה פורמלית, אך פותח בפניה של הכלה החרדית צוהר לעולם שלא מוכר לה. מדריכת הכלות, המכינה את הכלה לקראת נישואיה, למעשה חושפת בפניה, לעיתים לראשונה, מכלול היבטים הקשורים בקיום יחסים אינטימיים. שונותן של כלות עם מוגבלות מעצבת מחדש את הדרכת הכלות. על פי תפיסת המודל החברתי - לצורך השתלבותן השוויונית כנשים נשואות בקהילת התרבות להן משתייכות - נחוצות להן התאמות ייחודיות ומענים לצרכיה השונים של כל כלה, הן באופן ההדרכה, הן בתכנים הנלמדים ואפילו לעיתים יהיה צמצום בהלכות עצמן.

8.2.1. הדרכת כלות - מהותו של התפקיד

הדרכת כלות הוא תפקיד פנים קהילתי, שנועד להכנת הכלה לקיום מצוות טהרת המשפחה על פי ההלכה היהודית. לתפקיד זה קיימת רגולציה מדינתית מסוימת, אך הדרכת הכלות בתוככי הקהילה החרדית מחויבת לכללי ההלכה, וספק אם מדריכות הכלות בקהילה החרדית מודעות לתפקיד המקביל אותו נושאות מדריכות הכלות הפועלות במסגרת הרבנות הראשית לישראל.

הדרכת הכלות בישראל היא חלק משירותי הדת לפי סעיף 7(א) בחוק שירותי הדת היהודיים תשל"א-1971.²⁷⁶ על מנת לעמוד בדרישות הרבנות הראשית לצורך הדרכת כלות שתוכר כחלק מהליך רישום הנישואים הפורמלי - די בכך שמדריכת הכלות תוכר ככזו על ידי הרבנות המקומית או על ידי הרב המורשה לרישום הנישואים.²⁷⁷ תפקידה של מדריכת הכלות, על פי ניתוח העיסוקים שפורסם בחוזר מנכ"ל מוגדר: "מתן שירות של הדרכת כלות לפי ההלכה, באופן זמין, נגיש ואיכותי. מדריכת כלות מהווה את הדמות המקשרת בין הטובלות/הכלות ובין המסורת היהודית. היא נותנת שירות של הטבלת כלות אם נדרש".²⁷⁸ שירות מדריכת הכלות הניתן על ידי המדינה, מיועד עבור כל כלה הנישאת על פי ההלכה בישראל, ונדרשת, לצורך רישום הנישואים, להביא אישור על קיום חובת הטבילה במקווה טרם הנישואים, כאשר לצורך הטבילה עליה להביא עמה אישור על נוכחות בהדרכת כלות.²⁷⁹ חובת אישור הטבילה ונוכחות בהדרכת הכלות, מוטלת גם על נשים, שאינן מקיימות תורה ומצוות, ומעוררת בשל כך התנגדויות לא מעטות.²⁸⁰ לפיכך צמצמה הרבנות הראשית את היקף ההדרכה ותכניה למינימום האפשרי, והוציאה הנחייה בהתאם תחת הכותרת "הדרכת כלות הבהרה":

בהמשך להנחיות שהוציא המשרד בעניין הדרכת כלות בשנת 2004, נבקש לשוב ולהזכיר: בהתאם להחלטת מועצת הרבנות הראשית, מיום ב' כסלו תשס"ה (15.11.04), אין לכלול במסגרת הדרכת חובה של הכלות כל מסר או תוכן שאינם קשורים ישירות לקידושין עצמם. אשר על כן, אין לחייב כלות הבאות להירשם לנישואין, לעבור הדרכה הכוללת התייחסות לנושאים שמעבר להדרכה הבסיסית הנדרשת להכנת הכלות לחופה וקידושין כהלכתם.²⁸¹

²⁷⁵ חלק משיר סיום שכתבה אסתר רבקה טולידנו לספרה: **מדריך למדריכה - דרך סלולה למדריכת הכלה** (סיוון תשע"א) 312.

²⁷⁶ חוק שירותי הדת היהודיים [נוסח משולב], תשל"א-1971 פורסם: ס"ח תשל"א מס' 628 מיום 15.7.1971 עמ' 130.

²⁷⁷ ראו: ס' 76(א) הרבנות הראשית לישראל "תקנות והוראות לרישום נישואין" (טבת, תשע"ג) 43.

²⁷⁸ חוזר מנכ"ל המשרד לשירותי דת ע"ו/1 (15 בספטמבר 2016).

²⁷⁹ הרבנות הראשית לישראל. ה"ש 277, לעיל.

²⁸⁰ יובל יועז "הרפורמים עתרו לבג"ץ בדרישה לבטל חובת הדרכת כלות" **הארץ** 28.05.2004.

<http://www.haaretz.co.il/1.969570>

²⁸¹ סעיף 8.2.8 בחוזר מנכ"ל המשרד לשירותי דת ע"ד/1 (1 באפריל 2014).

לעומת תפקידן של מדריכות הכלות הפועלות בחסות נהלים מדינתיים, תפקידן של מדריכות הכלות המועסקות בקהילה החרדית שונה לחלוטין. הוא מתקיים במרחב הקהילתי וכפוף לפוסקי ההלכה. תפקידן נרחב בהרבה מהתפקיד המוטל על מדריכות הכלות הניתנות כחלק משירותי הדת הפורמליים בישראל. למעשה, מדריכת הכלות החרדית מספקת לעיתים את החינוך המיני מראשיתו, במקרים - לא מעטים - בהם הכלה מגיעה אל המדריכה עם רקע מינימלי בתחום זה. הדרכה מקיפה זו אינה עולה בקנה אחד, כמובן עם ההוראה החלה על מדריכות הכלות מטעם הרבנות לפיה: "אין לכלול במסגרת הדרכת חובה של הכלות כל מסר או תוכן שאינם קשורים ישירות לקידושין עצמם".²⁸² מיותר לציין את האחריות הכבדה הנופלת על מדריכת הכלות, אשר חושפת לראשונה נושא המוגן בטאבו החברתי, זאת בנוסף על מכלול הלכות טהרת המשפחה אותן נדרשת ללמד כדבעי, בהיותן כרוכות באיסורים הלכתיים חמורים. עדות לאחריותה של מדריכת הכלות בקהילה החרדית ולרגישות הכרוכה בתפקידה, ניתן להסיק ממקרים לא מעטים בהם התעללות מינית, שקדמה להדרכת הכלות, נחשפת לראשונה במסגרת ההדרכה, עת אשר נוכחת הכלה להבין את פשר המעשים ומשמעותם.

דוגמא לכך ניתן לראות מאחד מפסקי הדין שציין כי:

[ש] עד "הדרכת הכלות" שעברה טרם נישואיה, לא ידעה אם מעשי הנאשם בה היו בגדר חדירה, אם לא, הסבירה באופן משכנע, כן ואמין כי כמקובל בעולם החרדי היתה בורה בכל הנוגע לנושא המין. ולכן בתקופה שבוצעו בה המעשים ולאחריה לא הבינה כלל את טיבם ומשמעותם. רק לאחר שהוסברו לה הדברים בהדרכה, השכיחה לעמוד על פשרם האמיתי של כל מעשי הנאשם שנעשו בה בילדותה ויכלה לקרוא לדברים בשמם.²⁸³

למרות החשיבות הרבה של תפקיד מדריכת הכלות בקהילה החרדית, מדובר בתפקיד שעדיין אינו ממוסד באופן מלא. מקצוע הדרכת הכלות הוא צעיר יחסית, ומחליף את ההדרכה שניתנה בדורות הקודמים מאם לבתה, אשר הניסיונות למסדו נתקלים בהתנגדות של מדריכות וותיקות, הרואות בכך פגיעה בייחודיותו של תפקיד זה.²⁸⁴

כאמור, החוק אינו מסדיר הכשרה פורמלית להדרכת כלות.²⁸⁵ כתוצאה מכך, הכשרתן של המדריכות שונה מאחת לרעותה, וקיימת קריאה, היוצאת בעיקר מכיוונה של הציונות הדתית, למסד את מקצוע הדרכת הכלות כפרופסיה מוכרת, המפוקחת על ידי גופים מדינתיים, ולהגביל את הכניסה אליו.²⁸⁶ גם מדריכות הכלות החרדיות שואפות למסד את המקצוע, אם כי מטבע הדברים הן אינן קוראות לפיקוח מדינתי על מקצוע ייחודי זה. הניכור הקיים אל מול מוסדות המדינה, ובפרט ההתנגדות למעורבותה של המדינה באסדרת תחומים הלכתיים, מביא לכך שאין ציפייה מהמדינה לאסדרת העיסוק במקצוע, והמדריכות החרדיות מציעות לחייב את המדריכה לעבור מספר קורסים, להגביל את גיל הכניסה להדרכה - כשהרף הנמוך הוא גיל שלושים - וכמובן, להיות מחויבים לקשר צמוד עם פוסק הלכה.²⁸⁷ כלומר, גם אם וכאשר

²⁸² ש.ס.

²⁸³ ראו לדוגמא תפח (ת"א) 1086/08 מדינת ישראל נ' אפרים יגודיף (פורסם בנבו, 1.11.2009) וראו גם: עפ 5768/10 פלוני נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 8.6.2015) ניתן לראות כי פסקי הדין הם מהשנים האחרונות ועדיין כמסתבר הדרכת הכלות עשויה להיות המפגש הראשון של הנערה עם מידע בתחום המיני.

²⁸⁴ אבישי, ה"ש 112, לעיל.

²⁸⁵ ה"ש 276, לעיל.

²⁸⁶ אבישי, ה"ש 112, לעיל.

²⁸⁷ טולידנו, ה"ש 275, לעיל. 202-208

יחיל אי מי כללים וחוקים על המקצוע - כפיפותו תהיה למערכת הנורמטיבית ההלכתית בלבד ולעולם לא יעלה בקנה אחד עם הדרכת הכלות הפורמלית המיועדת לחברה הכללית. בפריזמת המוגבלויות - אסדרת התפקיד תאפשר, מחד, הכוונה ומיקוד של דרכי ההדרכה לכלות עם מוגבלות עם דגש על ההתאמות הנדרשות להן, אך מאידך - יתכן שיעלה קושי במיסוד פורמלי של הקלות הלכתיות באופן רשמי ופומבי. תוצאה אפשרית נוספת, העומדת בסתירה למודל החברתי היא, תפיסת קבוצת המוגבלות כקבוצה הומוגנית במהלך מיסוד כללי ההדרכה הגמישים כיום.

8.2.2. הכשרה ייחודית לכלות עם מוגבלות - הצורך והתוצאה

כלות עם מוגבלות הן חלק מקהיליית הכלות כולן, אך בדומה לתחומים אחרים, גם בתחום הדרכת הכלות מתבקשת חדירת תפיסות מקצועיות מוגברות, לצורך הענקת שירות, ההולם את צרכיהן של הכלות עם המוגבלות. תפיסות מקצועיות אלו נגזרות מגישות טיפוליות, שמקורן בעולם המערבי, גישות שחדירתן לעולם השידוכים הרגיל יתאפשרו בצמצום ובזהירות רבה. אך כאשר הכלה עם מוגבלות, גוברת הקריאה להדרכה ולהכשרה הולמת שתסייע לאותה כלה גם אם מקור ההכשרה אינו בעולם ההלכה. כפי שקובלת מיקה, אם לאשה עם מוגבלות: "נותנים להם מדריך ומדריכה רגילים. אין להם הדרכה, אין הכשרה. אנשים נורא נחמדים טובי לב. אין להם הכשרה. אין הכשרה כזו... אף אחד לא הוכשר לזה. יש הדרכת כלות. מדריכי חתנים. אף אחד לא הוכשר להכין אנשים עם צרכים מיוחדים. זה אחד מהכשלים הגדולים שקיימים." גם אפרת, שעוסקת בהדרכה מינית לזוגות עם מוגבלות, מתקשה לבנות ציפיות אל מול מדריכי כלות וחתנים בשל ההכשרה המעורפלת: "לא תמיד מדריכי חתנים וכלות אלו התשובות לדברים האלו. כי אני לא יודעת איפה הם למדו."²⁸⁸

כך, בדומה לתחומי חיים אחרים, לתפקיד תרבותי זה, הכפוף כולו לפסיקה הלכתית, מצטרפות מדריכות כלות שרכשו הכשרה קודמת בתחום החינוך המיוחד. כך ניתן לראות הכשרה המערבת מערכת רגולטורית מדינתית של הכשרה להוראה ולחינוך מיוחד בסמינרים המפוקחים - ברמה כזו או אחרת - על ידי משרד החינוך והמועצה להשכלה גבוהה,²⁸⁹ ומערכת שמקורה הלכתי המעצבת את הרכיבים הנדרשים לצורך הכנתה של כלה לנישואים על פי ההלכה:

אני ראיתי מהניסיון שמישהי מדריכת כלות רגילה ולומדת הדרכת כלות מיוחדות זה לא כך מוצלח מי שמורה בחינוך מיוחד ולמדה הדרכת כלות יכולה הרבה יותר להצליח. קשה ללמוד את זה בהדרכת כלות.²⁹⁰

למדריכת כלות אחריות ייחודית ותכופות נתלים בה הכשלים בזוגיות של הכלה שהדריכה, כפי שמוזכרה טולידאנו: "ואל יקל הדבר בעיניך! זוהי אחריות לדורות. כל מילה שתגידי לכלה תעצב את הבית העתידי שלה, לטוב ולמוטב, תשפיע על הבתים שיבואו אחריה וישתלשלו עד סוף כל הדורות"²⁹¹ התפיסה השוויונית, ברוח המודל החברתי, קוראת תגר כנגד התייחסות שוויונית לאנשים עם מוגבלות, לאור ייחודיותם ושונותם

²⁸⁸ אפרת. 9.8.16.

²⁸⁹ לאה ריימן הי"ש 111, לעיל.

²⁹⁰ שושנה. 7.8.16.

²⁹¹ טולידנו, הי"ש 275, לעיל. 29.

של האחרונים. אשם כבד נופל לעתים קרובות על הכשרתם של מדריכי החתנים והכלות שאינה מותאמת לאנשים עם מוגבלות:

*זה לא פשוט והם נופלים בצורות שלא יאמנו אני רואה את זה מהכלות אצלנו לא כל הכלות למדות אצלי יש זוגות לפני שאני הגעתי ואנחנו רואים את הנפילות בשטח.*²⁹²

*הזוג הזה שאני עכשיו מטפלת בו היה בטיפול של מדריך חתנים שהוא גם למד טיפול מיני ואם אלו התוצאות שיש כאן זה חמור ביותר (אה כן?) חמור ביותר. אני לא רוצה לדעת אפילו מי זה. עשה שם נזק נוראי בתפיסה הזוגית בכלל מהי זוגיות מהי תפיסה תפיסת הזוגיות.*²⁹³

הנה כי כן, מדריכת הכלות פוגשת את הכלה בנקודת מפתח מרכזית בחייה, נדרשת ללהטט בין הקניית הלכות סבוכות לבין התמודדות עם חשיפה לחינוך מיני על רכיביו השונים. כל זאת בתקופת זמן קצרה, בה הכלה נרגשת לקראת נישואיה. כלות עם מוגבלות שכלית התפתחותית, מתקשות לעיתים בהפנמת הנלמד ויש צורך להעניק מענה לפערים עמם הן מתמודדות. בסופו של יום - כשלים וקשיים עתידיים עשויים להיות מושלכים על אותה מדריכה. מסיבה זו מעטות המדריכות המסוגלות להתמודד בתפקיד מורכב זה והסנוניות הראשונות, שנכנסו לתחום הדרכה של כלות עם מוגבלות, מגבשות מבנה הדרכה ייחודי, המותאם לכלות אלו. מדריכות הכלות, שרבות מהן רכשו הכשרתן במוסדות רשמיים בתחום החינוך המיוחד, מכופפות דעתן להכוונת רב בכל מקרה לגופו, הן במבנה ההדרכה והקפה והן בתכנים המועברים במסגרת שיעורי ההדרכה.

8.2.2. הנגשת הדרכת הכלות לכלות עם מוגבלות

"סוגים רבים של תלמידים יש בעולם: בעלי דיסלקציה, לקויי למידה ומתקשים בהבנה. יכול להיות שהכלה שמוֹלֶךְ סובלת מאחת מן הבעיות האלו."²⁹⁴ במילים בודדות אלו מסכמת טולידאנו את השונות האפשרית עמה מגיעה הכלה להדרכה. בהדרכת כלות עם מוגבלות, נדרשים בדרך כלל שינויים על מנת להנגיש את הדרכת הכלות למוגבלויות השונות. ניתן לחלק את השינויים לשניים מרכזיים. השינוי האחד, אשר תואר והוסבר בהדגשה ובבהירות על ידי המרואיינות, הוא השינוי במבנה ההדרכה - היקף ההדרכה, המסגרת בה היא מתנהלת ואמצעי ההמחשה בהם נעשה שימוש. השינוי השני שהוצג בהיסוס ולוה בהשטחה ובהסתייגות הוא השינוי בתכנים. כלות עם מוגבלות לעתים כלל אינן לומדות הלכות שהן 'חומרה' ואינן מעיקר הדין ולא נחשפות לנושאים הכרוכים בחשיבה ובערכים מופשטים. שעשויים לבלבל אותן:

*אני חושבת שבהשקפה בחינוך הרגיל צריך יותר. במעשה בשטח הדרכת כלות של החינוך המיוחד צריך יותר. אני צריכה המון השקפה אני צריכה המון להכניס המון משהו מעבר בחינוך המיוחד לא צריך משהו מעבר המשמעותיות הבסיסיות ההלכתיות.*²⁹⁵

²⁹² איילה 16.8.16.

²⁹³ אפרת. 9.8.16.

²⁹⁴ טולידאנו, ה"ש 275, לעיל. 41.

²⁹⁵ איילה 16.8.16.

גם ההלכה הנלמדת אינה זהה להלכה אותה לומדת כלה ללא מוגבלות, ולאור מורכבות תהליכי הלמידה והיישום של ההלכות - מדריכות הכלות מכוונות על ידי הרב ללמד את רק את עיקרי ההלכה ולא בהכרח את כלל החומרות הנוהגות. אך מדריכות הכלות לא מיהרה להצהיר על אותה הקלה בהלכה והרבתה להדגיש כי מדובר ביכל מקרה לגופו ולא בהקלה גורפת. השטחה זו חותרת למימוש הערך המרכזי (ה- End Point)²⁹⁶ סביבו מעוצבת עבודת הדרכת הכלות - שימורה הקפדני של ההלכה היהודית באופן מיטבי וללא פשרות.

8.2.3. פיקוח על קיום הלכות טהרת המשפחה

גם לאחר סדרת הלימוד המקיפה והמותאמת, לא ממהרים לסמוך על האישה עם המוגבלות. במסגרת הדיור העצמאי בקהילה בדרך הטבע קיום ההלכה מפקח במידה פחותה. מה שעשוי כמסתבר להרתיע מפני השאת זוגות שעשויים להתקשות בשמירת ההלכה. מערכי הדיור מציעים מענה מקיף שנועד לפקח על טהרת המשפחה.

לצורך פיקוח על שמירת טהרת המשפחה מעסיק מערך הדיור בודקת טהרה. את הפסק הטהרה, בו נקבע לראשונה כי פסקה זרימת דם המחזור, מבצעת בכל פעם בודקת טהרה המוסמכת לכך ולא האישה עצמה, כפי שמבהירה איילה, המפרטת את הנושאים בהם אמורה האישה ליטול אחריות: "יש לי הפסק טהרה זה אומר שאני צריכה ללכת לבודקת טהרה."²⁹⁷ גם כאשר אישה תבקש לבצע את רכיבי ההלכה השונים באופן עצמאי - לא תמיד יתאפשר לה, וההחלטה תהיה של רב מערך הדיור:

*אנחנו מחתימים את האנשים שאם יעלו דילמות בנושאים הלכתיים ***²⁹⁸ הוא הגוף
אז גם כאן באמת היו אנשים שהגיעו מבית דתי לאומי... היו הרבה דברים שנכון לתת
לה לעשות בעצמאות ולסמוך עליה, הרב של *** הוא זה שקבע.²⁹⁹*

תמר מגלה הבנה לגבי המעורבות שמערכי הדיור נוטלים על עצמם, מתוך חשש לשאת באחריות הרוחנית הנובעת מתפקידם, כתוצאה ממבנה מערך הדיור, המטיל על הצוות אחריות לכל צרכיהם של הדיירים. מבנה מוסדי שכנגדו היא קוראת תגר:

*אם היא לא תלך למקווה אתה בבעיה! אתה לוקח אחריות על זה, שהם לא יחצו את
הכביש בצורה מסוכנת. ואתה לוקח אחריות, שהם לא יאכלו מלא שוקולד. אתה לוקח
אחריות, שהבית שלהם יהיה נקי. קל וחומר שאתה לוקח אחריות! אתה חייב להיכנס
להם לתוך החיים. אתה יודע מתי... אתה יודעת מתי היא טובלת, את יודעת בדיוק אם
היא עשתה הפסק טהרה ומתי, את יודעת בדיוק אם היא עשתה את הבדיקות היטב...*

300

הצעתה של תמר היא, כי הפיקוח על טהרת המשפחה יהיה נתון להחלטת האדם עם המוגבלות, שיוכל לבחור להסתייע בהדרכה והכוונה הלכתית בתחום זה. מגורים בקהילה, שיאפשרו לאנשים עם מוגבלות לבחור את הסיוע בכוחות עצמם, יסירו את האחריות מעל הגורמים החיצוניים וכמו כל זוג - שמירת ההלכה תהיה בינם לבין עצמם ובינם לבין האלוקים, בלי פיקוחה של הסביבה.

²⁹⁶ ספקטור מרזל, הייש 99, לעיל.

²⁹⁷ איילה 16.8.16.

²⁹⁸ נחמה ורוחי נקבו בשם מערך הדיור בו הן פועלות.

²⁹⁹ נחמה ורוחי 11.7.16.

³⁰⁰ תמר 16.8.16.

ספק אם הצעתה של תמר תתקבל בקרב פוסקי ההלכה. בשיחה עם הרב רובינשטיין - הוא הדגיש מספר פעמים כי מי שמסייע לאנשים עם מוגבלות להינשא - נוטל על עצמו באופן טבעי גם את מלא האחריות לקיומה הקפדני של ההלכה:

(ש. אז אם ההורים מחתנים אותם והם גרים לא בתוך מערך). אז ההורים צריכים באמת אחריות גדולה מאוד. (ש. זו אחריות של ההורים? של הקהילה? אם אין הורים אז יש מישהו אחר?) אז יש קהילה השאלה אם יש בקהילה מישהו שיכול לפקח עליהם. לדעת שהם חיים. כתוב בגמרא. בגמרא גם כן. אישה שאין לה דעת אז אה.. יש כאלו שבודקות אותם בודקות אותה לראות שהיא טהורה... (ש. אולי עצם העובדה שהם [ההורים] איפשרו לחתן מטילה עליהם אחריות?) כן. מי שמחתן חייב אחריות. לחתן בלי שהם יודעים שהם שומרים תורה אז אסור לחתן אותם זה מה שאמר החזון אי"ש לחתן אח ואחות.³⁰¹

נראה, אם כן, כי תפקידה של כל מדריכת כלות מלווה באחריות כבדה, וכאשר מדובר בכלות עם מוגבלות - האחריות רבה עוד יותר ועמה גם חששן של המדריכות מעבירה שתיגרם על ידן. לפיכך נבנית תכנית הדרכה שונה וייחודית - בתוכן, בהמחשה ובאופן ההפנמה, כאשר הערך המרכזי המבוטא בראיונות הוא שימורה הקפדני של ההלכה, גם אם בהקלה מסוימת. ההדרכה לא נתפסת כמספקת, וקיים המשך פיקוח בדרכים שונות על שמירת ההלכה על בוריה.

המקצועות הפנים קהילתיים, השדכנית ומדריכת הכלות, מעוצבים מחדש באמצעות פריזמת המוגבלויות. מקצועות אלו שבדרך כלל כפופים למערכת הנורמות הפנים קהילתיות - השדכנות הכפופה בעיקר לנורמות החברתיות והדרכת הכלות המצייתת לנורמות ההלכתיות - שואבים לפתע ערכים ומגבלות אתיות הנגזרות מהמערכת הנורמטיבית המערבית, הן בתפיסות מדיקליות והן בגישות ליברליות. אלו כוללים למשל את יישום הזכות לפרטיות לצד שימוש במערכת אבחונים בתחום השידוכים, ומיומנויות הנגזרות מהכשרה להוראה בחינוך המיוחד המפוקחת על ידי המדינה. על מנת לאפשר נישואים אלו, קיימת הטמעה של ערכים חוץ קהילתיים לצד ריכוך של ערכים ונורמות דתיות. כך הופכות הנשים עם המוגבלות למעין סוכנות שינוי - הנה הן השחקניות, שבאמצעותן מוטמע שימוש לגיטימי בערכים מערביים, וחודר אל תוך שוליה הרכים של מערכת השידוכים החרדית.

³⁰¹ הרב רובינשטיין 24.5.17.

פרק 9- תפקיד הרב בנישואי נשים עם מוגבלות

בנישואיהן של נשים עם מוגבלות נוטל הרב חלק מרכזי. תפקידו של הרב מייצג למעשה מספר מופעים של פלורליזם משפטי. הוא מהווה גורם מרכזי בשתיים – אם לא שלוש – מערכות נורמטיביות. ראשית, הרב מנגיש לבני קהילתו את פסיקות ההלכה, ומתווך בין ההלכה הכתובה למקרה שמגיע לפניו. בנוסף, הרב ממלא תפקיד מנהיגותי, ומשיב לשאלות חברתיות, קהילתיות ואף פוליטיות, החורגות מן ההלכה עצמה, כאשר תשובתו נחשבת 'דעת תורה', כלומר, תשובה המבוססת על טוהר מחשבתו של הרב מכוח התורה בה עסק. הציות לדעת תורה הוא חלק מהמערכת הנורמטיבית הקהילתית. מלבד שתי מערכות אלו, ישנם רבנים הממונים מכוח החוק המדינתי ואף אחרים פועלים בצלו של חוק המדינה ונעזרים בו, לדוגמה, בעיגון פסקי בוררות. לעתים לחוק המדינתי משמעות גם בפסיקה ההלכתית; כך – ישנם מונחים שונים המתייחסים לחוק, ביניהם – 'מנהג מדינה', 'תקנות הקהל', 'דינא דמלכותא' ו'תקנות סוחרים'. במקרה זה יבחן הרב את החוק הקיים ולעתים גם את הפסיקה המחייבת בתחום.³⁰²

9.1. הרב - מקור סמכות נורמטיבי המעוגן בחוק המדינתי

תפקידו של הרב, כמתווה את יישום הנורמות הדתיות בקהילה שומרת המצוות, מצוי ביחסי גומלין עם המערכת הנורמטיבית המדינתית, גם כאשר אין הכרה פורמלית בתפקידו. מדינת ישראל, הכירה בתפקיד הרב, ומעמדו מעוגן בחקיקה המדינתית. עם זאת, בדרך כלל רבנים וראשי קהילות אינם פועלים במסגרת פורמלית. רבני קהילה המוכרים מטעם המדינה מהווים דוגמא לפלורליזם משפטי מסוג אחד, הבא לידי ביטוי בתפקיד שיש לו מקור נורמטיבי מדינתי לצד מקור נורמטיבי קהילתי. במצב זה הרב, אשר עשוי לקבל את שכרו מן המדינה, משמר ומתפעל מערכת נורמטיבית הכפופה להלכה בלבד, ואשר אינה מכירה בחוקי המדינה.³⁰³ למרות אי ההכרה בחוקי המדינה, לעיתים משפט המדינה, בעיקר באמצעות בג"ץ, מנסה לקבוע את גבולות ההלכה.³⁰⁴ במסמכים רשמיים מטעם המדינה, רב המוכר על ידי המדינה הוא חלק מקטגוריה המכונה "משרת בקודש".³⁰⁵ בנוסף לרבנים הראשיים ולרבני הערים, מכיר החוק במינוי של "רב שכונה" בידי המועצה הדתית ובאישור שר הדתות.³⁰⁶ מינוי רב מקומי הוא מכוח חוק שירותי הדת היהודיים.³⁰⁷ למרות שלפני שנים רבות פורסמו נהלים שעסקו בהליך בחירתו של רב,³⁰⁸ תפקידו של רב לא הוגדר מעולם, וכך גם לא היקף מחויבויותיו. מציאות זו הובילה לטשטוש תחומים, פערים בין תפקודי רבנים מקומיים שונים וביקורת חמורה של מבקר המדינה אודות התנהלות זו.³⁰⁹ לפני שנים אחדות פורסמו לראשונה נהלים, שפרטו את תפקידי רב יישוב. מצופה ממנו, בין היתר, לפקח על העירוב, המקוואות והכשרות, למכור חמץ, לערוך

³⁰² רבות נכתב וייכתב בנושא סבוך זה, שאין כאן מקום להרחיבו. לקריאה נוספת ראו, בין השאר, הרב ד"ר רון קליימן "החוק האזרחי במדינה-ימנהג המדינה?" **תחומין** לב (תשע"ב) 261-272. הרב שלמה אישון "מקומו של מנהג המדינה בקביעת הנורמה ההלכתית" אתר: [למעשה - אקטואליה הלכתית מבית מכון התורה והארץ](#). ת.כ. 23.12.17.

³⁰³ ידידיה שטרן "צדק שלי, צדק שלך: פלורליזם משפטי בישראל" בתוך: **צדק שלי צדק שלך - צדק בין תרבויות** (ידידיה שטרן - עורך, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010) 291-325.

³⁰⁴ בשורה ארוכה של פסקי דין, בית המשפט העליון פירש את ההלכה בשונה מן הפרשנות החרדית. הרשימה להלן רחוקה מלמצות מקרים אלו ונועדה להדגמה בלבד, בפריסה של שנים רבות: דג"ץ 5026/16 **שי גיני ואח' נ' הרבנות הראשית לישראל ואח'** (פורסם בנבו, 12.9.17) בו נקבע כי בתי עסק רשאים להציג תעודת המעידה על השגחת המזון הנמכר בהם, גם ללא אישור הרבנות, בג"ץ 4780/13 **אמונה נ' תנועת האשה הדתית לאומית נ' השר לשירותי דת** (פורסם בנבו, 25.4.14) בה נקבע כי נשים רשאיות לעבור הכשרה כמשגיחות כשרות, בג"ץ 3358/95 **הופמן נ' מנכ"ל משרד ראש הממשלה** (פ"ד נד(2) 345, 22.5.2000) בו הותר לנשים מן הזרם הרפורמי לקיים תפילה שוויינית בכותל המערבי. בג"ץ 465/89 **אילנה רסקין נ' המועצה הדתית ירושלים** (פורסם בנבו, 27.5.1990) לפיו מערכת כשרות לא תוכל להתנות תעודת כשרות בהקפדה על פעילות תואמת להלכה, בתחומים שאינם קשורים למזון עצמו. כך עוד רבים אחרים, בהם בג"ץ מעיין ובוחן את הדעות השונות בהלכה וקובע כיצד לפרשה בשונה מדעת פוסקי ההלכה החרדים.

³⁰⁵ החלטת ממשלה מספר 205 מיום 13.05.2013, המשרד לשירותי דת: "חוזר המנהל הכללי להעסקת רבנים במועצות האזוריות" (ינואר, 2014).

³⁰⁶ ס' 5(7) לחוק הרבנות הראשית לישראל תשי"ם-1980. פורסם ס"ח תשי"ם מס' 965 מיום 28.3.1980 עמ' 90.

³⁰⁷ חוק שירותי הדת היהודיים ה"ש 276, לעיל.

³⁰⁸ המשרד לענייני דתות חוזר המנהל הכללי 87/6 ס' 176 (10 בדצמבר 1987).

³⁰⁹ דו"ח מבקר המדינה "רבני שכונות המועסקים במועצות הדתיות" דו"ח שנתי 2010) 1075-1094.

חופות, להשתתף בתפילות ובטקסים במעגלי החיים, לארגן שיעורי תורה ולהשיב לשאלות הלכתיות. הרב אמור להוות הנהגה רוחנית המכוונת למגזרים השונים בקהילה ולהיות זמין לפניית בני קהילתו.³¹⁰

תפקיד נוסף של הרב, המתבצע בצל החוק המדינתי, הוא תפקיד בוררות. בוררות ושפיטה בין איש לרעהו, הם חלק מהמשימות המונחות לפתחי הרב ובתי דין פרטיים מטעמו. במקרים אלו המדינה עשויה לעגן את החלטת הרב במסגרת אישור פסק הבוררות בבית המשפט.³¹¹ יחד עם זאת, ספק אם דו"ח המבקר או הגדרת התפקיד, שסעיפי סל כמו 'הנהגה רוחנית' ו'זמינות לפניית' הותירו אותה מעורפלת, הם אלו שיבססו ויעגנו את יחסי הרב עם בני קהילתו. זאת, בין היתר, מכיוון שלצדם של הרבנים הכפופים למועצות הדתיות, קיימים רבנים שונים, במסגרת מגזרים, קהילות ובתי כנסת, אשר תפקידם מצוי מעבר להגדרה ותיחום.³¹² ניתן לראות מאפיין נוסף, עקיף אמנם, של קשר למערכת הנורמטיבית המדינית, בהסתייעותו של הרב באנשי מקצוע, המייצגים פרופסיות המפוקחות על ידי המדינה, לדוגמא, בשאלות הקשורות בבריאות. כך נוצר משולש יחסי גומלין לו שותפים האדם השואל, המטפל המקצועי, המייצג את הפרופסיה הפורמלית, ופוסק ההלכה.³¹³

9.2. הנגשת הגישה אל הרב ופסיקותיו

יחסי הגומלין בין הרב ובין המערכת המדינית, כמתואר לעיל, מופיעים בשולי עשייתו הנרחבת של הרב ומתוחמים בכללים, גם אם אינם מפורטים במלואם. אך קשה להבחין בין מקומו של הרב כמפרש הלכה ומתווה את הנורמה הראויה על פי פרשנות זו, לבין תפקידו כמנהיג קהילתי המכוון את דרכם של שואליו במגוון תחומי החיים. להלן תהיה התייחסות לרב בעיקר כמפרש ההלכה, היות וזהו מקור הסמכות המרכזי ממנו נגזר מעמדו, אך יש לתת את הדעת לכך, שכאשר הרב משיב לשאלות הלכתיות - הוא אף משפיע במידה רבה על עיצוב הנורמות החברתיות, ותשובותיו נגזרות לא אחת מהמציאות הקיימת ומהרצון להתאים מענה למציאות זו. משפחות לאנשים עם מוגבלות מסתייעים רבות ברב כתמיכה רוחנית, כמענה לשאלות ולצורך קבלת הדרכה על דרכי טיפול מותאמות תרבות.³¹⁴

מנקודת מבטה של ביקורת המוגבלות, אפשר להשוות את הנגישות לרב, לנגישות למערכת המשפטית, לאור מקומו המרכזי כמעצב את נורמות ההתנהגות בקהילה,³¹⁵ אולם אין כללים מנחים באשר להנגשת הרב ופסיקותיו לאנשים עם המוגבלות בעצמם. השאלות ההלכתיות נשאלות בדרך כלל בפנייה ישירה לרב או במסגרת 'בתי הוראה' השייכים לקהילה וממוקמים בה, אליהם ניתן להגיע לצורך מענה לשאלות הלכתיות.³¹⁶ בתי ההוראה עונים להגדרת "מבנה ציבורי" על פי סעיף 19 לחוק השוויון ולפי סעיף 11 בתוספת לחוק,³¹⁷ ומחויבים בנגישות השירות בהתאם לס' 76 בו. אך חוק השוויון ותקנות הנגישות אינם מתייחסים

³¹⁰ המשרד לענייני דתות חוזר המנהל הכללי להעסקת רבנים במועצות האזוריות סעיף 17 (ינואר, 2014).

³¹¹ חוק הבוררות תשכ"ח-1968. פורסם בס"ח 535, התשכ"ח, עמ' 184. ניתן לעגן ולאכוף הסכם בוררות בפני רב כמו כל בוררות שמתקיימת בפני בורר כלשהו בהסכמת הצדדים, המפלגות החרדיות חותרות להרחיב את סמכותה של הרבנות הפורמלית בנושא הבוררות באופן שתכלול גם אכיפה ללא צורך בפנייה למערכת המשפט המדינית. על הצעת החוק ודיון ביצירת מערכת משפטית מקבילה ראו <https://www.idi.org.il/ministerial-committee/16293>.

³¹² דו"ח מבקר המדינה. שם. 1083 הדו"ח מזכיר התארגנויות פורמליות להכשרה והגדרת תפקיד של רב בית כנסת או רב קהילה, המגיעות מן הציבור הדתי לאומי ולא נותן את הדעת לרבנים רבים הממלאים תפקיד מסורתי זה ללא הגדרה ובמשך שנים רבות בקרב קהילה החרדית.

³¹³ Ivry ה"ש 222, לעיל.

³¹⁴ שקד, ה"ש 29, לעיל.

³¹⁵ על עקרונות בהנגשת המשפט ראו: שגית מור "משפט נגיש לכל: הזכות לנגישות ונגישות למשפט – ביקורת מוגבלות" חוקים ח (2016) 15 - 83.

³¹⁶ על בתי ההוראה ומסלול הכשרתם של מורי ההוראה ניתן לראות בקצרה בערך "בית הוראה" בויקיפדיה: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%91%D7%99%D7%AA_%D7%94%D7%95%D7%A8%D7%90%D7%94 ת.כ. 24.9.17.

³¹⁷ סעיף 19 קובע כי "שירות ציבורי" – הוא אחד מאלה: (1) שירות הניתן לציבור או לחלק בלתי מסוים ממנו בידי גוף ציבורי או במקום ציבורי כהגדרתו בסימן ג'; (2) שירות מהשירותים המפורטים בתוספת השניה המיועד לכלל הציבור או לחלק בלתי מסוים ממנו. "סעיף 11 בתוספת השנייה מתייחס לשירותי דת.

כלל לבתי ההוראה (בשונה מבתי כנסת ומקוואות שמפורטים בחוק ובתקנות). כמסתבר, מעולם לא הוגשה תביעה או תלונה כלשהי שעסקה בנגישותם של מבנים אלו. הנגשת מערכת הפסיקה ההלכתית אינה מסתכמת רק בנגישותם הפיזית של בתי ההוראה, אלא גם - ובעיקר - בהתאמתם של מנגנוני הפסיקה לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות. בשונה מהחוק המדינתי, נגדו ניתן לטעון כי נוצר באמצעות האדם הנורמטיבי - הגבר הלבן - שהגדיר את הניטרלי על פי עצמו, ובכך עיצב חוקים שאינם מתאימים לקבוצות אחרות, כמו נשים ואנשים עם מוגבלות,³¹⁸ הרי ההלכה היהודית, על פי התפיסה הדתית, לא נוצרה בידי אדם, ונועדה לכל פרט שנברא בעולם, באשר הוא. יחד עם זאת, הפסיקה ההלכתית שהתפתחה במהלך השנים ויצרה מערכת פרשנויות והנחיות יישומיות לקיום ההלכה, עוצבה באמצעות פוסקי הלכה, ומטבע הדברים לא שלבה אנשים מקבוצות אחרות ולא היה ניסיון להנגיש באופן אקטיבי את מנגנוני הפסיקה לקבוצות אנשים עם מוגבלות.

בהיבטים אחדים ניתן להשוות את הנגשת ההיוועצות ברב להנגשת שירותים משפטיים. אמנם, תפקידו של הרב נרחב וגמיש במידה רבה, לעומת תפקידה המוגדר של המערכת המשפטית המדינתית, אך בדומה לתפקידה של המערכת המשפטית המדינתית - בקהילה החרדית הרב הוא הקובע את כללי ההתנהגות, בורר בין איש לרעהו ומכוון את הקודקס ההתנהגותי. הזכות לנגישות לשירותים משפטיים של אנשים עם מוגבלות מעוגנת בסעיף 13 לאמנה הבינלאומית, ולפיה יש להנגיש לאנשים עם מוגבלות את האפשרות להשתתף ביעילות ובשוויון בכל סוג של הליך משפטי.³¹⁹ לאור האמנה - בישראל קודמה חקיקה שנועדה להנגיש את המערכת המשפטית, ברוח המודל החברתי של המוגבלות, תוך מודעות לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות, לזכותם לשוויון בהליכים משפטיים ובחובה לייצר התאמות הולמות.³²⁰ במסגרת פנייה לרב, לפסיקה ההלכתית, להיוועצות או לדין תורה, לא חלים כללים מעין אלו, אם כי ניתן לראות רמז מסוים ליישומה של הנגשה, בחובה המוטלת על הסנהדרין היושבת בדין, לשלוט בשפתם של בעלי הדין: "שלא תהא סנהדרין שומעת מפי התורגמן"³²¹ יתכן שניתן להסיק מכך גם על חובה להנגשה לשונית לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, שיישמעו ישירות על ידי הרב הפוסק בין צדדים.³²² אך חובה זו אינה מפורשת ולא קיימות הנחיות דומות בתחום השאלה ההלכתית שאינה במסגרת דין תורה. בשיחה עם הרב, הוצגה הצעה להכשיר רבנים שיצברו מומחיות בגישה לאנשים עם מוגבלות, הרב השיב כי מוטב להיעזר באדם שלישי שיתווך. חשוב לציין, כי תשובתו של הרב לא נגעה לדין תורה בין צדדים, שם לא תמיד אפשר להסתפק בהקשבה למתורגמן, אלא למצבים של פסיקה הלכתית:

"כיוון שהם מדברים. מדברים. לא יכולים לדעת מה שהם רוצים. אנשים שמומחים איתם, יודעים מה לוחץ להם (ש). ויכול להיות שיהיו רבנים שיוכלו יותר לענות לשאלות כאלו?)." אולי יש רבנים שיש. אולי. אבל זו בעיה בדרך כלל זו בעיה. צריכים אנשים שמתווכים ביניהם ומכירים אותם טוב טוב, והם יודעים לשאול את השאלות."³²³

³¹⁸ אורית קמיר "תפיסות של שוויון - משוויון המושתת על דמיון, לשוויון המושתת על כבוד האדם" פמיניזם זכויות ומשפט 16 (אורית קמיר - עורכת, 2002).

³¹⁹ "in order to facilitate their effective role as direct and indirect participants, including as witnesses, in all legal proceedings"---

http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convention_accessible_pdf.pdf

³²⁰ יהודית לייבה, נטע זיו "חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית), התשס"ו-2005 בראי לימודי ביקורת מוגבלות- נגישות

למערכת הצדק לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית" **חוקים** ח (2016) 85-117.

³²¹ בבלי, **מכות**, ו' ע"ב

³²² על הנגשה לשונית במשפט המדינתי ראו: סיגל עויאל - קרל, מיכל טנא-רינדה ושרה ילון- חיימוביץ "נגישות חוק והמשפט בישראל: הנגשה לשונית לאנשים

עם מוגבלות שכלית התפתחותית כמקרה מבחן" **חוקים** ח' (2016) 287-307.

³²³ הרב רובינשטיין 24.5.17.

ואכן, כיום אנשי המקצוע הם אלו המתווכים בין האדם עם המוגבלות לבין הרב. מוריה רואה בכך דרך להגשמת עקרון הנורמליזציה, ורואה בתפקידו של הרב מקצוע ככל המקצועות: "אני - כל דבר - בואו נשאל את הרב. זה כל הנושא של גישה לנורמטיבי. יש בעיה בנושא? - אני הולך לרב. הרבה יותר טוב לשמוע את זה מאיש מקצוע."³²⁴ כך יכול אדם עם מוגבלות לגשת לרב ולשטוח את שאלתו, אך בדרך כלל לא יוכל לעשות זאת באופן עצמאי, ואף לא יתאפשר לו לבחור ברב ובשאלה אותה ישאל.

9.3. הזכות לבחור ברב

הכתוב באבות 'עשה לך רב'³²⁵ מעניק לפרט את האוטונומיה לבחור במי יסתייע בפרשנות ויישום ההלכה הכתובה לצורך יישומן המעשי של מצוות היהדות, ולעיתים קרובות יכונו גם בתחומים שאינם נוגעים להלכה. הרב נחשב כמי שמביא 'דעת תורה' המנחה ומכוונת את השומע להתנהלות הראויה. האדם עצמו בוחר אם, מתי וכיצד להציג את שאלותיו בפני הרב, אך על פי הפרשנות המקובלת, מצופה ממנו לקבל בסופו של דבר את הכרעת רבו ללא עוררין. הרב, בפניו בוחר כל אחד לשטוח את שאלותיו, הוא חלק מתפיסת עולמו וערכיו ובהתאם לאלו הוא בוחר מי יהיה רבו, שכן אדם זקוק לרב שיתווה את דרכו.³²⁶

שושנה השדכנית ובעלה, הרב, המלווים זוגות עם מוגבלויות לאחר נישואיהם, מציעים פתרון המשלב הן ליווי של הזוגיות והן הכוונה של רב בכל תחום נדרש. לפיכך, כשנשאלה שושנה אם הזוג יזדקק לליווי שלה ושל בעלה לאורך כל חייהם השיבה: "אני חושבת שהתשובה היא לא חד משמעית זה תלוי מאוד בזוג. אני מאמינה, תראי, יהודי צריך - עשה לך רב. כל החיים אנחנו צריכים ליווי. בעצם יהודי צריך שיהיה לו חיבור לאדם גדול."³²⁷ מדבריה של שושנה ניתן ללמוד על מקומם של אנשים עם מוגבלות כחלק מהקהילה החרדית - הצורך שלהם בפסיקה הלכתית ובמערכת סמכות שתכוון את דרכם, הוא חלק בלתי נפרד מהשתייכותם לקהילה, בה כל פרט זקוק לאותו "חיבור לאדם גדול" אך ההנגשה לאותו חיבור, אותה מציעה שושנה, אינה זמינה לכל זוג עם מוגבלות.

הבחירה ברב אינה אוטונומית באופן מלא. ההלכה אוסרת לעבור מרב אחד לאחר באותה שאלה עצמה.³²⁸ בדרך כלל, האדם החרדי יכפיף עצמו לרב המקומי או לרב של קהילת השתייכותו. האוטונומיה המסוימת, לה זוכה הפרט בבחירת רבו - אינה מובנת מאליה ביחס לאנשים עם מוגבלות. באחד ממערכי הדיור ציינו המרואיינות, כי צוות מערך הדיור, מחתים מראש את המשפחות המבקשות להיכנס למיזם, שהרב של מערך הדיור הוא הקובע בכל דילמה שתיווצר: "באמת היו אנשים שהגיעו מבית דתי לאומי... היו הרבה דברים ש[ראו] לנכון לתת לה לעשות בעצמאות ולסמוך עליה. הרב של ***³²⁹ הוא זה שקבע. לא בכל דבר הוא היה בחשיבה אתנו, אבל זה היה ברור לכולנו שהוא הקובע ועל פי מה שהוא מנחה אנחנו הולכים."³³⁰

עם זאת, גם בכך קיימת, כמסתבר, מידה של גמישות. ניתן לראות עדות לכך, באפיזודה קצרה שהתקיימה באקראי, לקראת סיומו של אחד מן הראיונות עם מנהלת מערך דיור. לחדר נכנסה מדריכת הטהרה, או בעלת

³²⁴ מוריה 1.8.16.

³²⁵ משנה, אבות א, ו.

³²⁶ הרב אהרן ליכטנשטיין "אמונה והלכה - עשה לך רב" אקטואליה הלכתית - מכון התורה והארץ (תמוז, תשע"ה)

<https://www.toraland.org.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%90%D7%9E%D7%95%D7%A0%D7%94-%D7%95%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%94/%D7%9C%D7%96%D7%9B%D7%A8%D7%9D-%D7%A9%D7%9C-%D7%92%D7%93%D7%95%D7%9C%D7%99-%D7%AA%D7%95%D7%A8%D7%94/%D7%A2%D7%A9%D7%94-%D7%9C%D7%9A-%D7%A8%D7%91>

ת.כ. 16.7.17.

³²⁸ בבלי, עבודה זרה ז ע"א, שולחן ערוך, יורה דעה רמ"ב ל"א

³²⁹ נחמה ורוחי נקבו בשם מערך הדיור.

³³⁰ נחמה ורוחי 11.7.16.

תפקיד דומה, והעלתה את שאלתה של אישה צעירה מיד לאחר נישואיה. הצעירה בקשה להתחיל בסדרת 'שבעה נקיים' ורב המשפחה פסק שהיא יכולה. הרב של מערך הדיור פסק שעליה להמתין יום נוסף. המנהלת ברה את השתייכותה הקהילתית של האישה ואת שם הרב אותו שאלה, וקבעה כי האישה תפעל בהתאם להנחייתו, הסותרת והמקלה מזו של רב מערך הדיור, המגיע מקהילה אחרת. הצפייה באותו דו שיח, מלמדת רבות על האחריות שנוטלים צוות מערך הדיור לקיומם הראוי של החוקים, אשר כחרדים - גם הם כפופים לאותה מערכת נורמות. הסמכות לבחור מי יהיה הרב, שלפסיקתו יבחרו לציית, הייתה, בסופו של יום, של צוות מערך הדיור. ואכן, בשונה מכלל בני הקהילה, לא תמיד זוכה האדם עם המוגבלות לבחור את רבו או את שאלותיו, כפי שקובלת תמר:

"כשאני הולכת לרב אני בוחרת. גם מי יהיה הרב שאני הולכת אליו אני בוחרת את הנושאים שאני אחשוף בפניו ואת אלה שאני לא רוצה. שאין יכולת כזו לאנשים שהולכים ל...³³¹ בתוך המסגרת, נכון? ואני בוחרת כמה פעמים ללכת אליו, וכל פעם ללכת מחדש אני בוחרת האם ללכת אליו. פה אין יכולת בחירה. השירות הוא מצוין, רק אני רוצה שהם יתנו יכולת לאנשים להשתמש בשירות הזה ויכולת לא להשתמש בשירות הזה."³³²

9.4. התאמת הפסיקה לנשים עם מוגבלות

הביקורת הפמיניסטית על מערכת החוקים רואה את הוראות החוק ככאלו שנכתבו על ידי גברים ונועדו ליישום ואכיפה בעולם של גברים לבנים ובריאים, כשקבוצות המיעוט נדרשות להתאים עצמן למערכת חוקים זו.³³³ היות והחוק הדתי לא נכתב בידי אדם, לכאורה אין מקום לקבול אחר התאמתו לקבוצות אנושיות כאלו ואחרות. אף שקיימת ביקורת פמיניסטית על פסיקת ההלכה שמעוצבת על ידי גברים בלבד, ואינה ערה לתפיסות שווינויות מודרניות,³³⁴ בקהילה החרדית לא מתקבלת ביקורת מסוג זה, ופרשנות החוק הדתי מצויה באופן בלעדי בידי פוסקי הלכה הממשיכים את מסורת הפסיקה לדורותיה. הפסיקה החרדית חסומה בפני תפיסות ליברליות וגם כאשר פוסק ההלכה מקל ומגמיש את הכרעתו ההלכתית - יעגן זאת באמצעות הדמיה של "מילתא למילתא" והיקש לפסיקות קדומות.³³⁵

התאמת הכללים ההלכתיים לאנשים עם מוגבלות באה לידי ביטוי בעיקר בהקלה בהלכה. בשאלות הלכתיות הנוגעות לנשים עם מוגבלות, נראה כי הרב, בדרך כלל, נוטה למצוא צדדים לפרש את ההלכה באופן מקל יותר, אך ללא וויתור על בסיס ההלכה. שכן, כפי שמצטטת עובדת מערך הדיור את הרב הפוסק הלכה עבורם: "אנחנו משחקים פה באש! יש לנו פה עבירה של כרת מאחורה, והאנשים האלו מחויבים."³³⁶ בתחומי טהרת המשפחה, כפי שתואר לעיל, בניתוח תפקידה של מדריכת הכלות, מצופה מאשה עם מוגבלות לקיים את בסיס ההלכה, אך לא תמיד נדרשת לבצע הקפדות נוספות, אותן בדרך כלל מקובל לקיים. הגמישות אינה מוחלטת, ולא תהיה הפרה של בסיסי ההלכה שמעיקר הדין. לדוגמא, כאשר אישה אינה יודעת לדווח על כך

³³¹ תמר נקבה בשם של דמות מקצועית מאחד ממערכי הדיור.

³³² תמר 16.8.16.

³³³ קמיר, ה"ש 318, לעיל.

³³⁴ תמר רוס ארמון התורה ממעל לה - על אורתודוקסיה ופמיניזם (2007) 107-125.

³³⁵ "כי חכמי התלמוד לא הספיקו לכתוב כל הנולדות העתידות לבא, אלא שהבאים אחריהם יוצאים בעקבותיהם ומדמין מילתא למילתא" שו"ת הרא"ש כלל עח, סימן ג, עג ע"א.

³³⁶ איילה 16.8.16.

שקיבלה את המחזור החודשי, או כאשר אחד מבני הזוג אינו מסוגל לדחות סיפוקים - ולפיכך גם יקשה עליו להימנע מקיום יחסים בימי המחזור החודשי - זוגיות זו לא תתאפשר:

יש הקלות. הם לא צריכים לשמור את ההרחקות כמו זוג רגיל. אבל גם בזה הרב מכריע
עד כמה היא תישמר גם בזה צריך להוריד בשפה שלה שהיא תבין עד כמה זה חמור. אז
לכן אני אומרת שחייבת להיות רמת הבנה. שהיא חייבת להקיש בין הראייה לבין
האיסורים שחלים עליה.³³⁷

"מבחינה הלכתית הרב ***³³⁸ ההנחיה שלו אומרת שאנחנו יכולים לקבל רק בן אדם שיש
לו יכולת הפעלת שיקול דעת ויכולת דחיית סיפוק. אין לנו שיקול דעת. הוא אמר דחיית
סיפוק בעיקר. דחיית סיפוק. שיקול דעת זה לא נכון כל כך.³³⁹

הפסיקה ההלכתית לזוגות עם מוגבלות אינה רק פרשנות פורמליסטית של המקורות תוך חתירה להקלה בהלכה. מהראיונות ניתן לזהות גם תפיסה ריאליסטית של דיון בכל מקרה לגופו ופסיקה שלעיתים מפתיעה את שומעיה ומיוחדת למצב זה. הרבנים מציעים פתרונות גם לזוגיות שמלכתחילה אולי לא הייתה מתאפשרת, וזאת כאשר בני הזוג בסופו של יום לא עמדו בדרישות המינימליות לקיום הלכות הטהרה. לדוגמא, אחת הנשים מקבלת זריקה קבועה המדכאת לחלוטין את המחזור החודשי וכך נפתרת מאליה הבעיה ההלכתית. התודעות לקיומה של זריקה זו הייתה מפתיעה עבורי, ושאלתי מדוע לא נעשה שימוש בזריקה זו לכלל הנשים הנזקקות לתמיכה כה רבה לצורך קיום הלכות הטהרה. בבדיקה קצרה לאחר מכן מצאתי, כי זריקה זו, דפו-פרוורה (Depo Provera), מוכרת כזריקה הניתנת בהיקף נרחב לנשים עם מוגבלות³⁴⁰ ואף נשים מקבוצות מיעוט אחרות שיש נטייה לצמצם הולדה בקרבן. אולם היא כרוכה בתופעות לוואי שונות, שלא תמיד מוצגות בפני הנשים הנוטלות זריקה זו, ויתכן כי שימוש גורף בזריקה זו אינו תורם לבריאות.³⁴¹ אך התשובה של מדריכת הכלות לא נגעה בהיבט הבריאותי, בתופעות הלוואי או בסיכונים. תשובתה הייתה מפתיעה:

למנוע מהם?! מה יש להם בחיים? ילדים אין להם... מה יש להם? יש להם דירה? יש להם
להכין אוכל? יש להם חיי אישות שהמקווה מאוד מעשיר ונותן להם עניין סביב זה. זה
יוצר איזשהו מערכת מעניינת שאנחנו עושים ופועלים. ויש לנו הרבה זוגות עם הימנעות
מחיי אישות. אני אסביר לך את זה. הרבה זוגות שלנו נמנעים. אז מה יש נצא למקווה
יהיה יום כיף ונחזור הביתה ויהיה לנו מגע...³⁴²

ניתן לראות, כי הפסיקה ההלכתית במקרה זה, נזהרת מלאפשר נישואים שיש בהם פוטנציאל להפרת חוקי טהרת המשפחה. אך מתוך תפיסה ריאליסטית - מתקיימת גמישות בנושאים שאינם מעיקר הדין ובמקרים

³³⁷ נחמה ורוחי. 16.8.11.

³³⁸ איילה נקבה בשמו של רב מערך הדיון.

³³⁹ איילה. 16.8.16.

³⁴⁰ Michelle McCarthy 'I have the jab so I can't be blamed for getting pregnant': Contraception and women with learning disabilities Women's Studies International Forum 32 (2009) 198–208.

https://kar.kent.ac.uk/23882/1/McCarthy_2009_Women's-Studies-International-Forum.pdf

³⁴¹ חדוה אייל "דפו פרורה", אמצעי למניעת הריון באמצעות זריקה - מחקר על מדיניות השימוש בקרב הקהילה האתיופית בישראל" אמי - ארגון המיילדות בישראל, וארגון אשה לאשה - המרכז הפמיניסטי בחיפה (מאי, 2009); איתי פידלמן "סוגיית מתן דפו-פרורה לנשים יוצאות אתיופיה" (מרכז מחקר ומידע - כנסת, מאי, 2013).

³⁴² איילה. 16.8.16.

מסוימים אף שימוש באמצעי מניעה, שהועדפו על פני אמצעי מניעה אחרים מטעמים שאינם רפואיים בלבד, אלא גם על מנת למנוע הפרה של ההלכה על ידי בני זוג נשואים. התייחסות לכל מקרה לגופו, עלתה גם במקרה של זוג, שלמרות כל ההנחיות וההדרכה המקיפה - לא קיימו חיי מין, כאשר אלו מצויים בבסיס של זוגיות על פי ההלכה, ואף מכונים 'קיום מצווה'. למרות זאת, הרב עודד את שימור הזוגיות: "בהתחלה הוא אמר, חייבים קיום מצווה. ואז העלנו כל מיני דברים [...] והרב אמר - זה כמו אח ואחות במקרה הזה באמת שימשיכו! רואים שזה עושה להם טוב, אז שימשיכו."³⁴³

אפילו כאשר זוג הפר בפועל את מצוות ההלכה, הרב הנחה את צוות מערך הדיור כיצד ניתן למנוע הפרה חוזרת, אך קבע שהזוג כשיר להמשיך בנישואים וכישלון זה בשמירת ההלכה אינו מעיד על חוסר מסוגלות:

כשאני התקשרתי פעם לרב להגיד לו שהזוג חגג יום נישואים, היא קבלה מחזור. לא גלתה לנו. אני לא ישנתי באותו הלילה. כי יום למחרת קבעו להם טיול. היא קבלה מחזור והיא לא ספרה, לא לסומכת ולא לבעלה. ואחרי שהם חזרו מהטיול היא ספרה שהיא קבלה. היא גלתה לסומכת שהיא קבלה אתמול. אני מבחינתי חשבתי שאני יכולה לסמוך עליהם במאה אחוז, הם יודעים להישמר והכל... הרמתי טלפון לרב: איך אני אמורה לנהוג? מה אני צריכה לעשות? מה? הרב אמר שהוא מאוד שמח וזה ממש מרגיע אותו. רציתי לשאול אותו אם הוא שמע אותי נכון... הוא אומר לי: זה מעיד ונותן לי גושפנקה שהאישה הזו מבינה. אני שמח. שלא תדעי איזה סיפורי כישלון קורים לאנשים הכי חזקים. אבל היא מבינה להחביא את זה. היא מבינה את המשמעות וזה מחזק את דרכי.³⁴⁴

הסבר אחר סיפק רב שאינו חלק ממערך דיור, אך אחת מן הצוות נועצה בו: "אני פעם ישבתי אצלו והוא הסביר לי משהו מרתק. הוא אמר לי שהם כן יכולים להיות בגדר אנוס אם הם לא הבינו משהו עד הסוף, הם יכולים להיות בגדר אנוס וזה בסדר."³⁴⁵ כלומר, כאשר קבלו את מלא ההסבר אך למרות זאת לא עלה בידם לקיים את המצווה בשלמותה וללא דופי - הרי הם ככל אדם שנמנעה ממנו אפשרות לקיים מצווה בשל מצב של 'אונס' וחוסר ברירה אחרת. כך ניתן לראות איך הרב מגיע למוצא ההולם, תוך שימוש בנורמות הלכתיות קיימות, והגמישות נסמכת על פרשנות פורמליסטית של "הדמית מילתא למילתא" כפי שמקובל בפסיקה ההלכתית. לדברי רב מערך הדיור, זהו תפקידו של הרב הנוטל על עצמו אחריות להשיב לשאלותיהם של זוגות עם מוגבלות - להקל בהלכה, אך להיזהר מהקלה יתרה:

מדריכות כלות צריכים לדעת, רבנים... שבדבר כזה של אנשים כאלו הולכים לפי הקולא שיש. זה צריכים לדעת (ש. לא להחמיר?) רבנים שמוכנים לקחת אחריות. ודאי לא לצאת נגד השולחן ערוך, אבל כשהשולחן ערוך מתיר במקרים מסוימים קשים מאוד - פה מתירים את זה.³⁴⁶

איילה, מדריכת הכלות, מודעת להקלה ההלכתית הננקטת ביחס לכלות עם מוגבלות, אולם גם היא מסייגת, משתיקה וחוזרת ומסייגת את דבריה, ולצד זאת מחדדת את המחויבות לשאול שאלה הלכתית בכל מקרה

³⁴³ מוריה 1.8.16.

³⁴⁴ נחמה ורוחי 11.7.16.

³⁴⁵ איילה 16.8.16.

³⁴⁶ הרב רובינשטיין 24.5.17.

לגופו. בכך חותרת ל-EP של הקפדה וזהירות בהלכות אלו: " [הרב] הדגיש לי את הנושא של שאלת רב מאוד מאוד בצורה ממש חזקה שוב כי אני לא הולכת.. אין כאן שום הלכה גורפת גם כשיש היתר ההיתר הוא רק אישי ופרטי לכל אחד.³⁴⁷

ההקלה בהלכה מוצגת בזהירות יתרה, תוך הדגשת ההסתמכות על רב מערך הדיור בו נעזרת איילה בבחירת תכנית הלימודים. גם כאשר תיארה איילה את ההקלות, בקשה כי אלו לא ייכתבו במסגרת המחקר: "רק אל תכתבי את זה במחקר שלך כי הכל זה שאלה. הוא הדגיש לי.³⁴⁸ השתקה זו, עליה חוזרת איילה, שואפת להטמיע את ערך הזהירות בו נוקטת לאורך הריאיון, ובד בבד עם חשיפת ההקלה ההלכתית - ממחרת להזהיר מפני הסקת מסקנות רוחביות, ומזכירה כי יש לשאול את ההלכה בכל מקרה לגופו. מתוך הראיונות עולה, אפוא, כי גם אם מלכתחילה ההנחיה הנגזרת מלשון הכתוב, שואפת למנוע הפרה של בסיסי ההלכה, הרי שבסופו של דבר במציאות הריאליסטית, נמצא הרב גם כמי שמגמיש עקרונות יסוד אלו, בהתייחסות לכל מקרה לגופו. מנקודת מבט של ביקורת מוגבלות ומשפט, ניתן לראות כיצד מותאמת הנורמה ההלכתית לנשים עם מוגבלות, באמצעות הגמשה חלקית בהלכות שאינן מעיקר הדין, אך מבלי לוותר על עיקרי ההלכה.

9.5. שימוש בפסיקת הרב

הרב, כמנהיג הקהילה, שותף לאנשי המקצועות הטיפוליים בהבניית שירותים לאנשים עם מוגבלות. בפרק העוסק בפרופסיות מחוץ לקהילה תואר שיתוף פעולה זה מנקודת מבטה של ביקורת המוגבלות, לפיה שותפות זו, שנועדה על מנת לתמוך ולסייע לכינון זוגיות של אנשים עם מוגבלות עשויה להעמיק את תלותם ואת השליטה בהם.³⁴⁹ אנשי המקצוע נהנים מאימון הרבנים והרבנים נהנים מאמונם של אנשי המקצוע, אלו האחרונים מדגישים את כפיפותם לסמכות הרבנית, ואינם מציגים את מחויבותם לפרופסיה המקצועית בשמה פועלים. בתוך אותם יחסי גומלין המעצבים את נישואיהן של נשים עם מוגבלות, ניתן לזהות את השימוש ברב ובפסיקותיו ההלכתיות, הן כהקלה בקבלת החלטות והן כאמצעי שכנוע וכמקור סמכות בלתי מעורער.

הרבנים זוכים להערצה בלתי מסויגת כאשר גם אנשי צוות שאינם מתוך הקהילה החרדית רואים בהם סמכות ודוגמא ראויה: "הרב*** שמלווה אותנו שהוא בשבילי דוגמא נפלאה."³⁵⁰ "אני כל כך אוהבת לבוא אל האיש [אחד מפוסקי ההלכה שהוזכר בשיחה, ח.ג.] וכל כך אוהבת את תפיסות העולם שלו ואת הצורה שהוא מסתכל על דברים."³⁵¹ תשובתו של הרב, בנושאים הלכתיים ושאינם הלכתיים, מורידה עול כבד ממקבלי החלטות מורכבות. מוריה, שאינה חלק מהקהילה החרדית, מבהירה כיצד הרב מאפשר לסלק את הספקות ולהקל על השואלים: "בטח! אצל חרדים זה הרבה יותר קל! צריך לשאול את הרב כך וכך אני פוגשת אותם וצריך לשאול. היא מאוד זקוקה לעוד קול."³⁵² היא אף מפנה לרב על מנת שלא להתעמת מול שאלות קשות כמו הולדת ילדים: "תכנסו לרביה תשאלו. אני חוששת. אני אומרת - אני לא אהיה זו שאגיד אין ילדים. אני אגיד כן או לא? אני אגיד מה אני רואה שצריך." קיומו של רב, מניח את דעתם של אנשי

³⁴⁷ איילה. 16.8.16.

³⁴⁸ שם.

³⁴⁹ Oliver, הי"ש 219, לעיל.

³⁵⁰ מוריה 1.8.16.

³⁵¹ תמר 16.8.16.

³⁵² מוריה 1.8.16.

הצוות, שאינם נדרשים להתמודד מול ספקות הלכתיים חמורים. "[ש]אני יודעת שיש לי פה רב שהוא נתן לי פה את האישור אני כאילו מכוסה מבחינתי הוא בדרך כלל משתדל להקל (צוחקת). אני צריכה את זה."³⁵³

מתוך האינפורמציה שעלתה במהלך הראיונות עולה סוג נוסף של הישענות על רב לצורך הסרת ספקות מול הורים, והצדקת נהלים שמופעלים על ידי גורמי המקצוע. שמחה הבהירה כי במעריך הדיור לא מתבצעים שידוכים ונמקה זאת בהוראת הרב, אך בהמשך דבריה, ספרה על יוזמת שידוכים שהם מתחילים כעת. יוזמה זו, מעלה את המחשבה, שמא הרב לא מתנגד באופן עקרוני לשידוכים אלו, ויתכן כי רק גיבה את החלטתם, להימנע מכניסה לסוגיית השידוכים, טרם בשלה השעה מבחינתם. נחמה ורוחי, ייחסו לרב את ההנחיה שלא להביא ילדים במעריך הדיור, כאשר מנתונים שעלו במערכי דיור אחרים מסתבר, כי מדובר בהנחיה גורפת של גופי הרווחה. ואכן נחמה ורוחי, בהמשך אותו ריאיון, בטאו את חלומן, לפיו יתאפשר לגדל ילדים במעריך הדיור, ולא צוינה הסתייגות אפשרית של רב המעריך. כלומר, נראה כי הרב מסייע להסיר ספקות ובה בשעה הישענות על הכרעתו מעניקה גושפנקא להחלטות העשויות להתקבל בהתנגדות והיסוס.

מיקה תיארה, כיצד נעשה שימוש מניפולטיבי בהוראת הרב, בניסיון למנוע מבתה להתקבל למעריך הדיור, למרות שלדבריה, בשיחתה עם הרב טען שכלל לא נשאל על כך:

"הסיבה שלהם הייתה, כי הם חוששים שהם לא יכולים לשמור טהרת המשפחה. מה שבכלל היה לא רלוונטי ולא אקטואלי... [זה היה הזוי לגמרי לחשוד בהם בדבר כזה. זה היה רק תירוץ לדעתי. זה היה תירוץ. אני אומרת את דעתי האישית, אני לא קיבלתי תשובה. אבל נורא נורא הפחדנו אותם כי הם ארגון חרדי ואנחנו חוזרים בתשובה היו כל מיני אמירות על הרקע הזה ... ³⁵⁴

בהמשך נשאלה מיקה, אם ביררה מול רב, את החשש שעלה אודות מסוגלות לקיום טהרת המשפחה: "בוודאי. גם הלכנו לרב שלהם של ***³⁵⁵ והוא אמר שזה בסדר. בגלל זה אני אומרת שזה כל כך לא הגיוני הנימוק שהם נתנו לא יודעת. משהו אחר עמד מאחורי זה ברור שזה לא היה זה. זה היה תירוץ."³⁵⁶

הרב הוא, אם כן, בעל תפקיד מפתח בזירת נישואיהן של נשים עם מוגבלות. לצד תפקידו המרכזי, כמפרש ומנחה את בני הקהילה החרדית בדרכי יישום הנורמות ההלכתיות, הרב גם ממלא תפקיד מנהיגותי כחלק מהמערכת הנורמטיבית הקהילתית וזוכה לאמונם המלא של בני הקהילה ושל אנשי מקצוע המועסקים בה. תפקידו של רב מצטלב לעיתים עם המערכת הנורמטיבית המדינתית כאשר הוא ממונה או מתקצב באמצעותה, אך גם ברשת יחסי הגומלין שמקיים הרב עם גופים מקצועיים שמוכשרים ופועלים תחת רגולציה מדינתית. בולטת עליונותה של המערכת הנורמטיבית הדתית בכל הקשור לנישואי נשים עם מוגבלות, כאשר המערכת הנורמטיבית המדינתית מושתקת לחלוטין.

הרב פוסק את ההלכות, תוך התאמתן לנשים עם המוגבלות, באמצעות הגמשת הנהגות שאינן בבסיס ההלכה. אך אותה הגמשה אינה ממוסגרת בפסיקה גורפת. היא מושטת ומסויגת, וכך היא נשמרת בשולי השיח ההלכתי כפסיקה המיועדת למקרים ספציפיים. למרות מרכזיות תפקידו של הרב בהכוונת ההתנהגות בכלל ובנישואי נשים עם מוגבלות בפרט - נגישותם של בעלי מוגבלות ישירות אל הרב אינה מובנת מאליה. תואר

³⁵³ איילה. 16.8.16.

³⁵⁴ מיקה 16.6.26.

³⁵⁵ מיקה נקבה בשם מעריך דיור.

³⁵⁶ מיקה 16.6.26.

שימוש מניפולטיבי במנגנון הקביעה ההלכתית, כצידוק להחלטות, כאשר בפועל אפילו לא נשאלה שאלת רב, יתכן שזו תוצאה מהדרתם של אנשים עם מוגבלות ממעורבות ישירה בשיח הפסיקתי.

פרק 10 - תפקיד מסגרת הדיור בניהוואי נשים עם מוגבלות

"אמר רב יהודה אמר רב ארבעים יום קודם יצירת הולד בת קול יוצאת ואומרת בת פלוני לפלוני בית פלוני לפלוני".³⁵⁷ באמרה זו של חז"ל ניתן לראות דמיון וקשר בין נישואים ודיור. לא בכדי מכונים הנישואים "בניין עדי עד", ו"בית נאמן בישראל". הבית הוא חלק בלתי נפרד מהיכולת לקיים זוגיות טהורה על פי ההלכה. קייט מקמילאן (2016) התייחסה למקום המגורים כזהות של האדם, כאשר מעבר להגדרה הפיזית של מקום - המגורים מייצרים משמעות פרטית וקבוצתית לחוויית המתגורר בהם. מקמילאן נותנת דגש רב על ההשתייכות הקהילתית של אדם עם מוגבלות המושגת באמצעות דיור המתאים לאורח חייו ולקהילתו.³⁵⁸

תיאוריית שחקן-רשת מתייחסת לשחקנים אנושיים ולשחקנים שאינם אנושיים. אלו עשויים להיות מוסדות, ארגונים ואף מערכות נורמטיביות. פרק זה יעסוק בגורם השפעה מוסדי מרכזי בזירת נישואיהן של נשים עם מוגבלות - בית המגורים. הדיור נוטל חלק משמעותי ביצירת רשת הקשרים המעצבים את פרקטיקת הנישואים של נשים עם מוגבלות, כאשר אפשרויות המגורים, שחלקן מבוססות על רפורמות מדיניות, מייצרות בסיס חיוני לנישואים, בין אם במסגרת מגורים בקהילה ובין במסגרת מגורים במערכי הדיור ממוסדים. בית המגורים הופך, אפוא, לשחקן שאינו אנושי בזירת נישואיהן של נשים עם מוגבלות. המקיים יחסי גומלין הדדיים עם הכוחות האחרים - אנשי המקצוע מהקהילה ומחוצה לה, ההורים ובני המשפחה והמנהיגים הקהילתיים.³⁵⁹

בפרק יוצגו המאפיינים, היתרונות והמחירים האפשריים, של שתי צורות המגורים הרווחות לבוגרים עם מוגבלות. מונח היסוד שדן באפשרויות המגורים הוא 'דיור בקהילה', אך בחרתי שלא לעשות שימוש בו, בשל חוסר העקיבות המאפיינת את השימוש במונח זה.³⁶⁰ החלופה הראשונה היא דיור המותאם פורמלית לבעלי מוגבלות אותו אכנה 'מערכי דיור'. אפשרות זו כוללת כל דיור שהליך הקליטה אליו הוא באמצעות הוצאה חוץ ביתית במסגרת הליך השמה של משרד הרווחה.³⁶¹ החלופה האחרת תיקרא 'דיור עצמאי' - מגורים במתכונת שאינה שונה מכל זוג חרדי אחר - דירה שנרכשה או נשכרה, בדרך כלל על ידי ההורים, ותמיכה לא פורמלית, המתבצעת אף היא, במקרים רבים, על ידי הורים ובני משפחה שונים. אפשרות שלישית, שפועלת בישראל כתכנית פיילוט בלבד, מציעה מעטפת לאותם אלתו הבוחרים להתגורר באופן עצמאי, פיילוט

³⁵⁷ בבלי, סוטה, ב עא

³⁵⁸ Macmillan, Cate, Steyen, Nicholas J. *Where Will We Live? Residential Preferences For Adults With Intellectual Disability* 22ND Annual PRRES Conference, Sunshine Coast, Queensland, Australia (January 2016) 17-20.

³⁵⁹ Latour, ה"ש 96, לעיל.

³⁶⁰ המונח 'דיור בקהילה' משמש הן את גופי הזכויות המתייחסים בהגדרה זו לדיור עצמאי לחלוטין (ראו, נעמה לרנר, ארגון בזכות "ארץ האפשרויות המוגבלות - על זכותם של אנשים עם מוגבלות שכלית לחיות בקהילה" דו"ח מחקר 2008). והן את משרדי הממשלה החלוקים ביניהם על השימוש בהגדרה. משרד הרווחה מרחיב הגדרה זו אפילו להוסטלים סגרגטיביים הבנויים באזורי מגורים (ראו, משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים "מגורים בקהילה":

<http://www.molsa.gov.il/populations/disabilities/mentalretardation/housing/communityhousing/Pages/CommunityHousing.aspx> למרות שמגורים אלו כוללים מגורים בדירות משותפות והוסטלים, אשר כולם קולטים דיירים אך ורק על ידי השמה באמצעות רשויות הרווחה, אשר גם מפקחות על פעילות הדירות - עדיין מכונים 'דיור בקהילה', זאת, בו בעת, שמשרד המשפטים מכנה 'מוסד' כל גוף שמופעל על ידי משרד הרווחה (ראו: משרד המשפטים, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות ומכון ברוקדייל: "אנשים עם מוגבלויות בישראל - 2015" (ליטל בר לב, יוסף קרן-אברהם, ישראל הבר וגבי אדמון-ריק: עורכים).

³⁶¹ ה"ש 384 לעיל. מדובר בכחמישים אפשרויות מגורים - הוסטלים, פנימיות, מעונות וכיו' אשר הגדרתם אינה אחידה, כעולה מדו"ח מבקר המדינה 65: "משרד הרווחה והשירותים החברתיים - היבטים פיזיים של מסגרות רווחה חוץ-ביתיות" (התשע"ה - 2015) 1175-1209, 1180 וראו שם ה"ש 8.

למגורים מסוג זה בוצע בחברה הכללית בלבד ולא בחברה החרדית והוא עדיין אינו מעוגן בחקיקה ובמשאבים הנדרשים.³⁶²

10.1. מערכי דיור ממוסד לזוגות נשואים - המצב המשפטי

עד לפני שנים אחדות, אנשים עם מוגבלות שהתגוררו במסגרות חוץ ביתיות פורמליות - כלל לא היו רשאים להינשא. אחד מאנשים אלו היה ששון, אשר שהה במשך למעלה מעשרים שנה במוסד לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ורק עם צאתו נשא אישה. בפסק הדין בעניינו הסבירה השופטת את השינוי בתפיסת המגורים לה זכאים אנשים עם מוגבלות:³⁶³

"תחילה היו רק מעונות פנימייה ברחבי העולם, ובהמשך השתנתה הגישה והתחילה מגמה של צמצום המוסדות ופיתוח שירותי דיור בקהילה, מתן יותר חופש המלווה בתמיכה. כשתפשה זו קנתה שביתה, הן אצל בני משפחותיהם של החוסים במעונות (האפטרופוסים) והן אצל רשויות המדינה שהסכימו ליטול אחריות ולפקח גם על צורות חיים אחרות, העזו שירותי הרווחה להוציא את האנשים לקהילה. תחילה היה זה להוסטלים ולאחר מכן לדירות בהן מתגוררים מספר אנשים בלויית מטפל."³⁶⁴

חלק ממאבקם של אנשים עם מוגבלות התמקד במגורים עצמאיים תוך מימוש עיקרון מנחה החותר לפתרון מגורים בסביבה הפחות מגבילה (Least Restrictive Environment) וכך נסגרו בהדרגה מוסדות לאנשים עם מוגבלות באירופה ובארצות הברית.³⁶⁵ מגמה זו כונתה אל - מיסוד (de-institutionalization) והיא חדרה בהדרגה גם למדינת ישראל. ואכן, לקראת סוף המאה הקודמת ובראשיתה של המאה הנוכחית היו שינויי חקיקה שונים שעגנו את הזכות למגורים בסביבה הפחות מגבילה במספר מקורות חוק. שינויים אלו גם איפשרו את הקמתם של מערכי הדיור לזוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית כפי שיתואר להלן.

סעיף 7א (ב) לחוק הסעד (טיפול באנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית), המתווה את ההנחיות לטיפול באדם עם מוגבלות שכלית על פי תיקון משנת 2000, קובע כי: "בקביעת סוג הסידור החוץ ביתי תיתן וועדת האבחון עדיפות לדיורו של המפגר בקהילה".³⁶⁶ סעיפי חוק נוספים העוסקים בזכותם של אנשים עם מוגבלות לגור בקהילה הם סעיף 63א לחוק התכנון והבניה³⁶⁷ אשר בתיקון משנת 1995 נקבע כי ניתן לקיים מגורים של עד ששה אנשים עם מוגבלות בתוך הקהילה ללא היתר מיוחד, חוק נוסף שתוקן בתקופה זו היה סעיף 59 לחוק המקרקעין,³⁶⁸ המעניק אפשרות לבצע התאמות בבניין מגורים לצורך אנשים עם מוגבלות גם כאשר

³⁶² הצעת חוק, בנושא סל צרכים ודיור בקהילה, מונחת על שולחן הכנסת. בהצעת החוק נכתב כי, בנוסף לדיור, יוכל האדם לבנות את מערך הסיוע הנחוץ לו: "החוק קובע שלכל אדם הזקוק, מפאת מוגבלותו, לסיוע לשם מגורים בקהילה יוענקו שירותי הסיוע האישי להם הוא זקוק, בתמחיל ובמינון הנדרשים על פי העדפותיו וצרכיו" (מתוך דברי הסבר להצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון - דיור בקהילה וסיוע אישי), התשע"ו - 2015 מספר פנימי: 570925).

³⁶³ ת"א 2504-08 מנחם ששון נ' משרד הרווחה - מדינת ישראל ואח' (פורסם בנבו, 22 פברואר 2012). ס' 38 לפס"ד.

³⁶⁴ שם. ס' 39 לפס"ד.

³⁶⁵ נטע זיו, "אנשים עם מוגבלויות - בין זכויות חברתיות לצרכים קיומיים", **זכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות בישראל** (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004).

³⁶⁶ חוק הסעד (טיפול באנשים עם מוגבלות שכלית-התפתחותית), תשכ"ט-1969 פורסם ס"ח תשכ"ט מס' 558 מיום 13.6.1969 עמ' 132 תיקון החוק: תיקון מס' 4 ס"ח תש"ס מס' 1742 מיום 25.6.2000 עמ' 212.

³⁶⁷ חוק התכנון והבניה, תשכ"ה-1965. פורסם ס"ח תשכ"ה מס' 467 מיום 12.8.1965 עמ' 307 (ה"ח תשכ"ג מס' 532 עמ' 14). תיקון החוק: תיקון מס' 42. ס"ח תשנ"ה מס' 1529 מיום 30.6.1995 עמ' 338 (ה"ח תשנ"ה מס' 2333 עמ' 170).

³⁶⁸ חוק המקרקעין, תשכ"ט-1969. פורסם ס"ח תשכ"ט מס' 575 מיום 27.7.1969 עמ' 259 (ה"ח תשכ"ד מס' 612 עמ' 178). תיקון החוק: תיקון מס' 23. ס"ח תשס"ב מס' 1814 מיום 18.12.2001 עמ' 33 (ה"ח תשס"א מס' 3022 עמ' 741).

יש שכנים המסרבים לכך וכן הלאה. מגמת העדפת המגורים בקהילה על פני דיור מוסדי מצויה גם בהלכה הפסוקה.³⁶⁹

התקדמות בחקיקה ובפסיקה וחתימת ישראל על האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, בשנת 2007 הביאו לשינוי חלקי בלבד במדיניות משרד הרווחה, ועדיין נפתחו מוסדות חדשים ואנשים נוספים שולבו בהם. בשנת 2008 הגיש ארגון בזכות, המרכז לזכויות אנשים עם מוגבלות, עתירה לבג"ץ שעניינה דרישה לאפשר דיור בקהילה לאנשים עם מוגבלות חמורה.³⁷⁰ המשרד הכריז מידית על שינוי במדיניותו ובמסמך עמדה מיום 13.1.2008 נקבע כי "המשרד יאפשר פתיחת מסגרות דיור בקהילה שיתאימו לאנשים עם פיגור שכלי בכל הרמות."³⁷¹ אמירה זו הייתה, כמסתבר, הבסיס להתארגנותן של מסגרות דיור, המאפשרות גם לזוגות עם מוגבלות מהאוכלוסייה החרדית להקים את ביתם באמצעות מערכי הדיור (אף כי יתכן שהיה בסיס כלשהו לדיור של זוגות כבר קודם לכן). כפי שתיארה זאת תמר, שהייתה שותפה בתקופה זו בפיתוח מערכי הדיור:

תראי, זה היה פורץ דרך בזמנו לפני עשר שנים. זה היה פורץ דרך. בכלל לא נתנו לזוגות להתחתן. אז אמרו שהאנשים האלו לא יכלו להתחתן ולא נתנו להם להתחתן. והיום יש משהו נחמד כזה והיום אנחנו מאפשרים לזוגות כזו להתקיים.³⁷²

באופן פרדוקסלי - התקנות העוסקות בדיור חוץ ביתי, שהותקנו בעבר, ועדיין לא חל בהן שינוי, כלל אינן מאפשרות לאנשים עם מוגבלות המתגוררים במסגרות הדיור להתגורר במתכונת של זוגיות. סעיף 10 בתקנות הפיקוח על מעונות (החזקת חוסים במעונות ללוקים בשכלם),³⁷³ קובע כי: "----(ו) חוסים וחוסות מגיל 6 ומעלה יהיו בחדרי שינה נפרדים. (ז) חוסים וחוסות מגיל 13 ומעלה יהיו במבנים נפרדים."

תקנות אלו הלמו את המדיניות שנקטה בעבר, לפיה נישואים של אנשים עם מוגבלות לא באו בחשבון בעשורים האחרונים, קיימת ברחבי העולם, הכרה מתרחבת והולכת, בזכות למימוש זוגיות ואינטימיות של אנשים עם מוגבלות.³⁷⁴ חרף התקנות בישראל, שלא שונו עד כה, הכרה זו מיושמת גם בתוך מערכי הדיור המפוקחים על ידי רשויות הרווחה. בדומה לקבוצת השווים שאינם שומרי מצוות - מערכי הדיור בציבור הכללי מאפשרים אקראיות בקיום יחסים, לאו דווקא במסגרת זוגיות. כשמתגבשת זוגיות קבועה בין שני דיירים - מערכי הדיור אינם מציעים שינוי משמעותי בהסדר המגורים ומדברים לכל היותר על 'מרחב פרטי' בתוך מערך הדיור.³⁷⁵

³⁶⁹ ת"א (מחוזי י-ם) 1686/96 אברהם אבישג ואח' נ' בית רפואה מעייני הישועה (פורסם בנבו, 9.1.03).

³⁷⁰ בג"ץ 3304/07 ליאור לוי ואח' נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 3.2.2010).

³⁷¹ משרד הרווחה והשירותים החברתיים האגף לטיפול באדם המפגר "ביצוע מדיניות האגף בנושא מגורים של אנשים עם פיגור שכלי במעונות של הדיור בקהילה" (13 בינואר 2008). סעיף 3 שם.

³⁷² תמר 16.8.16.

³⁷³ תקנות הפיקוח על מעונות (החזקת חוסים במעונות ללוקים בשכלם), תשכ"ז-1967 פורסמו ק"ת תשכ"ז מס' 2003 מיום 23.2.1967 עמ' 1490.

³⁷⁴ Murphy G. H., & O'Callaghan, A Capacity of adult with intellectual disabilities to consent to sexual relationships. Psychological Medicine, 34. (2004) 1347-1357.

³⁷⁵ Tapper M. S.. Sexuality and Disability: The Missing Discourse of Pleasure. Sexuality and Disability, Vol-18 (4) (2000) 283-290. מדיניות חינוך חברתי מיני במערכי הדיור עופרים דקלה ויערה מקבוצת א.ד.נ.מ בהנחיית גב' ליביה דוד מטעם המרכז "לארוך הדרך"

http://www.kshalem.org.il/uploads/pdf/article_3525_1436859945.pdf

10.2. מערכי הדיור המדינתיים לזוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית

10.2.1. מערך הדיור - הזדמנות לקיום זוגיות על פי ההלכה

התפיסות המתקדמות, שעודדות זוגיות של אנשים עם מוגבלות במסגרת מערכי הדיור, פסחו בתחילה על מערכי הדיור המיועדים לאוכלוסייה החרדית בה לא תתאפשר זוגיות אקראית בשל מגבלות ההלכה, כפי שמתארות ברכה וחני, מתוך צוות הניהול של מערך הדיור:

ברכה: אז המשפחה הראשונה שם שהזיזה את הכל שם לתוך הכנס ונלחמנו על... שבאמת אמרו להם אתם רוצים להתחתן לא אצלנו. אי אפשר להיכנס למערכי דיור. לא אצלנו.

*חני: היה אז משרד הרווחה דגל במה שאנחנו יודעים שלא היה נישואים בתוך מערכי הדיור. [...] והצגנו את הקושי, שבעצם יש פה פגיעה בשוויון זכויות בין הציבור החרדי והדתני שומר תורה ומצוות ובין הציבור הכללי.*³⁷⁶

ברכה וחני, אינן תמימות דעים לגבי השפעות שיח הזכויות, האם ההכרעה שאפשרה את הקמת מערכי הדיור לזוגות חרדים עם מוגבלות, נבעה משיחה הזכויות של אנשים עם מוגבלות, שהתחזק באותה תקופה, או, אולי, דווקא רוח של תיקון האפליה כנגד הציבור החרדי. כך או כך, פריצת הדרך עשתה את שלה והובילה לאפשרות להקים את מערכי הדיור.

למערכי הדיור לזוגות, הייתה השפעה של ממש על הוצאה חוץ ביתית של בוגרים עם מוגבלות מהקהילה החרדית. בקהילה החרדית, בפרט בקרב בנות, היציאה למגורים עצמאיים בדרך כלל צמודה לנישואים. רויטל ממך מצאה כי הורים חרדים למתמודדי נפש נמנעו מהוצאת ילדיהם לסידור חוץ ביתי היות ויציאה מהבית לגיטימית רק לצורך נישואים, ואילו יציאה לדיור שלא במסגרת נישואים מתוארת על ידי ההורים בביקורת מסוימת כניסיון להיפטר מהילד החולה.³⁷⁷ ממצאים דומים עלו גם ביחס לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. בהתאמת תכנית ליציאה למגורים עצמאיים לאוכלוסייה החרדית (והערבית) זוהתה סוגיית הנישואים כמשמעותית בהחלטה על יציאה מן הבית.³⁷⁸

לבנה, עו"ס שיקום, שעסקה בהשמה חוץ ביתית באוכלוסיות מגוונות - מציגה תמונה נרחבת אודות ההבדל בין הנורמות החברתיות החלות על האוכלוסייה הכללית לבין הנורמות הקהילתיות באוכלוסייה החרדית, הן בסוגיית ההוצאה החוץ ביתית והן בשאלת הנישואים. בעוד שהורים מהאוכלוסייה החרדית, מביעים רתיעה מיציאת ילדיהם מן הבית, הרי שהם מגלים נכונות גבוהה להשיאם, גם אם הנישואים יטילו עליהם עול כבד. לבנה רואה תופעה הפוכה בציבור הכללי ומציינת, כי כאשר דנה בנושא זה עם המפקחות מטעם הרווחה, שהן אינן נשים חרדיות, לא קיימת ערנות מספקת להבדל משמעותי זה.

יש הבדל גדול בנושא הזה. בחרדי אתה כבר חש מלכתחילה שאתה כבר יש להם איזה כיוון בהמשך, שכן הילד יבנה את עצמו, אפילו בקטע של נישואים [...] יש יותר רתיעה ממסגרת חוץ ביתית, אבל כן יש יותר הסכמה לנישואים. [...] יש מפקחות שאומרות לי,

³⁷⁶ ברכה וחני. 18.4.17.

³⁷⁷ ממך, ה"ש 24, לעיל.

³⁷⁸ אלן מילשטיין, דורי רבין " פיתוח מודל אפקטיבי של דיור נתמך בקהילה לאנשים עם מוגבלויות" (דו"ח הערכה, מסד נכויות גוינט ישראל, נובמבר, 2015) עמ' 21 בדו"ח המלא. [http://brookdaleheb.jdc.org.il/_Uploads/PublicationsFiles/Report-HEB\(28\).pdf](http://brookdaleheb.jdc.org.il/_Uploads/PublicationsFiles/Report-HEB(28).pdf)

שאמרו לי, טוב. יש שתי שיטות, יודעת שיש בעד ויש נגד, גם בקרב אנשי מקצוע, לגבי נישואים של אנשים כאלו. ויש כאלו, שמראש, שכבר בתהליך, שהן אומרות את זה, שהן לא בעד. לא בעד שזוג כזה יתחתן. ודאי ודאי שלא יהיו לו ילדים.³⁷⁹

אותו קשר טבעי ומובן מאליו, בין פתרונות דיור לאנשים עם מוגבלות לבין יישום הזכות לנישואים, כפי שעולה במובהק בשיח החרדי - נעדר משיח המוגבלויות הכללי, העוסק בשתי זכויות אלו כזכויות נפרדות.³⁸⁰ בהקשר זה נראה, כי באמצעות רפורמות רגולטוריות בתחום הדיור בישראל נפתחו בפני רבים מבני החברה החרדית הזדמנויות לנישואים למרות מגבלותיהם. כך נעשה שימוש בפתרונות דיור מתקדמים על מנת לאפשר מימוש הערך התרבותי, עתיק היוםיו, של נישואים על פי ההלכה היהודית. כך ניתן לראות נקודת ממשק נוספת בין המערכות הנורמטיביות - נישואים של זוגות עם מוגבלות, המגשימים את הנורמות הקהילתיות, מתאפשרים באמצעות קיומם של מערכי הדיור המתקצבים ומפוקחים על ידי המדינה, אך כרטיס הכניסה למערכי הדיור מותנה ביכולת שמירת ההלכות על פי הנורמות הדתיות כפי שיתואר להלן.

10.2.2. מבנהו הייחודי של מערך הדיור המיועד לזוגות מהקהילה החרדית

מערך הנישואין מסמל את אחת ההצלחות הגדולות של עמותת עלי שיח. מתוך הכרות מעמיקה של השטח, ושל צרכי הבוגרים עם המוגבליות, ולאחר התייעצות עם מורי הוראה ומיטב אנשי המקצוע, הוחלט על הקמת מערך ייחודי של דיור גם לזוגות בעלי צרכים מיוחדים, שנישאו ביוזמת וע"י עלי שיח. מערך הנישואין מאפשר לבוגרים ובוגרות עם מוגבלות שיש להם הצורך והמסוגלות לחיות על פי ההלכה כזוג נשוי.³⁸¹

מערכי הדיור הם אלו המאפשרים לבוגרים עם מוגבלות, שנקבע כי הם מסוגלים לכך, להינשא ולקיים זוגיות על אף מוגבלותם, מבלי לחשוש לשמירת הלכות טהרת המשפחה. ערך הצניעות והמשפחתיות, כנורמות חברתיות בקהילה החרדית, מוביל את מערכי הדיור לאפשר מגורים לזוגות בדירות פרטיות משלהם. כך מציעים מערכי הדיור החרדים מגורים לזוגות, שיש להם יתרון על פני אלו שיוצעו לצעיר שאינו חרדי, דירות פרטיות לכל זוג וקיום אורח חיים המקובל בקהילה החרדית:

מה שקורה במקומות אחרים, בהוסטלים למשל, מאפשרים לחיות בזוגיות בתוך ההוסטל שיש כעשרים דיירים (סוג של קומונה?) הם מקבלים חדר זוגי. אין להם מפתח לחדר. אין להם שירותים ואמבטיה צמודים. בעצם אין להם כמעט את היכולת לנהל בפרטיות, אינטימיות כל דבר שבעצם אתה צריך תשתית כדי לבנות חיי זוגיות וחיי אישות כאלו. בשונה אצלנו שהאנשים האלו הם מקבלים בית, שזה מאוד מאוד מעצים.³⁸²

באותו כנס הציגו את המערך כשלש[ה] זוגות בדירה של שש. אז אמרנו זה לא מתאים לנו הלכתית אנחנו מבחינה הלכתית זה פוגם אצלנו בנושא של ערכיות המשפחה ואז

379 לבנה 16.5.17.

³⁸⁰ כדוגמת האמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות המתייחסת לשתי הזכויות - הזכות למשפחה (ס' 23) והזכות לדיור (ס' 19) מבלי כל קשר ביניהן.

381 מתוך אתר 'עלי שייח' המפעיל מערכי דיור לזוגות עם מוגבלות <https://www.aleisiach.org/%D7%9E%D7%A2%D7%A8%D7%9A->

11.7.17 ת.כ. /%D7%A0%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%99%D7%9F

382 נחמה ורוחי. 11.7.16.

באנו ואמרנו אנחנו יכולים רק בתנאי שכל זוג חי בנפרד. בתוך הקהילה אבל בנפרד.
זהו.³⁸³

בדיור המוגן החילוני לזוגות, גרים זוגות ביחד באותו בית. את יודעת את זה? הדירות, גודל של דירה לפי משרד הרווחה והתעריפים שהוא נותן, מחייבים ששה בדירה, אז מלינים שלושה זוגות בדירה אחת. [...] זה הרי עיוות בסיסי שאין כמוהו! למזלנו בציבור החרדי בגלל שהנושא של הצניעות הוא קודש לא עושים את הדבר הזה.³⁸⁴

דוגמאות אלו מדגימות, כיצד משפיעה הנורמה הדתית על הרגולציה המדינתית, שמן הסתם באה לידי ביטוי בהקצאת משאבים. כלל מערכי הדיוור מתוקצבים באמצעות הרגולטור המדינתי, אך הנורמות הדתיות מחייבות הענקת תנאים ייחודיים למערכי הדיוור המיועדים לזוגות החרדים. מנקודת המבט של ביקורת מוגבלות ומשפט - הימצאותה של מוגבלות ברקע התרבותי בו מתקיימת - משפיעה על הבנה והבנייה ייחודית לקבוצת הזוגות המוגבלים מן הקהילה החרדית.

10.2.3. יכולת שמירת ההלכה - קריטריון קבלה ייחודי למערכי הדיוור

לקליטה במערך הדיוור שותפים שלושה גורמים - האדם עם המוגבלות ומשפחתו, המחלקה לשירותים חברתיים - מחלקת הרווחה - במקום מגוריו והעמותה המפעילה את מערך הדיוור. שלבי הקליטה כוללים מספר וועדות - וועדת אבחון המעריכה את יכולותיו וצרכיו, וועדת השמה מחוזית המציעה לו אפשרויות מגורים שונות וכן וועדת קבלה שמקיים כל מערך דיוור בפני עצמו.³⁸⁵ אין קריטריונים רשמיים החלים על מערכי הדיוור הקולטים את המועמדים שהופנו אליהם באמצעות וועדות ההשמה, מלבד הקריטריון הקובע כי הדיוור בקהילה יתאפשר לכל אדם, מלבד במקרים בהם מצבו הרפואי או ההתנהגותי של האדם אינו מאפשר זאת ועלולה להיגרם סכנה לו ולסביבתו.³⁸⁶

בפועל מערכי הדיוור לזוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית מייצרים קריטריונים לקבלה של מועמדים המבקשים להתגורר כזוגות נשואים, שעיקרם הם היכולת לקיים חיי זוגיות על פי ההלכה, כאשר דובר מטעם מערך דיוור חרדי הבהיר, שזו אחת הסיבות, בשלהן גדולי ישראל עודדו ותמכו במערכי הדיוור,³⁸⁷ בשל הפוטנציאל הגלום בהן שמאפשר - "לעזור לכלל ישראל שלא יעשו עבירות. ובכל זאת יהודים הם, כולם."³⁸⁸ ואכן, הקריטריונים הנבחנו הם בעיקר כאלו שמצביעים על פוטנציאל תקין לקיום הלכות טהרת המשפחה:

אנחנו לא מקבלים כל אחד... בגלל שאנחנו מבחינה הלכתית. הרב ***³⁸⁹ ההנחיה שלו אומרת, שאנחנו יכולים לקבל רק בן אדם שיש לו יכולת הפעלת שיקול דעת ויכולת דחיית סיפוק. אין לנו שיקול דעת. הוא אמר דחיית סיפוק בעיקר... לנו מבחינה הלכתית אין את היכולת לתת להם גב. (הבנתי) יש לנו פה את הסיפור ההלכתי. זה בכלל לא בגלל שהם קשים. אנחנו לא מפחדים מקשים. אנחנו לא מקבלים, כי מבחינה הלכתית אנחנו

³⁸³ ברכה וחני. 18.4.17.

³⁸⁴ תמר 16.8.16.

³⁸⁵ "מעבר מבית המשפחה למסגרת דיוור - השמה" מסמך מטעם האגף לטיפול באדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית (יולי, 2015).

³⁸⁶ הליך חוצאה חוץ ביתית מפורט בחוק הסעד (טיפול באנשים עם מוגבלות שכלית-התפתחותית), ה"ש 366, לעיל. וכן בהנחיות תע"ס הוראה 14.23: "תהליך קבלת החלטה בדבר אדם עם פיגור שכלי ודרכי טיפול" (25 ביוני 2008). תהליך שונה מעט קיים לגבי אנשים עם מוגבלות נפשית.

³⁸⁷ מנכ"ל מערך דיוור, כנס נישואים. ה"ש 161, לעיל.

³⁸⁸ הרב רובינשטיין 24.5.17.

³⁸⁹ שם.

לא יכולים לסמוך שיש פה אדם שיכול לקיים את המצוות. הרב *** אומר בצורה חד משמעית: אנחנו משחקים פה באש! יש לנו פה עבירה של כרת מאחורה והאנשים האלו מחויבים.³⁹⁰

חשוב להדגיש- זוג שאינו נקלט למעריך הדיור לזוגות - דרכו אינה חסומה, ובאפשרותו לבחור במעריך דיור אחר, אם כי כיום מדובר באופציות מצומצמות מאוד - שני מערכי דיור חרדים בלבד קיימים בישראל המציעים דיור לזוגות עם מוגבלות.³⁹¹ בנוסף, זוג עם מוגבלות שטרם נישא, שנדחתה בקשתו להיכנס למעריך הדיור לזוגות, בשל אי עמידה בקריטריונים אלו - יוכל להיקלט במסגרות המיועדות לבודדים, ואם בני הזוג יגיעו לרמת בשלות, שעל פי מעריך הדיור מאפשרת נישואים, יוכלו להינשא ולגור במעריך הדיור לזוגות.

יש לתת את הדעת לכך, כי בעלות התפקידים במערכי הדיור, לעולם לא תקלנה ראש או תתגמשנה בתחומים אלו. בעלות התפקידים, המועסקות, אמנם, באמצעות גופים מדינתיים, מחויבות לציות לפסיקה ההלכתית החולשת על מעריך הדיור, אך יותר מכך - קיום הלכות הטהרה הוא חלק בלתי נפרד מחייהן שלהן, כנשים חרדיות ויראות שמיים. לחשש מפני איסור כרת והאחריות הרוחנית המוטלת על בנות הקהילה החרדית, הממלאות תפקיד במערכי הדיור, נלווה גם פיקוח חברתי ושדר של חשש העולה מתוך הקהילה מיצירת מכשלות הלכתיות אפשריות:

היו הרבה אנשים שהרימו גבה. אנשים שמתחו ביקורת ואמרו זה לא משחק ילדים. איך עושים דברים כאלה? איך ניתן לתת להם לחיות כזוג? לסמוך עליהם שישמרו על טהרת המשפחה? זו אחריות.³⁹²

הנה כי כן, במערכי הדיור לזוגות מהקהילה החרדית, הליך הקבלה נטווה משלושת המערכות הנורמטיביות - הרגולציה המדינתית נוכחת בוועדות האבחון וההשמה, ההלכה היהודית היא בסיס לקריטריונים הדורשים יכולת לקיים חיי זוגיות על פי ההלכה, בפרט הלכות טהרת המשפחה, ולאלו נוסף הפיקוח החברתי של הקהילה החרדית האומרת את דברה על נישואים אלו.

מערכי הדיור מהווים דוגמא לשיתוף פעולה שיש בו כדי לקדם את התאמתם של המבנים הפיזיים, התרבותיים והחברתיים של הקהילה החרדית לאנשים עם מוגבלות. המדינה מספקת את מסגרת המגורים, ובפועל מאפשרת למערכי הדיור הפועלים מטעמה לייצר ולציית לקריטריונים פנים תרבותיים מבלי להתערב בהתנהלות זו. מערכי הדיור מתופעלים על ידי בעלי תפקידים מתוך הקהילה המקפידים על שימור קפדני של הקודקס ההלכתי החל גם עליהם. כך נוצרת תשתית להתאמות ייחודיות לנשים עם מוגבלות החפצות לממש זוגיות ואינטימיות, על פי יכולותיה וצרכיה השונים של כל אחת מהן, ומבלי לוותר על ההלכה, המכוננת את התרבות לה הן משתייכות.

³⁹⁰ איילה. 16.8.16.

³⁹¹ נחמה ורוחי. 11.7.16.

³⁹² שם.

10.3. הדיור העצמאי של זוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית

מנתוני הסקר החברתי עולה, כי רובם המכריע של אנשים עם מוגבלות בישראל מתגוררים בקרב משפחותיהם. הסקר אינו מציג פילוח המבחין בין משקי בית שבראשם עומד אדם אחד או יותר עם מוגבלות, לבין משקי בית בהם האדם עם המוגבלות מתגורר עם הוריו או בני משפחה אחרים.³⁹³

ניתן לשער כי אנשים עם מוגבלות בחברה החרדית, שאינם משתלבים במערכי הדיור, מכוננים את זוגיותם בדומה לזוגות צעירים אחרים מתוך הקהילה, בהתאמות הנגזרות מצרכיהם המיוחדים. מן הראיונות השונים עלה, כי רבים מהם מתגוררים בסמיכות להורים ומסתייעים בהם במגוון של תחומים. בחירה זו עשויה להעצים את הנטל הכלכלי בעת השאת הזוג, שכן כאשר ההורים מתגוררים בערים הוותיקות רוכשים דירה יקרה לצדם, חלף פניה לפריפריה ולפתרונות דיור מוזלים אחרים, כשאר הצעירים החרדים.³⁹⁴ בנוסף, לא תמיד ההורים רוצים להיות כה מעורבים, לעיתים קרובות ניתן לזהות את הדילמה אם להיעזר בהורים או להיעזר בדמויות אחרות, החלטה המשלבת בין תפיסות עולם ומצב נסיבתי. "במקרה של *** המשפחה כולה, גם אחיות שלה. באים לעזור לה. המשפחה כולה. *** אין לה אף אחד. אז ההורים גרים קרוב יש לה גם את הסומכת. יש לה. ההורים מעורבים ולא מעורבים. לא רוצים להיות מעורבים מדי." ³⁹⁵ שושנה מציינת את החשיבות הנודעת דווקא לתמיכתה של המשפחה: זה יכול להיות מישו מתוך המשפחה. במידה ויש משפחה טובה זה רצוי שזה יהיה מישו מתוך המשפחה. רק במקרים של סוציאליים או ביתמות או במשוה שאין תמיכה של המשפחה אז צריך למצוא מישו חיצוני.³⁹⁶

10.3.1. תמיכה חיצונית בזוגות המתגוררים באופן עצמאי

שושנה נתנה סקירה מקיפה, של עבודתה המשותפת עם בעלה, כמי שמלווים זוג עם מוגבלות, במקרה המתואר, לא צלחה תמיכה של בן משפחה, וההורים גייסו אותם לצורך סיוע. שושנה ובעלה נרתמו למשימה, למרות שלא היה להם ניסיון עבר או הכשרה לפעילות ייחודית זו:

...בעצם כאילו קפצנו למים בלי לדעת מה עומקם אפשר להגיד ככה ובאמת עם איזושהי תהיה אם אנחנו יכולים לעמוד בה. פה זה משהו שהצלחנו לעמוד בו, כי זה הסתכם בזה. זאת אומרת את הליווי הטכני של ארוחות, של איך לסדר את הבית, מה לקנות ואיך לתקצב - את הכל זה ההורים עושים. זה כן ההורים עושים. זה לא דבר ש.. אם היינו צריכים לעשות את זה לא מעשי בכלל. גם הם לא גרים באזור פה. גם אם הם היו גרים באזור פה זה לא מעשי. לבוא פעם בשבוע ליישר הדורים זה כל כך הרגיע את המערכת, כי האשה יודעת שיש לה כתובת. היא מתקשרת כשיש לה שאלות הלכתיות היא מתקשרת אליו.³⁹⁷

סוגיית שמירת ההלכה אינה פשוטה כאשר אנשים מתגוררים באופן עצמאי. הפיקוח והזמינות למענה לשאלות הלכתיות אשר פותחו במערך הדיור החרדי אינם קיימים בקהילה, דבר העשוי לייצר הסתייגות

³⁹³ אנשים עם מוגבלויות בישראל - 2015. ה"ש 260, לעיל.

³⁹⁴ לי כהנר "עיר חרדית חדשה - טוב או רע?" מאמר דעה" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 12 בפברואר, 2017)

<https://www.idi.org.il/articles/12810>

³⁹⁵ רייזי. 26.6.16.

³⁹⁶ שושנה 7.8.16.

³⁹⁷ שושנה 7.8.16.

מנישואיהם של אנשים עם מוגבלות שעלולים להפר את הכללים. כך מתארת איילה, מדריכת הכלות, זוג נשוי שהגיע לאחר מספר שנות חיים עצמאיים:

*זוג כזה מגיע לקהילה. אין להם את הליווי שלנו והם יסתדרו. על פני השטח זה ייראה
לך פרפקט ותשאלו למה הם צריכים דיור? אבל שאת תכנסי לשטח ואת תרדי לפרטים
את תהיי שם ואת תגלי את כל הפערים ואת תראי את כל הדברים המחדלים העצובים.
הגיע אלינו זוג מהקהילה הם היו נראים מסתדרים... זה זוג שכל הזמן קיימו יחסים
חופשי גם בזמן שהם אסורים פשוט חופשי. ממש לגמרי חופשי.*

חיים עצמאיים של זוג עם מוגבלות מאתגר את בני המשפחה והקהילה הסובבת. חייהם של זוגות אלו מוסדרים בכפוף לנורמות החברתיות - מגורים בקהילה ומשפחה תומכת, אך צרכיהם הייחודיים מחייבים הקצאת משאבים הולמים, אלו לא הוגדרו עד כה במסגרת התמיכה המדינתית הניתנת לאנשים עם מוגבלות. קובעי המדיניות, האמונים על קביעת סדרי עדיפויות בתקצוב ובהבניית מערכי התמיכה, רואים לנגד עיניהם את צרכי 'המוגבל הנורמלי' כאשר, המוגבל מקהילת מיעוט תרבותית הופך להיות חריג פעמיים. ההקצאה המדינתית מכוונת למטרות החותרות לערכים של עצמאות ואוטונומיה, כמו תעסוקה ופנאי, ומתעלמות מערכים תרבותיים קהילתיים שבראשם עומדת הקמת זוגיות וקיומה בכפוף למערכת הנורמות ההלכתיות. כתוצאה מכך, העדר תמיכה מספקת ומחסור בגופי סיוע בקהילה, מצמצמים עד מאוד את סיכוייהם של אלו לזכות לאיכות חיים נאותה ושוויונית ככלל בני קהילתם.

10.3.2. מגורים עצמאיים או מערך דיור, האמנם - בחירה חופשית?

הבחירה בין מגורים עצמאיים למערכי דיור אינה קלה. אחת הסיבות להעדפת הדיור העצמאי הינה חוסר התאמה למערכי הדיור המיועדים לבעלי מוגבלויות קשות יותר, מסבירה שושנה, ובעלי המוגבלויות הקלות עשויים לחוש נפגעים מהשתתפות במערכי דיור אלו:

*צריך להיות לזוגות ברמה מאוד נמוכה חד משמעית זוג ברמה יותר טובה שיש להם
איזשהו הערכה ערך עצמי שיש להם שיש להם איזשהו משהו חיבור יותר לנורמה הם
לא צריכים את ה... את ההתערבות הליווי של ***³⁹⁸ כולל גם נערות בנות שירות שזה
מאוד המ... מעליב מישהי שיש לה רמה. מישהי שהיא מפגרת אז היא לא מבינה אז היא
נהנית שיש מי שמלווה אותה לקניות אז זה לא מתאים לכל זה.³⁹⁹*

סיבה נוספת העשויה להשפיע על בחירתו של זוג במגורים עצמאיים שלא תמיד מעניקים את מלא צרכיו היא, רצונו להמשיך להתגורר בקרב קהילתו.⁴⁰⁰ מערכי הדיור לזוגות חרדים מציעים כיום מענה רק בשני הערים החרדיות הגדולות - בני ברק וירושלים.

*אני חושבת שזה יותר זול כבר להנגיש לבנאדם את מה שהוא צריך. ושהוא יחיה את
החיים שלו. שירגיש מחובר לקהילה שלו לקהילה שהוא רוצה לקהילה שלו אם הוא*

³⁹⁸ שושנה נקבה בשם של מערך דיור.

³⁹⁹ שושנה 7.8.16.

⁴⁰⁰ MACMILLAN ה"ש. 256. לעיל.

רוצה לגור במודיעין עילית. לקהילה שלו. של בית הכנסת שהוא רגיל כל אחד עם הצרכים שלו.⁴⁰¹

קיימים זוגות המוצאים עצמם נאלצים לבחור במערכי הדיור, תוך וויתור על האוטונומיה שלהם, רק מן הסיבה, שאין להם אפשרות מגורים אחרת, שתעניק להם דיור, שייתן מענה לצרכיהם ולהגנה להם נזקקים:

הבת שלה וחתנה - קרבנות של השיטה. הם צריכים לגור במסגרת מוגנת. בגלל שיש לה לבתה מוגבלות קשה יחסית, זאת אומרת דורשת הגנה. לא קשה מבחינה פיזית, אבל דורשת הגנה [...] הרבה אנשים עם מוגבלות נפשית נדחקים ללכת לגור בהוסטלים. למה? רק אין להם דירה משל עצמם! אם היה להם דירה פיזית, גג מעל הראש, קירות ואיזושהי עזרה קטנה שהרווחה הייתה נותנת להם - הם לא היו הולכים לגור בהוסטל.⁴⁰²

יש גם את אלו, שיעדיפו להישאר במסגרת של הדיור המוגן, בשל החשש מפני הדיור העצמאי, גם כאשר הם מסוגלים להתמודד עם חיים עצמאיים. העדר חלופה נאותה למגורים במערכי דיור, מותיר למעשה אנשים רבים, ללא אפשרות לממש את הזכות לבחור במגורים עצמאיים, גם אם איש לא כופה עליהם לשהות במערכי דיור.

הם יכולים לעזוב, אבל זו שטות. גם כן כמו שאומרים במוסדות אנחנו לא סוגרים אנשים במוסד ***⁴⁰³ מי שרוצה יכול לקום וללכת. אבל זה לא נכון. אתה צריך לתת אפשרויות בחירה הוגנות. אתה לא יכול להציע הצעה אחת שזה הדיור המוגן כשבחון יש ריק בזה אני לא מאשימה את ***⁴⁰⁴ אני מאשימה את המדינה. ותנו לאנשים לבחור. אני בטוחה שהרוב המכריע יבחר בדיור העצמאי.⁴⁰⁵

אני לא יכולה להגיד מחר אני עוזבת הולכת לשכור דירה? בבקשה. כי אין לאף אחד סמכות או רצון להגיד לה לא. תסתכלי יחד אתה למה את עושה את זה? כאילו מה... מה השיקולים שלך? קצת להכניס אותם לשיקולי דעת. יש כאן בעיה מובנית שזה מאוד מאוד נוח להיות בדירות האלו. הם מאוד אוהבים הרבה פעמים לא מתחשק להם לצאת משם.⁴⁰⁶

הנה כי כן, הבחירה במערכי הדיור, על היתרונות הגלומים בהם, גובה מחירים שונים, כמו ויתור על עצמאות, בחירה חופשית והשתלבות נורמטיבית ושוויונית. ואפשרויות הדיור הקיימות כיום עדיין אינן מציעות דרך ביניים שתאפשר מגורים עצמאיים בתמיכה מקצועית ומובנית התואמת לצרכי הזוג.

לסיכום, פרק זה התייחס לאפשרויות המגורים לזוגות עם מוגבלויות בקהילה החרדית. הנורמות הקהילתיות קושרות בין האפשרות לממש את הנישואים לבין פתרונות הדיור, שיאפשרו קיום חיים הכפופים

⁴⁰¹ לבנה. 16.5.17.

⁴⁰² תמר 16.8.16.

⁴⁰³ תמר נקבה בשם מוסד, שהתפרסם בתקשורת, בעקבות תחקיר אודות התעללות חמורה במסגרת המוסד.

⁴⁰⁴ תמר נקבה בשם של מערך דיור.

⁴⁰⁵ תמר 16.8.16.

⁴⁰⁶ נורית. 5.10.16.

להלכה היהודית. המגמות החברתיות, שהובילו להקמת מערכי דיור בתוך הקהילה ובמספר דיירים מצומצם, פתחו פתח למגורים של זוגות נישאים, המפוקחים על ידי מערך הדיור. המערך מעניק להם את צרכיהם הפיזיים וההלכתיים כאחד, כאשר הקליטה במערכי הדיור לזוגות מחייבת עמידה בקריטריונים ייחודיים, שאינם נקבעים על ידי רשויות הרווחה, ועוסקים בעיקר בבדיקת מסוגלות המועמד לשמור את הלכות טהרת המשפחה. מרבית הזוגות נישאים ומתגוררים במגורים עצמאיים בסמיכות להוריהם או לבני משפחה. המשפחה היא זו הבונה את התמיכה, לעיתים באמצעות הסתייעות באנשי מקצוע. לאור המשאבים המוגבלים - לא תמיד תהיה אפשרות לייצר תמיכה מספקת הן מבחינה חומרית והן מבחינה הלכתית. יתכן כי הבשורה טמונה בדיור נתמך בקהילה שיאפשר בניית מענה מקצועי לזוגות העצמאיים המבוסס על בחירתם החופשית על פי צרכיהם, רצונם ושיאפיותיהם.

פרק 11- מסירות בכדור לוחט: האם כשרה הדרך לנישואים? מי יקבע? מי יחליט?

הנה כי כן, נסללת לה הדרך לנישואי נשים עם מוגבלות, משעול המוצל מכל צדיו, צלה של ההלכה היהודית והנורמות הקהילתיות, חוברים אל צלו של החוק המדינתי, וגורמי הכוח מעצבים, מפקחים ומאפשרים את קיומו של משעול זה. אך, האם אכן כשרה הדרך לנישואים? על מי תוטל החלטה מורכבת זו? וכאן, סוכני ההשפעה השונים, עומדים דום. איש אינו רוצה לשאת באחריות לקבלת ההחלטה. לסייע - כן. להתאים - כן. מתאפשר אפילו להגמיש את החוקים ולעצבם מחדש. אך לשאת באחריות לאותה החלטה - קשה. כל גורם היה מעדיף שהאחר יחליט עבורו. ההחלטה על הנישואים, שכפי שאומר הרב רובינשטיין, יש בה כדי להטיל אחריות משמעותית לתוצאות נישואים אלו:

(ש. א. אז אם ההורים מחתנים אותם והם גרים לא בתוך מערך.) אז ההורים צריכים באמת אחריות גדולה מאוד. (ש. זו אחריות של ההורים? של הקהילה? אם אין הורים אז יש מישהו אחר.) אז יש קהילה. השאלה אם יש בקהילה מישהו שיכול לפקח עליהם. לדעת שהם חיים. כתוב בגמרא. בגמרא גם כן. אישה שאין לה דעת אז יש כאלו שבודקות אותם, בודקות אותה לראות שהיא טהורה. (המממ) יש מושג כזה בגמרא. (ש. וזו חובה של הקהילה?) אי אפשר להגיד חובה מי שיכול לעשות את זה - חובה. מה, אי אפשר אם יש הרבה אנשים שחולים? כמה שאפשרי לעשות אפשר לעשות. זו הקהילה שאפשר להגיד היום. זו לא קהילה קטנה, שאפשר להגיד להם יש כמה בתוך הקהילה והרב והאנשים האלו גם הם דואגים ל... אין היום דבר כזה. (ש. אין דבר כזה. והורים מחויבים לגמרי?) אם הם מחויבים? ... הורים צריכים לשאול ולדעת אם הם יכולים. אם הורה אומר - אני לא יכול לעשות את זה, אז יש הרבה התירים. שחייב לעשות את זה? אם הוא לא יכול לקבל את זה על עצמו אז לא. (ש. אולי עצם העובדה שהם איפשרו לחתן מטילה עליהם אחריות?) כן. מי שמחתן חייב אחריות. לחתן בלי שהם יודעים שהם שואיילתורה אז אסור לחתן אותם. זה מה שאמר החזון אי"ש - לחתן אח ואחות (מממ) לא שומרים טהרה, הכוונה היא אותו כרת, כתוב בתורה. אותו דבר.⁴⁰⁷

11.1. ההשתקה המוחלטת: "חושבים ולא מדברים"

אחריות כבדה זו, לנישואים הכרוכים ברגישות כה רבה, עשויה להרתיע. ניתן לדמות את אותה החלטה לכדור פינג פונג לוחט, המועבר ממחבט אחד למשנהו, כאשר איש אינו רוצה לשאת באחריותה של החלטה זו. בראש ובראשונה, ניתן לזהות את ההשתקה המוחלטת, המוטלת על נושא הנישואים במסגרת גופים פורמליים, כמו מוסדות החינוך ומערכי הדיור. אלו, כמסתבר, כה יראים מאחריות, עד כי מנסים למנוע כל שיח, שעשוי לייצר מצב כאילו הם היו אלו שהובילו את ההחלטה. כאשר שירה, השדכנית, ניסתה לפנות למוסדות חינוך לבנות, על מנת ליידע את ההורים במערך השידוכים, נתקלה בהתנגדות עזה:

אז שתיים אמרו לי שהם לא רוצים להכניס את האף שלהם לעניין הזה. אם הורים יפנו אליהם בשאלה של שידוך, אז הם מוכנים להגיד על טובים השניים [...]. הבנתי. אבל הם לא .. מבחינתם הם לא רוצים להיכנס לזה כי ... הם לא רוצים את האחריות הזו. (ש. ומה

⁴⁰⁷ הרב רובינשטיין. 24.5.17.

את חושבת על זה? אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו. אין לדעת. לא שפטתי אותם.

להגיד לך שזה לא כואב לי? כאב לי.⁴⁰⁸

בקבוצת הסנגור העצמי, המלווה על ידי אהובה, הנושא מצוי בטאבו. אהובה ביכרה להוריד את נושא הזוגיות מסילבוס הנושאים, הנידונים בקבוצות הסנגור באוכלוסייה הכללית, על מנת להימנע מדיון בתחום כה רגיש. אך, מטבע הדברים, הדיון בנושא זה בקרב קבוצת הנשים הינו בלתי נמנע, ואהובה הוצפה בביקורת קשה של ההורים:

כשהשיחה עלתה בתוך הקבוצה על מי יתחתן ומי לא. מי תתחתן, והיו הורים שפשוט ממש לקחו את זה מאוד קשה. ואיך אני יכולה להביא עניינים כאלו, ואיך אני יכולה לקרוא את עצמי אישה חרדית, שאני מאפשרת להן לדבר אם להתחתן או לא להתחתן. ואת צריכה להבין שכל השיחה היה על חתונה ונישואים זה לא היה משהו... מעבר לזה.⁴⁰⁹

גם במערכי הדיור החרדים, המיועדים ליחידים עם מוגבלות ולא לזוגות, ישנה התנגדות קשה לדיון על נישואים:

דווקא יש בציבור החרדי יש הרבה נגד חתונות. הייתה בדיור מוגן, שאסור אפילו לדבר על חתונות. לא לחשוב. לחשוב - תחשוב מה שאתה רוצה אבל להוציא את המילה? אסור להוציא את המושג 'להתחתן'. פעם אחת אמרתי את המילה חתונה, המנהלת קראה לי הצידה ואמרה לי - לא מדברים על זה פה. כי במסגרת שלהם לא רלוונטי והם לא רוצים להסעיר את הרוחות ושהם באמת יתחילו לדבר על זה. (ש. והם באמת חושבים...) בחברה החרדית יש הרבה דברים שחושבים ולא מדברים (צחוק). לא קיים. (ש. את מרגישה שבציבור החרדי מדברים על זה יותר?) כן. אבל הממסד מונע את זה.⁴¹⁰

11.2. הכדור עובר מאנשי מקצוע להורים

השתקה מוחלטת זו של נושא הנישואים, מתערערת לה לפתע באם ההורים בחרו להכניס את ילדם לשוק השידוכים, אך הגופים המקצועיים השונים לוקחים צעד לאחור. הם מכחישים כל קשר עם השידוך ומצמצמים את מקומם לכדי סיוע למעשה המוגמר בלבד: "אנחנו לא רוצים ליזום לבד. ואנחנו באמת מחכים שזה יבוא מהצד של האפוטרופוסים. כי אנחנו נעשה רק את הליווי את ההכשרה לא ניקח אחריות על הזוג. על השידוך".⁴¹¹ ניתן לזהות חידוד והדגשה חוזרת ונשנית של אותה התנגדות, באמצעות ביטויי התנגדות החוזרים על עצמם שוב ושוב. כך אומרים בצוותי מערך הדיור, כך רואה זאת מדריכת הכלות וכך גם עו"ס השיקום:

ראינו לנכון שברגע שאנחנו אנחנו אלה יוזמים את שידוך אם חלילה קורה אחר כך משהו יכולים לבוא אלינו אח"כ בטענות. כשזה מגיע מהרצון של המשפחה ההורים והאפוטרופוס וכדומה זה אחרת. אנחנו לא צד באחריות.⁴¹²

⁴⁰⁸ שירה 11.7.17.

⁴⁰⁹ אהובה 5.10.16.

⁴¹⁰ מיקה 26.6.16.

⁴¹¹ נחמה ורוחי 11.7.16.

⁴¹² נחמה ורוחי 11.7.16.

זהו. אנחנו לא משדכים, אבל היה לנו המון המון פניות בבקשה, כי בעצם זה משהו שנמצא בשטח [...] אנחנו עושים איזושהי הערכה ורואים מה אנחנו בעצם מזהים בתוך זה, בתוך המערכת הזוגית, שאנחנו הם... איזה כישורים ואז המשפחות עושות את ההחלטות שלהן.⁴¹³

אני לא מתערבת בהחלטה הראשונית. לא נמצאת שם בכלל. בכלל. [...] אני אף פעם לא אגיד למישהו לפרק שידוך. אני אף פעם לא אגיד את... למישהו שהוא לא עשה נכון. אני, אני רק משקפת (המממ). אני רואה כך אני רואה כך אני רואה שהיא כך. אבל ההחלטה היא שלכם אני אומרת את זה כל הזמן כשהורים מתקשרים ושואלים.⁴¹⁴

לגבי נישואים, בדרך כלל, אני רוצה להגיד לך, שדווקא הם לא מגיעים אלי לאישור. הם מגיעים אלי אחרי שכבר החליטו. ההורים עצמם החליטו שהם רוצים לחתן את הילד. הם לא שואלים אותי יותר מדי שאלות ואז הם בודקים אחרי שהם כבר החליטו ו... הם בודקים את העזרה שיש להם ברווחה.⁴¹⁵

11.3. הכדור עובר מההורים לרבנים ואנשי מקצוע

להורים מקום משמעותי בהחלטה על נישואי ילדיהם, והם גם נוטלים על עצמם עול ניכר של תמיכה וסיוע לזוג הנשוי. נראה כי אכן, עיקר ההחלטה מוטלת על כתפי ההורים, והם אלו המחליטים אם להשיא את ילדיהם אם לאו. כובד ההחלטה המוטל על כתפיהם מביא אותם בסופו של דבר להטיל את האחריות על ההחלטה על אנשי מקצוע ורבנים עמם הם נועצים:

אז באמת היא עם בחור אחד היה לה די טוב אתו. אבל האמא שמה עובדת סוציאלית והיא שלחה אותה, בסופו של דבר, לאבחון של יפה בלומנטל אחרי פגישה שמינית ויפה בלומנטל מאוד מאוד חתכה שלא כדאי לחתן אותה. מאוד בצורה מאוד אגרסיבית ולא יפה.⁴¹⁶

התייעצנו עם הרב אבוחצירא. בעלי אמר היא רוצה להתחתן יש לה בעיות נפש וזה. אז הוא כן אמר תחתן אותה..⁴¹⁷

ואז אני זוכרת ממש שעתיים לפני שבת גיסי מצלצל אלי שהוא חוזר עכשיו מהרב שטיינמן והרב שטיינמן אמר תקשיב לא צריך להתחשב באמא שלך היא אישה ייקית (המממ) עם חשיבה של יקים אתם לא צריכים זה יהיה בסדר. אפשר לחתן אותם.⁴¹⁸

11.4 הכדור עובר מאנשי מקצוע לרבנים ומרבנים לאנשי מקצוע

הרבנים ואנשי המקצוע מהם מצופה לסייע בקבלת החלטות גם הם אינם רוצים להיות הגורם המחליט, והם מעבירים את ההחלטה אלו לאלו כאשר כל אחד, כך מתרחשת חלוקה של נטל האחריות ואולי בכך מרככת

⁴¹³ שמחה. 3.8.16.

⁴¹⁴ איילה. 16.8.16.

⁴¹⁵ לבנה. 16.5.17.

⁴¹⁶ ענת. 21.5.17.

⁴¹⁷ שם.

⁴¹⁸ דבורה. 9.8.16.

במקצת את עצמתה. הרב שולח לנורית הורים למועמדים המצויים על רצף האוטיזם, והיא עצמה, לאחר שנותנת את חוות דעתה מחזירה את ההחלטה לידי הרב:

אם נורית תגיד שהיא יכולה להתחתן אני עוזר לכם [...]. אתם יכולים לחזור לרב ולהגיד לו אני מוכנה לומר מה אני רואה אני לא מוכנה בשום פנים לתת פסק אני לא רבנית אני לא נותנת פסקי הלכה בטח לא בדברים כאלו.⁴¹⁹

כפי שתואר בהרחבה בפרק המציג את תפקידו של הרב בזירת הנישואים, הרבנים פונים לאנשי מקצוע. פנייה זו נעשית תכופות בשלב המורכב של קבלת ההחלטה:

היה לנו סיפור דווקא, שזה היה בחור. היה, הוא גם כן היה במערך וזה היה עם אישה שניה. היא לא הייתה במערך, והורים באו ואמרו שאלו את הרב'ה כן לחתן אותם והם צעקו המומחים - היא לא בשלה. צריכה לחכות עוד חצי שנה עד שנה שתהיה בשלה. חתנו אותם... כמה שבועות אחרי כן התגרשו. מסכן. הוא מסתובב כגרוש. שבור לגמרי.⁴²⁰

אנשי המקצוע נועצים גם אלו באלו, ולעיתים קרובות ישלחו את המועמדים לאנשי מקצוע אחרים המסייעים להשלים את התמונה, ואולי, זו כנראה התקווה הרווחת, יהיה מישהו אחר שיישא באחריות: "אני לא מציעה שידוכים בלי לשאול את המנהלת גבי"*** והיא אמרה לי חכי!⁴²¹

הורים שואלים אותי האם זו מחלה מתדרדרת. אני לא עונה. אני נותנת להם את המידע. אני נותנת להם את האבחון בלי השם. אני מוחקת את השם. תלכי לרופא אני לא אקח על עצמי חס ושלום את האחריות הזו.⁴²²

11.5 לבסוף השלכת הכדור כלפי מעלה...

ההחלטה קשה. איש לא מעוניין לשאת באחריות המלאה לה. ההורים בדרך כלל הם אלו המחליטים, אבל גם הם מרבים להיוועץ ברבנים ובאנשי מקצוע. ובסופו של דבר - כאשר נופלת החלטה וקשה לשאת בתוצאותיה, פונה מיקה האם לבורא עולם ומנסה להשליך את הכדור כלפי מעלה:

אמרתי לו אני את שלי עשיתי. איפה אתה. הייתי פונה אליו. איפה אתה תעזור. הייתי לילות שלמים מדברת אתו. אתה רואה שאני עושה הכל. למה אתה לא עוזר לי. אז שזה קרה. הלכתי. הייתה לי שיחה אתו בעמק המצלבה. אמרתי לו. ריבוננו של עולם. אז זה כבר היה ריבוננו של עולם. אתה הפגשת את הזוג הזה. אני הפגשתי? אתה הפגשתי! אני מתארת לעצמי שהייתה איזו כוונה שיצא מזה משהו. נכון?⁴²³

11.6. ומי אינו נוגע בכדור?

באופן מפתיע, מתוך שלל מקבלי ההחלטות בהקשר לשאלת הנישואים נעדר כמעט קולם של האנשים עם המוגבלות עצמם. אלו, כמו הוצבו במרכז המעגל הווירטואלי של שחקני הפינג פונג הלוחט והוצגו לכל היותר

⁴¹⁹ נורית. 5.10.16.

⁴²⁰ הרב רובינשטיין. 24.5.17.

⁴²¹ שושנה. 7.8.16.

⁴²² שירה. 11.7.17.

⁴²³ מיקה. 26.6.16.

כעדים אילמים להתרחשות. חלק מהמרואיינות הזכירו לחץ שהפעילו המועמדים על מנת להינשא ככלל בני גילם, אבל חלקם בקבלת ההחלטה בסופו של דבר היה אפסי. רק תמרניסטה לשרטט עולם אוטופי עתידי בו תילקח בחשבון בראש ובראשונה עמדתם של בני הזוג:

(ש. אז זה יישאר. אז איך זה ייראה בתמונה הזו?) זה ייראה שזוג ירצה להתחתן הוא יגיש, נגיד אם זה יהיה כמו שפרק דיור בקהילה מדבר הוא יגיש תכנית למשרד הרווחה. (ש. זה ההורים עדיין, לא?) הזוג יגיש אותה, אם ההורה רוצה להיות מעורב - אז ההורים יהיו מעורבים. ההורים יכולים לעשות את זה בשם הילדים שלהם, ביחד עם הילדים שלהם, מישו צריך להכין להם תכנית שתוגש למשרד הרווחה. אני אשמח אם זה לא יהיה ההורים. מישו צריך לעזור להם. אני מקווה שמטעם המדינה יהיה קייס מנג'ר חרדי עבור הזוג אני אשמח מאוד שזה מה שיהיה. (ש. יש לנו בחור יש לנו בחורה. הם לא מכירים אחד את השני. מערך שידוכים?) מערך שידוכים זה מערך שידוכים רגיל (רגיל?) לא צריך להיות שונה מהרגיל. הזוג בוחר להתארס. אחרי שהזוג מתארס ההורים עונים אמן.⁴²⁴

הכדור הלוהט עובר משחקן אחד למשנהו, ובסופו של יום, אם יזכו בני הזוג שאי מי יחליט עבורם כי ראויים הם להינשא, הרי שבאמצעות אנשי מקצוע ומערכי דיור המפוקחים על ידי המדינה, ובעזרתן של שדכניות ומדריכות כלות הפועלות תחת סמכותם ההלכתית של רבנים - נסלל עבורם, בשוליה הרכים של מערכת השידוכים החרדית, משעול מפותל המוביל אל החופה כדת משה וישראל.

פרק 12 – דיון וניתוח

זירת נישואיהן של נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית מהווה נקודת מפגש מרתקת של פלורליזם משפטי, המאגדת בשטח פריפריאלי המרוחק מסערות המרכז, הצטלבות של שלש מערכות נורמטיביות מרכזיות. בראש ובראשונה המערכת הנורמטיבית הדתית, הנגזרת מההלכה היהודית ופסיקותיה, לה שותפים המקורות הכתובים וההנהגה הרבנית המכריעה את ההלכה במקרים קונקרטיים. המערכת השנייה היא מערכת הנורמטיבית המשפט הרשמי, הכוללת אמנות בינלאומיות, חוקים מדינתיים, תקנות ונהלים. המערכת הנורמטיבית הנוספת היא הצווים והערכים החברתיים, שאינם כתובים עלי ספר, המוטבעים בקהילה החרדית ומעצבים את התנהגותם ותפיסות עולמם של חבריה. במקביל, הקהילה החרדית מושפעת ושואבת גם מערכים שהנם פועל יוצא מרפורמות חברתיות בעולם המערבי. והנה, במפגש שוליים זה, נוכחות בצוותא המערכות הנורמטיביות השונות, המצויות במחלוקת עזה ורבת שנים בזירות אחרות. כאן הן מחזקות זו את זו ופועלות במעין הרמוניה של הגמוניה. הגמוניה המעניקה הגנה לאנשים עם מוגבלות, מפקחת עליהם ומעצבת את אורח חייהם, כמו גם את נישואיהם.

12.1. נישואי נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית - נקודת מפגש של פלורליזם משפטי

על הנישואים בישראל חל הדין הדתי. נישואים של יהודים בישראל מצויים בסמכותם הייחודית של בתי הדין הרבניים. מדינת ישראל סייגה את חתימתה בפרק העוסק בזכות לנישואים באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, כאשר ההסתייגות מכפיפה גם את נישואיהם של האנשים עם המוגבלות לדין הדתי. כך שלכאורה - ביישומה של הזכות לנישואים דין אחד חל על כולם, שכן החוק המדינתי אימץ את ההלכה היהודית. אך מבנה הציות להלכה בקהילה החרדית שונה הוא עד מאוד. בשל כפיפות בית הדין הרבני לערכאה המדינתית, וכתוצאה מהמצב המורכב בו מוחלים חוקים דתיים על אוכלוסייה חילונית, ההלכה תפורש בדרך כלל באופן מקל יותר כלפי האוכלוסייה הכללית,⁴²⁵ אולם זו תישמר בקפדנות ובהחמרה יתרה בציבור החרדי, שכן הנישואים על פי דין תורה בחברה החרדית אינם נגזרים, כמובן, מקיומו של החוק המדינתי. אל הלכה מחמירה זו, יתווספו גם נורמות חברתיות קפדניות, המבנות את מערך השידוכים בקהילה החרדית. הגם שהדין המדינתי בתחום הנישואים בישראל, לכאורה, אחד הוא, ונשאב מההלכה היהודית, הכללים המעצבים את פרקטיקת הנישואים וכל הכרוך בה - שונים לחלוטין מהמקובל בכלל האוכלוסייה. כך, פועלת זירת הנישואים תחת כנפיהן של שלש מערכות נורמטיביות - מדינתית, הלכתית וקהילתית - המתערבלות זו באחרת בלב זירת פלורליזם משפטי זו.

הדיון ההוראתי - פרסקריפטיבי - על פלורליזם משפטי מתמקד בהסדרה נורמטיבית של מערכות המשפט השונות ויחסי הגומלין שלהן, ומחייב אימוצה של מערכת אחת ודחייתה של האחרת.⁴²⁶ קלזון טוען, כי על פי תורת המשפט הקלאסית, בה כל מערכת נורמטיבית נגזרת מנורמה גבוהה יותר, הרי ש"מערכת נורמטיבית יכולה להיות תקפה רק כאשר נשלל התוקף מכל המערכות הנורמטיביות האחרות החלות על אותו תחום. אחדותה של מערכת משמעותה בלעדיות."⁴²⁷ כלומר, קלזון שולל אפשרות של שתי מערכות נורמטיביות, למשל של משפט פוזיטיבי-מדינתי ומשפט טבעי-דתי לפעול זו לצד זו. האפשרות של מערכות אלו לחול בו

⁴²⁵ אשר מעוז "הרבנות ובתי הדין - בין פטיש החוק לסדן ההלכה" שנתון המשפט העברי, כרך טז יז (תש"ףתשנ"א) 289-416.

⁴²⁶ הלפרין קדרי, ה"ש 35, לעיל.

⁴²⁷ קלזון, ה"ש 39, לעיל. עמ' 138.

זמנית, היא רק במידה ומערכת אחת מטמיעה בתוך כלליה הענקת תוקף למערכת אחרת בנושאים מסוימים.⁴²⁸

רוברט קאבר רואה בכך את תפקידו המרכזי של המשפט, כבוחר בכל מקרה לגופו את החוק האחד כשהוא קוטל מערכות חוקים אחרות.⁴²⁹ קאבר מבחין בין החוק המדינתי המביא לציות באמצעות מערכות אכיפה פורמליות לבין הנומוס הדתי-קהילתי, שאינו זקוק למדינה, שכן הוא נוצר ונאכף באמצעות הקהילה.⁴³⁰ יתר על כן, לדבריו, הקהילה עושה שימוש במערכת המדינתית, על מנת לחזק את כוחה באמצעות שימוש בסמכות האזרחית לאכיפת כללי הקהילה ולמימוש הנומוס שלה.⁴³¹

"קבוצות נוקטות עמדות חוקתיות שונות כדי ליצור גבולות בין העולם החיצוני ובין הקהילה שבה צומח החוק האמתי – כדי לשמור על יכולת בריאת החוק בחוק המובחן

של הקהילה"⁴³²

תיאורו של קאבר, הולם את תפיסת המערכות הנורמטיביות בקהילה החרדית. זו עושה שימוש אינסטרומנטלי במערכת החוקים המדינתית-רשמית, ואף נעזרת בשיח הזכויות, על מנת לשמר את בלעדיות הנומוס הקהילתי, המצוי במדרג הירארכי מועדף. ידידיה שטרן מתאר, כיצד המשפט בישראל, מנוגד, לכאורה, למערכות המשפט הפנים קהילתיות של הקבוצות הדתיות השונות, אך נעזר בהן ומגבה אותן. מנגד, גם הרבנים והמנהיגות הקהילתית שואבת בתחומים רבים מן המערכת המשפטית אליה מתנגדת באופן פורמלי.⁴³³ שימורה של בלעדיות הנורמה ההלכתית, גם כאשר נעשה שימוש במשפט המדינתי, מתאפשרת באמצעות הצדקה הלכתית, בכל מקרה לגופו, לפנייה למערכת המדינתית. המערכת המדינתית משמשת כזרוע אינסטרומנטלית של אכיפה, כאשר זו אינה מתאפשרת במסגרת הנורמטיבית ההלכתית.⁴³⁴ על ניתוח המאבק בין המערכות הנורמטיביות, בתוכן פועלת החברה החרדית, נכתב לא מעט. אלא שהכתיבה המשפטית בתחום עוסקת בסוגיות של התנגשות אידיאלים, המעמיקות ומחדדות את השסע בין חרדים לחילוניים בישראל.⁴³⁵ ניתוח דינאמיקה הנורמטיבית, דווקא בתחומי ההסכמה, כמו תחום המוגבלות, המרוחק ממוקדי המתח, יש בו כדי לשפוך אור על יחסי הגומלין המורכבים והעשירים של הקהילה, הנעה בין קיומן של שלש מערכות אלו. כמו אותה שבשבת, שרק בדעיכת הרוח, אפשר להעמיק בקשת הצבעים המרכיבים אותה.

⁴²⁸ קלזן, ח"ש 39, לעיל. 30-31.

⁴²⁹ קאבר, ח"ש 11, לעיל. 36.

⁴³⁰ שם. 8-6.

⁴³¹ שם. עמ' 24. רות הלפרין קדרי במאמרה "פלורליזם משפטי בישראל: בג"צ ובתייהדין הרבניים בעקבות בבלי ולב" עיוני משפט כ (ינואר, 1997) 683-747 רואה את תפקידו של משפט המדינה בתפיסה פלורליסטית כמערכת המכירה בריבונותה של הקהילה ואף מאפשרת לקהילה לחזק את כוחה באמצעות שימוש בזרוע האכיפה החוקי.

⁴³² קאבר, ח"ש 428, לעיל.

⁴³³ שטרן, ח"ש 303, לעיל.

⁴³⁴ חיה גרשוני, יהודית חסידה "לא בטוח בכלל שיש היתר על פי דין תורה למסור למשטרה" הדוקסה הסמויה המעצבת את השיח החרדי במקרה עבריינות מין בקהילה "מחקרי משפט (בפרסום).

⁴³⁵ אשר כהן במאמרו: "דת ומדינה – חילונים, דתיים וחרדים" התייחס לשישה תחומי עימות מרכזיים: סטטוס קוו, גיוס לצה"ל, אוטונומיה בחינוך, תקצוב שירותי דת, שבת, חוק השבות. ראו מאמרו זה בתוך: העשור הראשון תש"ח תשי"ח (צבי צמרת וחנה יבלונקה – עורכים, 1999) 227-242 חיים זיכרמן בספרו: שחור כחול לבן: מסע אל החברה החרדית בישראל (2014) מתייחס לסוגיות מרכזיות נוספות שהתעוררו בשנים מאוחרות יותר ובהן הדרת נשים, אפליה מגזרית ולימודי ליב"ה. ואכן, ביחס לנושאים אלו קיימות כתיבה ענפה הדנה במשמעות הפלורליזם המשפטי. ראו לדוגמא, שי שטרן "חרדים למדינה" מחקרי משפט ל (2016) 509-555 נויא רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" משפטים מב (תשע"ב) 773-834 אפרת פודם "מחסום הקול: בעקבות רע"א 14/6897 רדיו קול ברמה נ' קולך פורום נשים דתיות" מבזקי הארות פסיקה 53 (אפריל 2016) 5-15 ועוד רבים.

12.2 שיח המוגבלויות - חזירתם של ערכים ליברליים למערכת הנורמטיבית ההלכתית

שיח הזכויות של אנשים עם מוגבלות בעולם המערבי, איפשר לקבוצת האנשים עם המוגבלות לתבוע זכויות להשתתפות שוויונית בחברה, בין השאר, באמצעות קריאת תגר על המשפט הקיים וקידום חוקי זכויות. מחקרים לא מעטים, בחנו את השפעת חוקים אלו על מצבם של אנשים עם מוגבלות, ועל תודעת הזכויות שלהם. נמצא כי להקשר התרבותי והחברתי השפעה ניכרת על תודעת הזכויות של אנשים עם מוגבלות.⁴³⁶ תביעת הזכויות של אנשים עם מוגבלות, אינה משפיעה באופן ישיר, על מימוש הזכות לנישואים של נשים עם מוגבלות בקהילה החרדית, שכן נתקלת בשלושה חסמים מרכזיים. ראשית, עליונותה של המערכת הנורמטיבית ההלכתית, אשר אינה נתונה לביקורת; שנית, שיח הזכויות עצמו זר לקהילה בה שיח החובות הוא הדומיננטי והאחריות לקולקטיב גוברת על רווח הפרט;⁴³⁷ ושלישית, הורדתו של שיח הזכויות, בפרט בתחום הנישואים, הינה בתפיסות ליברליות הנחשבות פסולות.⁴³⁸ למרות חסמים אלו - ניתן לזהות כיצד בלבה של הקהילה החרדית בה הנורמה ההלכתית זוכה לבלעדיות - קיימת מגמה המאפשרת ומעודדת נישואים אלו יותר מאשר בעבר, במקביל ליישום זכות זו בעולם המערבי. אפרט תחילה את החסמים העומדים בפני שיח הזכויות בקהילה החרדית, ובהמשך אציג כיצד תביעת יישום הזכות לנישואים, שגם אם אין בכוחה לפרוץ את החסמים, נספגת בהדרגה אל תוך חייהם של אנשים עם מוגבלות בקהילה החרדית. הן בשל הכלים החדשים המוצעים על ידי המערכת הנורמטיבית המדינתית, והן כתוצאה מהבשלת הנכונות לאפשר נישואים במערכות הפיקוח המדינתית, אשר פתחה חריץ לצורך המבעבע והמבקש לפרוץ, של הגשמת ערך הנישואים המעוגן בתרבות החרדית, גם בקרב אנשים עם מוגבלות.

החסם הראשון מפני חזירת ביקורת המוגבלות למשפט ההלכתי היא עליונותה ובלעדיותה של הנורמה ההלכתית. הקהילה החרדית מציבה את התורה, עם מערכת הנורמות הכרוכות בתורה וגזרות ממנה, בראש סולם הערכים. התורה, וכך גם פוסקי ההלכה המנחים את דרכי קיומה, אינם עומדים לביקורת. לו תעלה תמיהה כלשהי בהקשר למערכת נורמטיבית זו - היא תוצג כרצון להבהרה מבלי לבקר או לשלול את המערכת עצמה. כפי שהבהירה מוריה, שאינה מגיעה מתוך המגזר החרדי: "הכל אבל הלכתי. אני לא פוגעת בהלכה. לא מכופפת את ההלכה אלי".⁴³⁹ מנקודת מוצא של ביקורת מוגבלות ומשפט, ניתן לזהות הבחנה מעניינת בין מערכת החסינות, שמעצבת הקהילה החרדית ביחס למקור החוק הדתי, לעומת חוקרים מתוך זרמים בציונות הדתית, המעניקים לגיטימציה לביקורת על המקורות התורניים, וכך גם מתאפשרת ביקורת ביחס לתפיסת המוגבלות במקורות התורניים.⁴⁴⁰ מסיבה זו, שיח הזכויות של אנשים עם מוגבלות, הקורא תגר אל מול המשפט הקיים, יתקשה לחדור לקהילה, שהמשפט בה אינו נתפס כטעון בירור או שינוי, ואף התאמת המשפט לצרכי התקופה היא בסמכות המנהיגות.

David M. Engel, Frank W. Munger. RIGHTS OF INCLUSION - LAW AND IDENTITY IN THE LIFE STORY OF AMERICAN WITH DISABILITIES. ⁴³⁶ University of Chicago (2003).

⁴³⁷ Cohen ה"ש 13, לעיל.

⁴³⁸ אביעד הכהן, "נישואין כדת משה ו (מדינת) ישראל", **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** (דבורה הכהן ומשה ליסק - עורכים, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2010) עמ' 56-57.

⁴³⁹ מוריה. 1.8.16.

⁴⁴⁰ אביעד הכהן הציג מתוך המקורות היהודיים בתנ"ך ובתלמוד, שימוש בכונייים של מוגבלויות שונות ככוניי גנאי, וכן דוגמאות לדעות קדומות שהופיעו בתשובות לשאלות הלכתיות, הכהן במאמרו הביע שאיפה להוביל שינוי בתפיסת הכתיבה ההלכתית ביחס לאנשים עם מוגבלות על פי רוח התקופה וחלק מקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות. ראו, אביעד הכהן "בעזרת השם: על הלכה והכלה ועל הצורך בשינוי השיח ההלכתי ביחס לאנשים עם מוגבלות" **ואין הדעות שוות על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל** (בנימין לאו - עורך, מכון ון ליר, 2016) 57-96.

החסם השני, המביא להסתייגות ממודל שיח הזכויות, נובע מכך שהקהילה החרדית מגלה התנגדות מתמשכת כוללת לחקיקה ולשיח בתחום זכויות אדם. אמנם, החשדנות ביחס לסוגיות העוסקות בזכויות אדם פוחתת כאשר מדובר בזכויות אנשים עם מוגבלות, בהשוואה לנושאים טעונים יותר ובעלי רגישות חברתית-תרבותית כמו מעמד האישה.⁴⁴¹ אך עצם שיח הזכויות זר לקהילה החרדית, המורגלת בשיח של חובות ושל אחריות קולקטיבית. לפיכך, גם בתחום המוגבלות - מודל שיח שוויון הזכויות שמקורו בתפיסות ליברליות, אינו הולם את ערכי הקהילה.⁴⁴² דוגמא לכך ניתן לראות בעקרון איכות החיים שעניינו הוא זכות הפרט לאוטונומיה והחלטה בנושאים הנוגעים אליו, גם אם הוא אדם עם מוגבלות. עקרון איכות החיים בא לידי ביטוי בשלושה מישורים מרכזיים - עצמאות בבחירה, שליטה, קבלת החלטות וכדומה. השתייכות חברתית, המתייחסת, בין השאר, לתביעת זכויות, וכן רווחה במישור הרגשי והחומרי.⁴⁴³ מחקרן של ליפשיץ וגלברמן מצא, כי עקרון איכות החיים לא יושם בקהילה החרדית, שכן קהילה זו אינה דוגלת ברעיון חופש הפרט גם ביחס לכלל האוכלוסייה.⁴⁴⁴ למעשה, הזכויות המרכזיות להם חותר המודל החברתי, השוויון והחירות, הנן חלק מערכים ליברליים בהם הקהילה החרדית מסרבת להכיר. בנימין בראון, רואה בהתנגדות לערכי החירות והשוויון, את בסיס קיומה של הקהילה החרדית. זאת לעומת תנועות המרידה במסורת, שחרטו ערכים אלו על דגלן, כאשר התנועות הסוציאליסטיות קראו לשחרור פועלים והציונות קראה לעצמאות ריבונית - שניהם ביטויים של חירות. לא בכדי כונו בעבר החילוניים במונח "חופשיים".⁴⁴⁵ לפיכך הקהילה החרדית דוחה כל אזכור לערכים אלו, ורואה בהם אויב מרכזי. אין פלא, כי גם ביחס לנשים עם מוגבלות - הן זוכות ליותר עצמאות כאשר הבית ממנו הן מגיעות נחשב גמיש יותר מבחינה דתית כפי שתארה אהובה:

*אז זה נכון שהיא עוטפת אותה והיא שומרת והיא יותר חרדייה [=חרדית] מכל ההורים
וזה בסדר גמור [...] אז עם השנייה שהיא גם באה מבית יותר ח... לא יודעת... חרד"ל
או דתי לאומי [...] היא מבינה שבאיזשהו שלב הבת הזאת צריך ל... כאילו להרגיש את
הכפיים ולצאת מהקן.⁴⁴⁶*

החסם השלישי לאי הטמעת שיח שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות בקהילה החרדית הוא, ההסתייגות מערכים המגיעים מן העולם המערבי. בפרט כאלו העוסקים בסוגיות של שוויון ונישואים. בקהילה החרדית, הנרטיב הערכי מבוסס באופן בלעדי על הנומוס הדתי. כפי שכותב קובר - החוק החיצוני הוא אינסטרומנטלי ואין זכות קיום לנרטיב ערכי הנגזר ממנו. זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בישראל עוגנו בחוק המציב נרטיב ערכי.⁴⁴⁷ קיימת כתיבה ענפה העוסקת בשאלת יכולתו של החוק להטמיע ערכים ולאפשר שינוי חברתי, וכאשר החברה אינה בשלה להכיל את החוק - אינו אלא 'תקווה חלולה', כפי שמכנה אותה רוזנברג, כזו שאינה מבשרת שינוי.⁴⁴⁸ עקרון זה של רוזנברג בא לידי ביטוי במשפט הישראלי, כאשר בנושאים הקשורים

⁴⁴¹ ברנדס, ה"ש 16, לעיל. 324 - 325.

⁴⁴² חיה גרשוני "שיח שוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלויות בחברה בקהילה החרדית" משפט חברה ותרבות (עתיד להתפרסם).

⁴⁴³ דנה רוט, בנימין הוזמי "איכות חיים של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית - יישום גישת 'מחקר פעולה משותף' סוגיות בחינוך מיוחד ובשילוב (1)27 (2014) 53-22.

⁴⁴⁴ ליפשיץ ח' וגלברמן, ר', ה"ש 24, לעיל.

⁴⁴⁵ בנימין בראון מדרין לחברה החרדית - אמונות וזרמים (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017) 275-276.

⁴⁴⁶ אהובה 5.10.16.

⁴⁴⁷ חוק השוויון חריג בכך שמתייחס גם לערכים. בסעיף הראשון בו נכתב כי: "זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ומחויבותה של החברה בישראל לזכויות אלה, מושתתות על ההכרה בעקרון השוויון, על ההכרה בערך האדם שנברא בצלם ועל עקרון כבוד הבריות." נוסח מעין זה, מצוי בדרך כלל בדברי הסבר להצעת חוק, כשהחוק עצמו מביא את הכללים ולא את הערכים.

⁴⁴⁸ Gerald N. Rosenberg. THE HOLLOW HOPE - CAN COURT BRING ABOUT SOCIAL CHANGE? (2nd ed. 1991)

בדת ניכר הקושי להטמיע שינוי באמצעות המערכת הנורמטיבית.⁴⁴⁹ הטמעת ערכים באמצעות חוק מדינתי לא מסייעת, בלשון המעטה, להחדרת תפיסות ערכיות אלו אל תוך הקהילה החרדית. כאשר המקור לערכים הוא המשפט המדינתי הנחשב פסול - יקשה מאוד להטמיע ערכים באמצעותו.⁴⁵⁰

למרות החסמים העומדים בפני שיח הזכויות הליברלי, הכולל, בין השאר, את הזכות לנישואים - הרי שחדירתו של שיח זכויות זה אל המערכת הנורמטיבית המדינתית, באמצעות חקיקה ואמנה בינלאומית, יצרה את הפלטפורמה המאפשרת את קידום זכות זו בקהילה החרדית, גם אם לא בדרך של תביעת זכויות ישירה, אלא באופן עקיף. זו דוגמא להשפעה עקיפה של המשפט על תפיסות חברתיות, גם כאשר החוק אינו מייצר שינוי באופן ישיר - המארג התרבותי מושפע ממנו באמצעות תודעת משפט.⁴⁵¹ למרות שמחקרים שונים טוענים לשינוי תפיסתי של המוגבלות בקהילה החרדית, אולם טרם הוצגו ממצאים אמפיריים המוכיחים זאת.⁴⁵² ואכן, ספק אם היה אימוץ של ערכים מערביים וחדירה של שיח הזכויות, אך, בעקיפין, נתרמה התפיסה הקהילתית משיח הזכויות המערבי. שיח זה, הטמיע במערכת הנורמטיבית המדינתית, את הכלים המאפשרים להגשים נורמות וערכים תרבותיים בלבה של הקהילה החרדית הכפופה לה. האפשרות שלא הייתה קודם לכן, אותה הציעה המערכת הנורמטיבית המדינתית להסדרת זוגיות של אנשים עם מוגבלות - אם באמצעות דיור ואם באמצעות נכונות אנשי מקצוע וגורמי רווחה לקבל מציאות זו - הנכיחה את אפשרות הנישואים בקרב הקהילה החרדית, הרואה בכך הגשמת ערך מרכזי. בהתעלם מן השיח הערכי השונה כל כך בין המערכות - הרי שהתוצאה זהה היא. כך חברו יחדיו, מערכות נורמטיביות של חקיקה רשמית - מדינתית ובינלאומית, גישה הלכתית וערכים קהילתיים, וחתרו אלי אותה מטרה.

12.3. שיח המוגבלויות במערכת הנורמטיבית ההלכתית ומקומו של מודל הצדקה

לצד המודל החברתי ושיח הזכויות, קיימים מודלים אחרים המתארים את הגישה ביחס לאנשים עם מוגבלות. אחד המודלים הרווחים בקבוצות מסורתיות הינו מודל הצדקה. במודל הצדקה נושאת הקהילה באחריות לאנשים עם מוגבלות, כאשר על מנת להסתייע בתמיכת הסביבה - האנשים עם המוגבלות יעדיפו להקצין את הטרגדיה שבמצבם, לצורך הגברת זרם התרומות,⁴⁵³ כך עשויה להיפגע זהותם ואף פרטיותם של אנשים עם מוגבלות, כשנכותם מוצגת במערומיה. מודל הצדקה עשוי להיתפס כפטרנליסטי, שכן מבוסס על חולשתם של אנשים עם מוגבלות, אולם בקהילה שומרת מצוות, בה הקיום מבוסס על אחריות חברתית ועל ערכה של הנתינה לנותן עצמו - במודל הצדקה גלומים יתרונות לא מעטים.⁴⁵⁴ ממקום זה של חמלה, מעוצבת מחדש המערכת הנורמטיבית ההלכתית, המתאימה עצמה ליכולותיהם ולצרכיהם של זוגות עם מוגבלות.

ההקפדה ההלכתית, בעיקר בתחום טהרת המשפחה, מרוככת במידת מה כאשר מדובר באשה עם מוגבלות. אמנם, לא תתאפשר הקלה בכל הקשור לעיקר הדין, שאלו הלכות שאינן ניתנות להגמשה, אולם מנשים אלו לא מצופה לנקוט במנהגים הנחשבים 'חומרות'. כך התבטאה בהומור איילה, מדריכת הכלות, אשר הבהירה כי בחומר ההדרכה שלה מצמצמת את ההיבטים ה'ההשקפתיים' המהווים חלק בלתי נפרד מהדרכת הכלות

⁴⁴⁹ רות גביון "התקווה החלולה: האם בתי משפט יכולים להביא לשינוי חברתי?" **מעשי משפט** ב' 2009, 15-32, 28.

⁴⁵⁰ בנימין בקרמן "הנעת שינוי חברתי בתחומי האוטונומיה של המגזר החרדי על ידי בית המשפט העליון - תקווה חלולה בגרסה ישראלית" **משפטים** מב תשע"ב 663 - 772, 766.

⁴⁵¹ הדר אבירם "האם המשפט משיג את מטרותיו? תשובות מעולם המחקר האמפירי" בתוך: האם המשפט חשוב (דפנה הקר ונטע זיו - עורכות, 2010) 27-62.

⁴⁵² גרשוני, ה"ש 441, לעיל.

⁴⁵³ Dhiraj Kumar & Chittaranjan Subudhi, *Reappraising Disability in India: Model, Magnitude, and Measurement* 1 J. DISABILITY STUDY. 23 (2015).

⁴⁵⁴ רחלי שולשטיין "עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה" **צהר** מ' 219 (תשע"ו).

הרגילה: "אני לא הייתי שולחת לעצמי את הבת שלי. (ש. למה?) מדריכת כלות, צריך להיות, לבת רגילה, אני מרגישה, צריך להיות יותר 'שאר רוח'..."⁴⁵⁵

מודל הצדקה מציע הבנה ותמיכה לזוגות עם מוגבלות, והקלה בדרישות ההלכה המחמירות בהתאם ליכולותיהם של בני הזוג. אך כחלק מאותה תפיסה טרגית, אנשים עם מוגבלות מצויים תחת פיקוח מוגבר בשל מוגבלותם. נשים עם מוגבלות המקיימות חיי נישואים על פי ההלכה, נאלצות לעיתים לוותר על פרטיותן בעיקר בתחום טהרת המשפחה. תחום זה הנו חלק מתוך טאבו חברתי בקהילה החרדית בכל הקשור לנושאים שיש בהם מטען מיני,⁴⁵⁶ וקיימת הוראה מיוחדת לאשה להצניע את טבילתה במקווה.⁴⁵⁷ אך פרטיות זו מופרת כאשר מדובר באשה עם מוגבלות, שביחס אליה נקבע, בדרך כלל בשיתוף פעולה של אנשי המקצוע ופוסקי הלכה, כי אינה מסוגלת לקיים את ההלכות ללא פיקוח. מסתבר, כי כאשר זוגות מתגוררים בקהילה באופן עצמאי, גם הלכות הטהרה נשמרות - או לא- על ידי הזוג עצמו, כשבמרכזי הדיוור הצוות המקצועי נוטל אחריות לכך ונשות מקצוע, כמו מדריכת טהרה ואחות, מועסקות במיוחד לצורך מטרה זו. יצוין כי ערך הפרטיות, הנשמר באדיקות כה רבה בקרב נשים חרדיות, בכל הקשור להלכות טהרת המשפחה, מופר לעיתים גם בקרב נשים ללא מוגבלות.⁴⁵⁸ אך הנשים החרדיות, בשונה מנשים דתיות שאינן חרדיות, אינן מגלות בדרך כלל התנגדות לאותה פגיעה בפרטיות, כאשר זו נתפסת כדרך לקיומה של מצוות הטהרה בשלמותה. גם תמר, אשר קובלת על הפגיעה בפרטיות של נשים עם מוגבלות, רואה את הפגיעה רק כאשר זו חורגת מההתנהלות המקובלת ביחס לכלל הנשים:

*את יודעת, במקווה בבית וגן לפני הרבה שנים כבר, הרב נויבירט אמר להתחיל לשאול את הנשים, באיזה יום עשית הפסק טהרה. כי הסתבר, שהמון המון נשים, בלי קשר עם מוגבלות בכלל. נשים ללא מוגבלות. לא יודעות לספור. לא יודעות לעשות הפסק טהרה ביום הנכון, ולא יודעות איך לספור אחרי זה. אז שואלים גם נשים ללא מוגבלות. שואלים. לגיטימי. אבל זה לא אומר, שאתה הולך לכל בית, ואתה נכנס שמה ומתחיל... ומחייב... במדריך או מדריכה, שיהיו שם וידעו כל פרט על החיים שלך. לא? נכון? אתה לוקח בחשבון, שאתה מחתן אנשים כרב, והם אחר כך חיים את החיים שלהם.*⁴⁵⁹

הגישה הטראגית, בה מושם דגש מרכזי על קיומה של הלכות, מובילה ליחס חומל ורחימאי עת מבקשות נשים עם מוגבלות לבוא בברית הנישואים, אך לעתים ליתר פיקוח, הגנה והשגחה. במבנה החברתי בקהילה החרדית, אשר אינו טוען לשוויון או לאוטונומיה של הפרט, קשה לדעת עד כמה, אם בכלל, חשות אותן נשים כי נפגעת זכות כלשהי מתוך זכויותיהן.

⁴⁵⁵ איילה. 16.8.16.

⁴⁵⁶ רבקה נריה בן שחר "לדבר ולא לדבר - שיח נשים חרדיות" News1 (3.2.2009) <http://www.news1.co.il/Archive/004-D-35291-00.html>

⁴⁵⁷ על האשה להצניע את ליל טבילתה, שלא ירגישו בזה בני אדם ראו, רמ"א בסי' קצח סמ"ח. ושם נאמר, שמי שהולכת במהומה ומרגישים בזה בני אדם, נאמר עליה "ארור שוכב עם כל בהמה" (דברים כז, כא) ראו: אתר דין "עניין הסתרת טבילה מאחרים (כ"ה בכסליו תשע"ג).

⁴⁵⁸ <http://din.org.il/2012/12/10/%D7%A2%D7%A0%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%A1%D7%AA%D7%A8%D7%AA-%D7%94%D7%98%D7%91%D7%99%D7%9C%D7%94-%D7%9E%D7%90%D7%97%D7%A8%D7%99%D7%9D>

⁴⁵⁹ לאחרונה, בעקבות בג"ץ שהגישה עמותת עתים (בג"ץ 5022/15 עתים נ' יעוז ומידע במעגל החיים היהודי ואח' נ' המשרד לשרותי דתות ואח' (פורסם בנבו, 19.09.2016)) אודות הפגיעה בפרטיות במקווה נשים, פרסם המשרד לשירותי דת חוזר מנכ"ל שעניינו: "נוהל שמירה על צנעת הפרט של ציבור הטובלות במקוואות" (ספטמבר, 2016), סעיף 832 עמ' 21-22.

⁴⁵⁹ תמר. 16.8.16.

12.4. המודל הדיסמודרניסטי והנורמות בקהילה החרדית

כאמור, מודל שיח הזכויות אינו הולם בהכרח את התפיסה המסורתית המקובלת בקהילה החרדית. אך ניתן לזהות בתפיסת המוגבלות בקהילה החרדית מאפיינים של מודל מתקדם יותר, אשר תואר על ידי לנארד דיוויס. הלא הוא המודל הדיסמודרניסטי.⁴⁶⁰ המודל הדיסמודרניסטי מבקש להציג מחדש את שאלת זהות הפרט בקבוצת ההשתייכות המוגנת. דיוויס כותב, כי זהות על פי השתייכות קבוצתית הופכת להיות מטושטשת בשנים האחרונות. המאה העשרים ואחת שינתה את התמונה והביאה להתפוררות הזהות הקבוצתית. בעוד שבעבר רווחה תפיסה דיכוטומית של האדם 'התקין' מול האדם 'הפגום', תוך התבססות על המודל הניאו-קלאסי של לוק,⁴⁶¹ קאנט⁴⁶² ואחרים. אלו רואים את האדם התקין כשלם ועצמאי לעומת האדם הפגום התלוי והנזקק. הגישה הדיסמודרניסטית שפונה לכלל הקבוצות המודרות ולא דווקא לאנשים עם מוגבלות, מבקשת לצאת מהרעיון ההומניסטי המבדל בין האדם התקין והפגום, ולראות את כולם כשווים.⁴⁶³ ניסים מזרחי זיהה את הופעתו של מודל זה בקהילות מיעוט מוסלמיות בישראל,⁴⁶⁴ ובמאמר שפרסמתי לאחרונה, תיארתי כיצד הקהילה החרדית, אף היא, שואבת עקרונות מהגישה הדיסמודרניסטית הרואה את כלל בני האדם כחלק מקטגוריה אחידה. לכל אחד חסרונות משלו וכולם תלויים זה בזה לצורך קיומם.⁴⁶⁵

ואכן, בעוד שהחוק המדינתי זיהה את צרכיה של קבוצת האנשים עם מוגבלות ועיגן את זכויותיה - קבוצה זו אינה מופיעה כלל כקבוצה מובחנת ובעלת הגדרה נפרדת בשיח ההלכתי. בשונה מתחומים אחרים, כמו רפואה, כשרות ועוד, בהם יש רבנים המומחים דווקא לכך, תחום המוגבלות, אינו שטח עיסוק, בו רבנים מתמקדים ו'מתמקצעים'. יצוין, כי תפיסה שונה מהותית קיימת בציונות הדתית, שם רבנים לומדים וחוקרים את תחום המוגבלויות כתחום בפני עצמו.⁴⁶⁶ העיסוק באנשים עם מוגבלות בכתביהם של פוסקי ההלכה החרדים, מתייחס בדרך כלל לשאלות שנשאלו לגופן, ולא קיים עיסוק במעמדם של אנשים עם מוגבלויות ככזה, וכתחום עצמאי, בכתביה התורנית החרדית הענפה.

בספרו - הבודד כנראה, עדיין - של איש החינוך החרדי הרב יואל שוורץ, המכונה: "החינוך המיוחד בראי היהדות" ניתן לראות הסבר מסוים לכך:

"במבוא זה נשתדל לבאר בס"ד מה היא השקפת היהדות בנושא החינוך המיוחד, והאם בכלל קיים מושג כזה ביהדות. בהקשר לכך נציין את תשובתו של אישיות תורנית מפורסמת בארצות הברית על הבקשה שיכתוב בנושא החינוך המיוחד: "אין לי מה לכתוב על כך באופן מיוחד - הרי הכל כבר כלול במצוות ואהבת לרעך כמוך".⁴⁶⁷

⁴⁶⁰ Lennard J. Davis, *The End of Identity Politics: On Disability as an Unstable Category*, in THE DISABILITY STUDIES READER 263 (Lennard J. Davis ed., 4th ed., 2013).

⁴⁶¹ גיון לוק *המסכת הראשונה על הממשל המדיני* (עמוס הופמן עורך מדעי, שונמית ליפשיץ מתרגמת, 2008). החיבור פורסם לראשונה בסוף המאה ה-17. בחיבור

לוק תיאר את מרכזיותו של האדם התבוני הפועל באופן אוטונומי על פי "קול אלוהי" בקרבו ואינו זקוק לשליטת האחר.

⁴⁶² עמנואל קאנט *מהי נאורות?* (פני איפרגן עורך מדעי, יפתח הלרמן-כרמל מתרגם, 2009). בכתביו מציין קאנט שמטרת הנאורות היא להוביל אנשים להשתמש בשכלם מבלי להיעזר באחר.

⁴⁶³ Davis, *ה"ש* 458, לעיל.

⁴⁶⁴ ניסים מזרחי "תגובה: על גבולותיו החברתיים של השיח הביקורתי על מוגבלויות" *לימודי מוגבלות – מקראה* (שגית מור ואח' עורכים, 2016).

⁴⁶⁵ גרשוני *ה"ש* 441 לעיל. ראו שם *ה"ש* 168 והטקסט הצמוד לה.

⁴⁶⁶ באתר 'בית הלל' – הנהגה תורנית קשובה <http://www.beithillel.org.il> שלושת פסקי הדין הראשונים ביום כניסתי לאתר (21.11.16) עסקו בסוגיות הקשורות למוגבלות. הראשון שבהם עסק בהיבטים הלכתיים בסוגיית פגועי נפש, השני דן בקרבה לבן זוג הסובל מדיכאון והשלישי הציג פסק הלכה בהקשר לנישואי אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית.

⁴⁶⁷ הרב יואל שוורץ *החינוך המיוחד בראי היהדות* (הוצאת דבר ירושלים, תשנ"ו) 12.

תפיסת המוגבלות כחלק מן הקיום האנושי, ללא התייחסות ממוקדת לאוכלוסייה זו כקבוצה בפני עצמה בפסיקה ההלכתית, באה לידי ביטוי קונקרטי ומפורש גם במסגרת מחקר זה. כך, למשל, רב מערך הדיור הביע עמדתו, במהלך הריאיון עמו, כי אין מקום וצורך להכשיר רבנים, לסייע לאנשים עם מוגבלות באופן מיוחד. דרך הפעולה, אותה הוא מציע, היא הסתייעות במתווכים, המבינים את שפתם של המוגבלים ומסוגלים להבהיר את עמדתם:

כן הם לא יודעים לשאול. צריכים להיות אנשים צמודים אליהם שיוכלו לדבר. אדם נורמאלי בא, שואל שאלה וזהו. הוא לא בא שואל. מדברים מדברים ואחרי כן יוצא מתוך זה שאלה. צריכים להיות אנשים שיש להם קשר אתם. (ש. שהם יציגו את השאלה?) שהם יציגו את השאלות לרב. כן. (ש. זאת אומרת שיצטרכו, כל אחד כזה יצטרכו מישוהו שיתווך בינו לבין הרב?) יתווך בינו לבין הרב כיוון שהם מדברים מדברים לא יכולים לדעת מה שהם רוצים. אנשים שמומחים אתם יודעים מה לוחץ להם. (ש. ויכול להיות שיהיו רבנים שיוכלו יותר לענות לשאלות כאלו) אולי יש רבנים שיש. אולי. אבל זו בעיה בדרך כלל זו בעיה. צריכים אנשים שמתווכים ביניהם ומכירים אותם טוב טוב והם יודעים לשאול את השאלות.

מנקודת המבט של ביקורת מוגבלות ומשפט, גישתו זו של הרב מניחה, שלאדם עם מוגבלות קיימת הזכות לשאול את שאלותיו בשוויוניות לכל אחד אחר, אלא שאינו רואה את תפקידה של החברה כמנגישה את הפנייה אל הרב בהתאם לצרכיו הייחודיים של כל מי שזקוק לכך, והוא נותן את אמונו באנשי המקצוע, המכירים את הצרכים שישמשו כמתווכים. אמנם, מנקודת מבטה של ביקורת המוגבלות, אפשר להשוות את הנגישות לרב, לנגישות למערכת המשפטית, הן מבחינת הנגישות למשפט עצמו - במקרה זה פנייה ישירה אל הרב המפרש את הדין החל - והן מבחינת תפיסות ערכיות של זכויות. הנגישות למשפט הנה סוגיה הנחשבת בסיס לשוויוניות, השתתפות במרחב הציבורי ומימוש הבחירה של אדם עם המוגבלות.⁴⁶⁸ אולם, לאור מעמדה הברור, העליון והבלתי מסויג של המערכת הנורמטיבית ההלכתית, ולאור המבנה ההירארכי של הקהילה החרדית, בה ערכי העצמאות, האוטונומיה והשוויון אינם תופסים מקום מרכזי, לא בהכרח יהיה מודע אותו זוג לפגיעה העשויה להיגרם מכך שנמנעת ממנו הגישה הישירה, הפרטית והעצמאית אל הרב. מתוך שימורה של התפיסה המסורתית, בה אנשים עם מוגבלות אינם קבוצה מובחנת ובעלת זכויות בפני עצמה, נשמרת אפוא, ללא סייג, גם הנגישות אל החוק ההלכתי, באחריותם של מתווכים ועושי טוב מבני הקהילה, המקיפים את הזוג ותומכים בו.

12.5. מקומו האינסטרומנטלי של החוק המדינתי בנישואיהן של נשים עם מוגבלות

בסוגיית המוגבלות, כמו גם בסוגיות הליבה הבוערות יותר בהן קיימת התנגשות בין דת ומדינה, הקהילה החרדית מעדיפה באופן חד משמעי את החוק הדתי. החוק המדינתי אינו נתפס כערך, ובעיקר מהווה כלי אינסטרומנטלי לחיזוקו של הנומוס הקהילתי. ככלל, תחום המוגבלות נחשב כמוצר ציבורי הדורש מימון מדינתי.⁴⁶⁹ המדינה משמשת אפוא בעיקר כגורם המכשיר אנשי מקצוע ולעיתים מעסיק אותם, מעניק תמיכה למוסדות, ובאופן כללי מממן את צרכיהם המיוחדים של אנשים עם מוגבלות. מכאן, שתפקידה של המדינה וחוקיה, אשר אינם נתפסים כמקור ערכי, מצטמצם לכדי מקור למשאבים הנחוצים לחברה החרדית.

⁴⁶⁸ Sagit Mor. With Access and Justice for All CARDOZO LAW REVIEW 39 (2) (Desember, 2017) 611-647.

⁴⁶⁹ גוטפלד ה"ש"ל, 43 לעיל.

קאבר מתאר כיצד נוצר הנומוס, החוק הקהילתי, המבנה כללים משלו, ואף מדרג את הירארכיית המערכות הנורמטיביות אליה כפופה הקהילה.

קהילות כיתתיות נבדלות מרוב הקהילות האחרות - אך לא מכולן – במידה שבה הן מכוננות נומוס משלהן. במקרה האופייני הן בונות מיתוסים משלהן, קובעות ציוויים משלהן, ומקבלות על עצמן לכוון היררכיות משלהן בנוגע לנורמות. ומה שחשוב יותר, הן מזהות את הפרדיגמות שלהן עצמן כהתנהגות חוקית ומצמצמות את תפקידה של המדינה לכדי אלמנט יחיד – אמנם חשוב – בסביבה הנורמטיבית.⁴⁷⁰

כפי שרואה זאת קלזן, מערכת המשפט הדתי מעניקה תוקף נורמטיבי למשפט הפוזיטיבי המדינתי. היא אינה מייחסת לו ערך אידאולוגי, אלא רואה בו תופעה אמפירית שכל עוד הולמת את המשפט הטבעי היא בעלת תוקף - כלומר, המערכת הפוזיטיבית נבחנת באמצעות יעילותה לקהילה.⁴⁷¹

גישה זו משתקפת בנושא נישואיהם של זוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית, ובפרט בשאלת המגורים. סוגיית המגורים אינה ייחודית לקהילה החרדית, ומטרידה גם את כלל אוכלוסיית הבוגרים עם המוגבלות, הנאלצים לא אחת, לצורך מעטפת החיונית לקיומם, להתגורר במערכי דיור ממוסדים, גם אם אינם מתאימים לשאיפותיהם וגם כאשר היו מעדיפים להתגורר באופן אוטונומי. בקהילה החרדית, קיימים אפיונים ייחודיים לבחירה במערכי הדיור - מן הצד האחד ערך העצמאות, האוטונומיה והבחירה החופשית בקהילה החרדית אינם ממוקמים בראש סולם הערכים, מן הצד האחר - מערכי הדיור מעצם טיבם עשויים לנתק את דייריהם מהקהילה אליה השתייכו באם אינם ממוקמים בתוכה. אך לצד הסיכון של אבדן הקהילה - למערכי הדיור יתרון מובהק לאור הפוטנציאל הייחודי הטמון בהם. מערכי הדיור מאפשרים היתכנות נישואים, בהם קיום ההלכה היהודית מפקח ומושגח, והוא חלק בלתי נפרד משירותי מערך הדיור

מערכי הדיור החרדים המציעים מגורים לזוגות עם מוגבלות, ולשם כך נעזרים בתקציב מדינתי על מנת להעניק לזוגות אפשרות מגורים העולה בקנה אחד עם קיום ההלכה. בכך ניתן לומר שזוגות עם מוגבלות בקהילה החרדית לעיתים אף מקדימים שינויים המתרחשים בקרב מקביליהם בכלל האוכלוסייה ביישום זכויות שונות. חני מתארת כיצד הוקמו מערכי הדיור לזוגות החרדים :

*באותו כנס הציגו את המערך כשלש זוגות בדירה של שש. אז אמרנו זה לא מתאים לנו הלכתית אנחנו מבחינה הלכתית זה פוגם אצלנו בנושא של ערכיות המשפחה ואז באנו ואמרנו אנחנו יכולים רק בתנאי שכל זוג חי בנפרד. בתוך הקהילה אבל בנפרד. זהו.*⁴⁷²

קשה לדעת, אם מדובר בתכנון שונה של חלוקת עוגת תקציב אחידה, או שעלה בידיהם של מערכי הדיור לגייס משאבים נוספים מן המדינה, מההורים או מתורמים מן החוץ. בדרך זו, כאשר דרישות המערכת הנורמטיבית הדתית מוצגות ללא פשרה, עשויים זוגות חרדים עם מוגבלות לצאת נשכרים ולזכות לתנאים מועדפים בהשוואה למקביליהם מן החברה הכללית :

⁴⁷⁰ קאבר, ח"ש 11, לעיל. 30.

⁴⁷¹ קלזן, ח"ש 39, לעיל. 30-31. חשוב לציין כי קאבר מתנגד לגישה זו של קלזן, קאבר, בשונה מקלזן, אינו רואה את המערכות הנורמטיביות כמבוססות על מדרג קבוע, אלא את תפקידו של המשפט כבוחר את החוק הרלוונטי לכל מקרה המוצב בפניו, אך תיאורו את הנומוס הדתי ויחסו למשפט המדינתי, גם אם אלו שיטות משפט המתקיימות זו לצדה של האחרת, בסופו של יום עליונותו של הנומוס הדתי תגבר בדרך כלל.

⁴⁷² ברכה וחני 18.4.17.

הדירות, גודל של דירה לפי משרד הרווחה והתעריפים שהוא נותן, מחייבים ששה בדירה, אז מלינים שלושה זוגות בדירה אחת! לא עושים את זה בציבור שלנו, פשוט כיוון שאי אפשר הלכתית לעמוד בדבר הזה.⁴⁷³

תמר, אשר דנה בפגיעה, אותה חווים זוגות עם מוגבלות במערכי הדיור, שאינם מיועדים לקהילה החרדית, מגלמת בדבריה הבחנה ברורה בין ערכים להם מחנכת המדינה, אשר כמו מלמדת אנשים עם מוגבלות מלכתחילה לקיים צורת חיים מעוותת, ותוהה: "איך אנחנו מלמדים אנשים עם מוגבלות, כמדינה, שהדבר הזה הוא נורמטיבי?" לעומת זאת הקהילה החרדית מקדשת את ערכיה ואינה מתפשרת, וכך זוכה לאפשר לזוגות עם מוגבלות, במימונה של אותה מדינה עצמה, לקיים אורח חיים הקרוב יותר לאורח חיים נורמטיבי.

הציפייה היא, שהמדינה תישא בנטל הכספי, גם כאשר זוגות מתגוררים בקהילה. ציפייה זו אינה ייחודית לקהילה החרדית. במדינת רווחה אנשים עם מוגבלות תלויים במשאבים הציבוריים, ודורשים, ישירות או באמצעות דוברים מטעם, הקצאת גמלאות וקצבאות שיאפשרו להם לקיים אורח חיים שוויוני. מרואיינות שונות התייחסו לצורך במימון מדינתי, כפי שרומזת דבורה: "צריך גב כלכלי לסיפור הזה..."⁴⁷⁴ בפרט, כאשר לצרכים הנגזרים מן המוגבלות, נוספים גם צרכים הנגזרים מן הזוגיות. וכך מפרטת שושנה: "זה גם צריך הוצאות, לכסות הוצאות דיור וגם צריך לכסות הוצאות מחיה וגם צריך לכסות תמיכה של ליווי".⁴⁷⁵ תמר לא מסתפקת במימון הדיור בקהילה, היא מעוניינת לרתום את המדינה למימון צרכים תרבותיים נוספים, ואפילו את השידוך עצמו:

(ש. אני מנסה לדמיין את הסיטואציה של שידוך...) ---המדינה מממנת אותו! כמו שהיא מממנת אותו בדיור המוגן, היא יכולה לממן אותו בחוץ. כמו שהיא מממנת בקצבת שירותים מיוחדים משהו שהולך עם הכסא גלגלים, מכניס לשירותים, מוציא...היא מממנת כל מיני שירותים נכון? הבנאדם עובד מקבל את השירות משהו אחר משלם על השירות שירות מטעם המדינה לאנשים עם מוגבלות שמעוניינים בזה."

גם לבנה, עו"ס השיקום, מצפה מן המדינה למימון בכל הקשור לנישואי נשים עם מוגבלות. לבנה תיארה הורים אומנים לאישה עם מוגבלות, אשר נטל התמיכה בזוג הצעיר, גם לאחר תום הסדר האומנה, נפל על ההורים האומנים. לבנה אינה מבקשת מן המדינה להחליף את ההורים וליטול אחריות על הזוג הנשוי, אלא לשמר את המתכונת הקהילתית המקובלת של הורים התומכים בילדיהם הנשואים. תפקידה של המדינה נותר, גם זו הפעם, בגבולות הארנק:

אז מי מלווה אותם היום? האומנה שהייתה אומנה שלהם בלי שום שקל הם לא מקבלים כלום. יש משפחות מאוד מסורות הם לא מקבלים כלום ועדיין מלווים אותם. זה גם אחד מהעניינים שצריך להעלות. משפחות, שאנשים מוגבלים שאין להם גב שהיו באומנה, והם יודעים שמסיימים את האומנה והולכים להתחתן צריך לפחות לתת להם. והאומנה מוכנה להמשיך את הליווי לפחות לתת להם פיצוי כספי. משרד הרווחה זה לא הוגן. יש פה איזה משהו לא הוגן כאילו הם מבחינה רגשית לא יכולים להזניח אותם (כן) היא נמצאת אצלם מגיל שש היא ילדה שלהם לכל דבר ועניין. יש

⁴⁷³ תמר 16.8.16.

⁴⁷⁴ דבורה. 9.8.16.

⁴⁷⁵ שושנה 7.8.16.

להם קושי נפשי רגשי לנטוש אותם לעזוב אותם. וגם לה יש היא קוראת להם אבא ואמא. יש לה קושי רגשי לנטוש אותם. לעזוב אותם. היא לא יכולה לעזוב אותם לפחות שיקבלו איזה פיצוי על הליווי הזה.⁴⁷⁶

מיותר לציין, כי על מנת להגיע לתוצאה זו, ראשית לכל - הקהילה החרדית תולה עיניה בקובעי המדיניות בישראל, שיפנימו את חשיבות זוגיותם של אנשים עם מוגבלות, לא פחות מאשר את צרכיהם האחרים. זאת במיוחד ביחס לבני הקהילה החרדית אשר מימוש הנישואים מהווה צורך דתי-תרבותי מן המעלה הראשונה. אך, חלילה, איש אינו מעביר למדינה את האחריות לבנות או לפקח על המערך הרגשי השידוכים והנישואים, אלא להסתפק במימון בלבד. ואכן, במהלך התצפיות והראיונות במחקר זה, איזכורו של החוק הרשמי, לא הופיע בהקשר של תביעת זכויות בתוך הקהילה, אלא רק ככלי לתביעת זכויות מן המדינה, כפי שדרשו ברכה וחני ממשד הרווחה, להשוות את זכויותיהם של זוגות חרדים עם מוגבלות לאלו של זוגות שאינם חרדים.⁴⁷⁷ הניסיון מלמד, כי בדומה למערכת החינוך המיוחד החרדי, המרוחק מזירת שיח הליב"ה והעיונות התרבותי - תתאפשר, ככל הנראה, אוטונומיה קהילתית גם בהפעלת סל סיוע לזוגות עם צרכים מיוחדים. תפקידה של המדינה יסתכם, אפוא, בתקצובם של שירותים אלו, כאשר על הפעלתם והסדרתם יופקדו, מן הסתם השחקנים השונים מתוך הקהילה המעצבים גם כיום את זירת הנישואים.

12.6. אנשי המקצוע כחלק מההגמוניה המעצבת את הנישואים

תפקידה האינסטרומנטלי של המערכת הנורמטיבית המדינתית מצוי במישור נוסף, מעבר למשאב כלכלי. המדינה נוטלת חלק נכבד בהכשרה של בעלי תפקידים בפרופסיות פורמליות, השותפות בעיצוב זירת הנישואים, ואשר בהם נועצים הרבנים ובני המשפחה, והם אף מתווים את מנגנוני התמיכה והסיוע הנחוצים. למקצועות אלו נשמר מקום של כבוד בתפיסה הקהילתית. יתר על כן, גם בגיוס בעלי תפקידים למשימות תרבותיות, כמו שדכנית ומדריכת כלות, נודע יתרון רב לבעלות הכשרה פורמלית בתחום החינוך המיוחד.⁴⁷⁸

אנשי המקצוע מצויים בפיקוחה של המדינה, המעניקה להם הכשרה ורישיון, אך גם בפיקוחה של המנהיגות הקהילתית, המעניקה להם את הפריווילגיה לפעול בתוך הקהילה, לעיתים למרות העובדה שאינם מתוך הקהילה החרדית. המנהיגות הקהילתית נעזרת באנשי המקצוע ליצירת הגמוניה, המכונה אצל גרמשי "מנהיגות אינטלקטואלית מוסרית". זו מושגת באמצעות הסכמה של החברה ולא בדרך של כפייה.⁴⁷⁹ את שיתופי הפעולה בין אנשי המקצוע והגורמים מתוך המנהיגות וההגמוניה הקהילתית, מנתחים שדר ואור בארבע תיאוריות שונות. הראשונה רואה את הפרופסיות כמבודלות מהמערכת השלטת ופועלות באופן עצמאי; השנייה מתייחסת לתלות ההדדית בין הפרופסיה לשלטון, כאשר השלטון מכשיר את הפרופסיות ומספק להן רישיונות ופריבילגיות ובתמורה אלו מכשירים במומחיותם החלטות שלטוניות. התיאוריה השלישית מציגה דווקא את יחסי הכוח וההתנגדויות של הפרופסיות לפיקוחה והתערבותה של המדינה הפוגעת באוטונומיה המקצועית. והתיאוריה הרביעית היא דינאמית ועוסקת ביחסים דיאלקטיים הנעים בין יחסי כוח לבין תלות הדדית.⁴⁸⁰ בהקשר הנדון בעבודה זו, נראה שאנשי המקצוע המייצגים את הפרופסיות הטיפוליות, אשר חודרים אל הקהילה החרדית מבעד לקצוות הרכים שבשוליה, עשויים לפעול במגוון

⁴⁷⁶ לבנה. 16.5.17.

⁴⁷⁷ הי"ש 376, לעיל והתקסט הצמוד לה.

⁴⁷⁸ איילה. 16.8.16. שירה. 11.7.17.

Antonio Gramsci. *Selections From The Prison Notebooks* (Edited and Translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London 1999) 212.

⁴⁸⁰ הדר שדר וצביקה אור "פרופסיונליזם בישראל: בין שימור כוחה של הפרופסיה להגנת ההגמוניה" סוציולוגיה ישראלית טו (1) (2013) 149-122.

משימות טיפוליות, במנותק מהמערכת השלטת. מכאן שפעולתם מתיישרת עם קבוצת התיאוריות הראשונה, שהציגו שדר ואור, הרואה את הפרופסיות כמבודלות ועצמאיות.

והנה, בנוגע לנישואים של נשים עם מוגבלות, נושא המשלב בהכרח את המערכות ההלכתיות, הקהילתיות והמדינתיות, מקומם של אנשי המקצוע כבר אינו מבודל ועצמאי. כאן ניתן לראות, בדומה לקבוצת התיאוריות השנייה המתייחסת לתלות הדדית בין פרופסיה לשלטון, כי אנשי המקצוע עושים יד אחת עם ההגמוניה והמנהיגות הקהילתית. הרבנים נותנים אימון באנשי המקצוע בהחלטה על כשירות לנישואים, למשל בשאלת היכולת לדחיית סיפוקים הנדרשת לצורך שמירת טהרת המשפחה, ואנשי המקצוע מקיימים יחסי גומלין עם הרבנים, מפנים אליהם שאלות, מקבלים את מרותם ובדרך כלל מבטאים הערצה בלתי מסויגת לפסיקתם, גם כאשר אנשי המקצוע עצמם אינם מגיעים מתוך הקהילה החרדית.

לפי גרמשי, הפרופסיות עשויות לפעול בשני דרכים - כקבוצה קונטרה-הגמונית המקדמת שינוי ועומדת לצדם של המוכפפים בחברה, או כקבוצה המתיימרת להיות עצמאית אך ככזו היא נטמעת בהגמוניה ומבססת אותה.⁴⁸¹ אל מול המנהיגות ההלכתית הבלתי מסויגת - הפרופסיות המקצועיות בקהילה החרדית מצויות, בדרך כלל, בדרך השנייה שמציג גרמשי - הן הופכות להיות חלק בלתי נפרד מאותה הגמוניה קהילתית. אנשי המקצוע אינם מנסים לייצר שינוי חברתי ולהנכיח שיח ליברלי ומשחרר בקרב הזוגות שבטיפולם. יתרה מזאת, הגם שהם כפופים למערכת המדינתית - זו אינה מאוזכרת, מעבר לציון הרישיון והגדרת התפקיד, ולעיתים אף מושטחת במכוון תוך העדפה מובהקת של הסמכות ההלכתית.

בהקשר לאנשי המקצוע המגיעים מן החוץ, במידה רבה יותר מהמרואיינים מקרב הקהילה החרדית, יש מקום לשער, כי המודעות לקהל המאזין עשויה להשפיע במידה רבה על הריאיון.⁴⁸² כמראיית המגיעה מתוך הקהילה החרדית, סביר להניח כי המרואיינות היו זהירות, בטאו, כמצופה מהן, תפיסות עולם מכבדות ומשמרות, כאשר יתכן ומול מראיין שאינו מתוך הקהילה החרדית, עשויה הייתה לצוף גם נימה ביקורתית.

12.7. כשהמערכות הנורמטיביות מצטלבות

יחסי גומלין בין מערכת הלכתית ומדינתית בסוגיית נישואי זוגות עם מוגבלות מצויים בעיקר במסגרת מערכי הדיור לזוגות. מערך הדיור לזוגות עם מוגבלות, ממומן על ידי המדינה, אך כפוף להלכה ולמורי דרכה. הליך הקבלה למערך הדיור מצוי בחקיקה ותקנות המסדירים את האבחון וההשמה, באמצעות משרד הרווחה והשירותים החברתיים. אלא, שהקליטה למערך הדיור לזוגות אינה כפופה רק להליך ההשמה המדינתית-פורמלי, כי אם גם לקריטריונים שעוצבו על ידי שחקנים מתוך הקהילה, בעלי תפקידים במערכי הדיור הכפופים להנהגה התורנית. ולפיכך, מערכי הדיור לזוגות חרדים הממומנים על ידי המדינה יקלטו אל תוכם רק זוגות המעוניינים ומסוגלים לשמור - גם אם בסיוע - את הלכות טהרת המשפחה, בדרך בה מערכי הדיור רואים לנכון לקיים הלכות אלו, בכפוף להנחיית רבותיהם.⁴⁸³ באחד מן הראיונות תואר שימוש מניפולטיבי בעליונותה של המערכת הנורמטיבית ההלכתית, כאשר, על פי תיאורה של מיקה, בתה נדחתה ממערך הדיור מטעמים שאינם ענייניים, והנימוק שניתן לה הוא, כי בתה אינה מסוגלת לקיים את הלכות הטהרה. מיקה בעלת תשובה, אך ככל הנראה היא הפנימה את עליונותה של המערכת הנורמטיבית ההלכתית. היא לא ניסתה

⁴⁸¹ Gramsci, הי"ש 479, לעיל.

⁴⁸² ספקטור מרזל, הי"ש 99, לעיל.

⁴⁸³ סביר להניח, שכאשר מועמד חרדי עם מוגבלות יידחה ממערך הדיור לזוגות בשל אי התאמה לקיום ההלכה, יצליח להשתלב במערך הדיור לבודדים, אך לא כזוג.

לתקוף את ההחלטה מול הרשויות הפורמליות, אלא פנתה לרב, ממנו בקשה לשלול טענה זו ביחס לבתה, על מנת שקליטתה תתאפשר.⁴⁸⁴ כך, בשוליו הרכים של מארג הכוחות, מתרככים הקצוות הקשיחים של המערכות הנורמטיביות, אשר במרכז הזירה כה מנוגדות זו לזו. והנה, המערכת המדינית, מאפשרת ללא ניד עפעף, קיומם של קריטריונים הלכתיים להשמת זוגות עם מוגבלות במערכי דיור המתקצבים ומפוקחים על ידה.

דוגמא נוספת ליחסי גומלין בין המערכות הנורמטיביות במסגרת מערכי הדיור, עולה בתחום ההולדה וההורות, שחיבור זה נגע רק בקצהו. מדיניותן הפורמלית של רשויות הרווחה - הבלתי כתובה כנראה - מונעת כיום מזוגות במערכי הדיור בפקוח מדינתי להביא ילדים לעולם, וזוגות המביאים ילדים נאלצים לעזוב את מערכי הדיור.⁴⁸⁵ במערכי הדיור המיועדים לזוגות חרדים - מדיניות זו ידועה, וכמוסדות הנתמכים על ידי המדינה - הם כפופים לאותן הנחיות. אולם, במסגרת הראיונות עם בעלי תפקידים במערכת הדיור - הנחיות הרווחה אוזכרו כסיבה ראשונית להגבלת ההולדה, אולם לאחר מכן הסבירו כי הרבנים אוסרים זאת וזה הנימוק אותו הם פורסים בפני הוריהם של בני הזוג.⁴⁸⁶ כאשר הרב נשאל בריאיון אודות הולדה - הוא לא ציין מגבלה הלכתית להולדה זו, אלא קיומו של היתר לדחיית ההולדה בהתאם לכשירותם ויכולותיהם של בני הזוג.⁴⁸⁷ בכנס להורים שקיים מערך הדיור - הוסרט רב המשיב לשאלות הלכתיות הנוגעות למערכי הדיור לזוגות. הרב נשאל על ההולדה, כשניסוח השאלה היה בדומה ל- אם הנחיות הרווחה הן שאסור להביא ילדים כרגע במערכת הדיור, האם לאפשר נישואים בכל זאת? תשובתו הצפויה של הרב הייתה חיובית. מותר להינשא אפילו אם במסגרת הנישואים כיום מנועים בני הזוג מהבאת ילדים בשל הנחיות אלו.⁴⁸⁸ במצגת שהוצגה, בכנס זה עצמו, צוין כי: "לא מדברים על הורות, לפי מדיניות משרד הרווחה והנחיית רבנים."⁴⁸⁹ כלומר, הסכמה, אולי אף מאולצת, שביטא הרב לנישואים שאינם למטרות הולדה, הפכה להיות הנחייה המחזקת את מדיניות משרד הרווחה. מנתונים אלו עולה עמימות מסוימת במקומן של המערכות הנורמטיביות. מקומו של החוק המדינתי הוא אינסטרומנטלי וכמקור למשאבים כספיים ומקצועיים, ככזה, לכאורה אין מקום למעורבות זו הנוגעת בלב ליבם של ערכי הולדה והורות פנים קהילתיים. מערכי הדיור, הכפופים למדינה, מחויבים לפעול תחת מסגרת הנחיות אלו, אך כלפי חוץ - המערכת הנורמטיבית ההלכתית משמשת כעלה תאנה לחוק המדינתי המושתק. במקרה זה - המערכת הנורמטיבית ההלכתית, היא היא זו ההופכת להיות אינסטרומנטלית בידי הגוף הממסדי, העושה בה שימוש לצורך שימור יחסי הגומלין העדינים בין המערכת המדינית ורשויות הרווחה להם כפוף, ובין הנורמות החברתיות של ערכי ההולדה וההורות.

12.8. הזכות לזהות חרדית - זעקתה הבלתי נשמעת של המוגבלות

בין שלל הזכויות המופיעות באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות - הזכות לזהות דתית או תרבותית לא זכתה לסעיף משלה. הזכות לחופש הדת מופיעה באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (באנגלית: International Covenant on Civil and Political Rights, בקיצור: ICCPR), כשסעיף 19 מעגן את הזכות להשתייך לדת ולשמר את אורחותיה ומנהגיה.⁴⁹⁰

⁴⁸⁴ מיקה. 26.6.16.

⁴⁸⁵ דו"ח צללים. ה"ש 151, לעיל.

⁴⁸⁶ נחמה ורוחי. 11.7.16.

⁴⁸⁷ הרב רובינשטיין. 24.5.17.

⁴⁸⁸ הסרטת הרב "כנס נישואים", ה"ש 161, לעיל.

⁴⁸⁹ מתוך מצגת תדמית. שם.

⁴⁹⁰ האמנה באתר האו"ם: <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> ת.כ. 29.11.17.

Everyone shall have the right to freedom of thought, conscience and religion. This right shall include freedom to have or to adopt a community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in worship, observance, practice and teaching.

האמנה העוסקת בזכויות אנשים עם מוגבלות הפנתה לאמנות שונות אחרות בחלק מסעיפיה, קיים אזכור ל-ICCPR במבוא לאמנה, אולם נעדרת התייחסות של ממש לזכויות הנגזרות מצרכיהם המיוחדים של אנשים עם מוגבלות המבקשים להגשים את זכויותיהם אלו. בסעיף 2 מוגדרת ההפליה גם הימנעות מהתאמות סבירות, הנחוצות לצורך הכרה, הנאה ומימוש זכויות באופן שוויוני:

"any distinction [...] It includes all forms of discrimination, including denial of reasonable accommodation"⁴⁹¹

[ההדגשה שלי ח.ג.] מניסוח זה, לפיו על מנת למנוע אפליה חובה להעניק כל הנגשה סבירה, ניתן להסיק, בעקיפין, גם מחויבות לזכויות אזרחיות הכוללות בתוכן את הזכות לחופש הדת וכל הכרוך בהנגשתה, אך הזכויות התרבותיות, הכלכליות והחברתיות, נהנות מיחס מפורש יותר לגבי המחויבות לנקיטת אמצעים למימושן, כאשר הנוסח אינו מסתפק בהתאמות סבירות, אלא נדרש שימוש בכל המשאבים האפשריים, ובמידת הצורך - אף גיוס משאבים בינלאומיים, כפי שנכתב בסעיף 4 (2) באמנה:

"With regard to economic, social and cultural rights, each State Party undertakes to take measures to the maximum of its available resources and, where needed, within the framework of international cooperation, ---"⁴⁹²

[ההדגשה שלי ח.ג.] במבט ראשון ניתן - אולי - לטעון כי התאמות הנגישות לאורח חיים דתי היא חלק מן הזכות לתרבות, אך בסעיף 30, העוסק בזכות לתרבות, מפורטים רכיבי התרבות הזוכים להגנה על פי סעיף זה, ואלו מתייחסים בין השאר לחומרי תרבות, גישה לתכניות טלוויזיה, בילויים ואתרים שונים, וכן לאפשרות לממש את כישוריהם היצירתיים ואף הכרה בזהותם התרבותית כקבוצה מוגבלת, כמו שימוש בשפת סימנים לחרשים.⁴⁹³ הנגישות לדת, אפוא, אינה חלק מהזכויות התרבותיות הזוכות להגנה מפורשת. האם משום כך עדיין בתי כנסת רבים אינם מונגשים?⁴⁹⁴ האם משום כך אחד מסעיפי ההסכם הקואליציוני שנחתם מול 'יהדות התורה' מחריג את תלמודי התורה לבנים מחובת ההנגשה על פי חוק?⁴⁹⁵

השתקתה של הזכות להנגשתה של הזהות והשתייכות הדתית, מתעלמת מהמשמעות הרבה שיש לאדם עם המוגבלות בהישענות על האמונה בתפילה ובאלוקים, ובחשיבות הנודעת לקיום המצוות בקרב אנשים עם

האמנה נחתמה בישראל ביום 19 בדצמבר 1966, אושררה ביום 18 באוגוסט, 1991, ונכנסה לתוקף ביום 3 בינואר, 1992. מופיעה בכתבי אמנה

1040 כרך 31 עמ' 269 https://www.nevo.co.il/law_word/Law09/amana-1040.pdf

⁴⁹¹ סי' 2 לאמנה.

⁴⁹² סי' 4 לאמנה.

⁴⁹³ סי' 30 לאמנה.

⁴⁹⁴ שולמית שרביט "ומה עם ציבור הנכים? יש גישה לבית הכנסת?" YNET (06.10.08) <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3605539,00.html>

⁴⁹⁵ הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-34 למדינת ישראל בין סיעת הליכוד לסיעת יהדות התורה והשבת - אגודת ישראל (29 לאפריל 2015). סעיף 74 קובע כי "ההנגשה במוסדות חינוך ששוכנים בבניינים שנבנו שלא במימון המדינה תחול בכפוף לקיום מקורות מימון מתאימים."

מוגבלות, אשר אף גוברת במהלך שנות בגרותם.⁴⁹⁶ ואכן, במהלך מחקר זה ריחפה באוויר לא אחת אותה שאיפה זועקת של נשים עם מוגבלות לזהות ולהזדהות חרדית.⁴⁹⁷ ולשותפות בערכים הקהילתיים, לעיתים אף בקיצוניים שבהם, כפי שמתארות נחמה ורוחי את אחת הנשים ממערכי הדיור, תיאור הטומן בחובו עדויות רבות לאותה שאיפה:

נחמה: לא לא. זה בא מהבית משפחה צדיקה מאוד מאוד צדיקה לא רק צדיקים.

צדיקים אה... כמו מי אני אגיד לך[...]

רוחי: אין לה תהייה אובייקטיבית. היא באה לפה לפגישה. משהוא לא מסתדר. אומרת

תהילים זה יעזור. אם יש קושי היא אומרת: 'אני אעשה חברת תהילים בבית'

נחמה: מדברת בעגה אידישאית.

רוחי: שכרנו לזוג לקחנו להם דירה יפה גדולה ברחוב ***⁴⁹⁸ היא לא הסכימה בשום אופן!

היא לא הולכת ברחובות מרכזיים.

נחמה: בקיצור, מאוד מאוד של פעם, של לפני מאתיים שנה.

רוחי: אלפיים...

נחמה: רק כשהתחילו העניינים להשתבש, ואנשים נכנסו לצדיקות כי הם אבדו את

השפיות...ה'אני' שלה. והיא לא מגיבה לך רק אם מנערים אותה. אם כך תאיימי עליה

שתיקחי אותה הביתה. היא מתחילה לבכות להתעורר אבל אם אומרים לה, יש קושי

כזה או אחר, אומרים בעזרת ה' בעזרת ה' תגיד תהילים. תעשה הפרשת חלה. בשלב

מסוים, שהיא הגיע לקצה, אמרנו - אז תקחי אותה הביתה. ואז היא ננערה.

אמא שלה למשל לא מוותרת על הכנה שלה למקווה. אנחנו לא חושבים שההורים

צריכים להתערב בזה אבל צריך לתת לה אחיזה במשהו. האמא מנקה אותה ארבע

שעות.⁴⁹⁹

(ש. האמא!?)

רוחי: באמת? אני אולי קצת מגזימה. אולי שעתיים.

נחמה: גם שעתיים זה המון שעתיים זה לא הרבה יש גם אנשים נורמטיביים שזה לוקח

להם אולי...

אותה אישה עם מוגבלות, מזוהה עם נורמות קיצוניות של צניעות בלבוש ובצעידה ברחוב, עגת דיבור וכן הקפדה יתרה, ואולי אף מופרזות, בקיום הלכות טהרת המשפחה. הפתרונות לבעיותיה, על פי גישתה, הם באמצעות בדרכי פעולה רוחניות, כמו פנייה לבורא עולם, קריאת תהילים והפרשת חלה. והנה, הצוות המקצועי במערך הדיור, המגיע מקרב הקהילה החרדית, מודע לתפיסות העולם ולערכים עמם מזוהה אותה אישה, אך מציג מאפיינים אלו בשיח ביקורתי, המשלב מונחים מעולם הפסיכולוגיה והטיפול. כך ניתן לראות, כי למרות ההקלה בהלכה, הננקטת ביחס לנשים עם מוגבלות, ועל אף מעורבותם של אנשי מקצוע

⁴⁹⁶ adolescents: Heftziba Lifshitz and Yaacov J. Katz *Religious concepts among individuals with intellectual disability: a comparison between and adults*. School of Education, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 52900, Israel (2009).

⁴⁹⁷ קיימת הבחנה בין זהות המוטלת על האדם מבחוץ כשהוא אינו פעיל ביצירתה, לבין הזדהות שהיא פעולה תודעתית רצונית בה האדם מעצב את עצמו באמצעות השתייכותו. ראו: רגב בן דוד "זיה לא מפגש בין דתיים וחילונים" זהויות יהודיות היברידיות באוכלוסיה הטרוגנית – מקרה בוחן משדה ההתחדשות היהודית בישראל" (נעבודה לקראת תואר מוסמך האוניברסיטה במחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו).

⁴⁹⁸ רחוב מרכזי בעיר בני ברק.

⁴⁹⁹ מרמז להכנה לטבילה במקווה הדורשת ניקוי הגוף מחציצה אפשרית טרם הטבילה. מדובר בתהליך מורכב אשר לעיתים מהווה זרז להתנהגות כפייתית. ראו:

ד"ר טלי וישנה בכנס טהרת האשה היהודית, מכון פועה (יוני, 2014) <https://www.youtube.com/watch?v=qevNvJ6pu4U>

מחוץ לקהילה בתהליך החינוכי והטיפול של אותן נשים, עדיין בראש מעייניהן של אותן נשים נצבת ההזדהות עם מערכת הנורמות ההלכתיות והקהילה בה הן חיות.

הידע המקצועי, המגיע מן החוץ, עשוי להביא נרטיב שונה וזר לעולמה הברור של הקהילה החרדית, אך לעיתים נתקל בהתנגדות דווקא של מושאי אותה מקצועיות. אנשים עם מוגבלות מסרבים לוותר על הנרטיב הקהילתי המוטמע בהם. מוצעת להם אפשרות לתעסוקה ולהגשמה עצמית ברוח הנורמות המקצועיות ועקרונות איכות החיים,⁵⁰⁰ והם מגיבים בהתנגדות. הם מעדיפים לקיים אורח חיים שוויוני כשאר בני הקהילה. רבות ניתן להסיק מהתנגדותם של בני זוג עם מוגבלות לתכנית שהותוותה להם על ידי מערך הדיור:

רוחי: לזוג הזה, רצינו להתאים להם פנאי. בתוך האני מאמין שלנו, שאנשים צריכים לעשות חוץ מלהעביר את היום שלהם. ניסינו. הבאנו להם מורה לאמנות בבית, תרפיה באמנות. כמובן היו התנגדויות. אחרי שכנוע הסכים הבחורצ'יק, שהוא גדל בחברה נורמטיבית. אז הוא לא עושה שום דבר כמו שאבא שלו ואחים שלו. אם אבא שלו לא משחק פלסטלינה - גם הוא לא עושה את זה. דיברנו אתו [...] קבענו להם פגישות בקליניקה לבעלי חיים. גם כתרפיה בבעלי חיים, גם כן שיצאו החוצה כחוויה משותפת של שניהם, לחוויה שמתאימה גם לגבר וגם לאשה. היא רצתה. הסכימה. הוא בסוף - בזמן אמת - לא הסכים ללכת. חשבנו שזו הזדמנות לצאת, לדבר, להעלות רגשות. זה היה בשבילנו אתגר מאוד קשה. מה מתאימים לו? לא רוצה שום דבר. רצינו להתאים להם חוג צילום שילמדו ביחד.

נחמה: הוא אברך. לא משנה מה הוא עושה בכולל.

רוחי: היא גם לא מסכימה שהוא לא ילמד תורה.⁵⁰¹

מתיאור קצר זה ניתן ללמוד על הניסיונות הנואשים לשלב את 'האברך' החרדי בתחומי עניין שונים כמו פלסטלינה, בעלי חיים וכדומה. הפרופסיות המקצועיות, המביאות עמן את הנורמות הטיפוליות של העולם המערבי המודרני נתקלות בהתנגדות מול הנורמות התרבותיות של לימוד תורה. אנשים עם מוגבלות חשים שייכים ומחויבים לנומוס התרבותי-הקהילתי. ספק אם יבקשו לערער על מסע ההתחברים של אבחונים ובדיקות אותו נדרשים לצלוח לצורך הגשמת נישואיהם, ספק אם יחישו נפגעים עת יזדקקו לתיוכם של אנשי מקצוע בפניה אל הרב, ספק אם ירצו לקרוא תגר כנגד הפיקוח המתמיד על קיום הלכות טהרת המשפחה, גם אם יש בכך פגיעה בפרטיותם ובעצמאותם. הם מבקשים, קודם כל דבר - להיות חלק מקבוצת ההשתייכות שלהם.

במחקר זה בולט העדרו של מפגש ישיר עם נשים אלו, כשהמטרה הייתה להבין, בשלב ראשון, את המסגרת הסובבת המשפיעה על הזירה, אלא שהיעדרותן של נשים אלו - נצפתה גם במסגרת הראיונות עם השחקנים האנושיים הפועלים בזירה. עמדתן, העדפותיהן והשפעתן של אותן נשים, הועלו לעיתים נדירות למדי במהלך הראיונות, ובדרך כלל המראיינות שרטטו את האופן בו הן מובלות, בצורה זו או אחרת, על ידי סביבתן. אך, ספק אם ניתן לזהות בכך דוגמא לדיכוי ופגיעה בזכויותיהן של נשים עם מוגבלות המבקשות להינשא. נשים אלו, כחלק מן הקהילה, מאמצות את ערכי הקהילה ומבקשות להיות חלק מאותן ערכים. ביקורת המוגבלות,

⁵⁰⁰ רוט והוזמי, הייש 442 לעיל.

⁵⁰¹ נחמה ורוחי. 11.7.16.

שואבת את ערכיה מהעולם הליברלי, וככזו - רואה במערכת מרובדת והירארכית קיומו של דיכוי. אך בקרב אותן קבוצות מסורתיות - הקבוצה המצויה בשולי המדרג ההירארכי, אינה ממחרת להצטרף לערכים ליברליים אלו. היא לא בהכרח חווה דיכוי, ולעיתים אף מבקשת לשמר את המערך המסורתי.⁵⁰² כפי שעלה בראיונות השונים, הזדהותן של נשים עם מוגבלות מהקהילה החרדית היא, בראש ובראשונה, עם הערכים התרבותיים של הקהילה החרדית. לפיכך הן מבקשות להינשא כשאר בנות גילן, כחלק מהגשמת ערכים קהילתיים.⁵⁰³ וככל הנראה, גם אינן מגלות התנגדות למעורבות בחייהן, פגיעה בעצמאותן והתעלמות מפרטיותן, כל עוד אלו נועדו לסייע להן להינשא ולהקים בית משלהן. האם ראיון ישיר של נשים עם מוגבלות, עשוי היה לערער את אמונתן הבסיסית בערכים קהילתיים אלו? האם חשיפתן למידע על קשת הזכויות והאפשרויות הגלומות בשיח הזכויות עשויה הייתה להעצימן או לעורר בהן אי נוחות? האם היו מעדיפות לתבוע את המגיע להן בזכות, חלף יחס של חמלה ותמיכה מתוך ערכים של צדקה וחסד? אין לדעת.⁵⁰⁴ ועוד, לו יצויר כי, שיתופן של נשים עם מוגבלות כמראיינות וכשותפות במחקר, אכן יערער את עולמן המוכר, יעצים אותן ויניע אותן לשאוף לעצמאות ואוטונומיה - האין זה מסכן את אפשרויותיהן הנוכחיות לזכות בחמלה ותמיכה של סביבתן הקרובה? סכנה זו קיימת בכל מחקר פעולה משתף, בו האוכלוסייה הנחקרת נחשפת לעולם תוכן המטיל ספקות בעולמה המוכר,⁵⁰⁵ אך יתכן וכאשר מדובר בקבוצה עם מוגבלות, התלויה בתמיכת הסביבה, הסיכון מועצם.

כך או כך, זעקתן הנוכחית של אותן נשים היא, להיות חלק מתרבותן שלהן. הקריאה ליישום זכותם של אנשים עם מוגבלות להגשמה ולמימוש עצמי, כורכת בתוכה גם את זכותן של נשים חרדיות עם מוגבלות, לשימורם של הערכים התרבותיים של הקהילה ולהזדהותן עם הנורמות ההלכתיות. מתוך מבט שמאבקי הזכויות לא עמעמוהו ובגישה שהרוח הליברלית לא צלחה לערפלה, יש לתת את הדעת למימושה של הזכות לזהות חרדית במרכזה מצויה הזכות להינשא ולהקים בית בישראל, תוך ציות וכפיפות ללא סייג למערכת הנורמטיבית ההלכתית.

סיכום

ההכרה בזכותם של נשים ואנשים עם מוגבלות לממש זוגיות ולהינשא, היא חלק בלתי נפרד מהשאיפה להנגשת זכויות לאנשים עם מוגבלות בשווה לכלל האוכלוסייה. זכות זו טרם עוגנה בחקיקה אך מופיעה באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות עליה חתומה מדינת ישראל. המוגבלות נלמדת במסגרת התרבות בה מתקיימת ומעוצבת, ובקהילה החרדית בה לנישואים ערך דתי תרבותי וחברתי מרכזי – אנשים עם מוגבלות, לא פעם, חפצים יותר מכל להקים בית משלהם ולהינשא. נישואים אלו כפופים למערכות נורמטיביות שונות – החוק המדינתי, החוק הדתי והנורמות החברתיות בקהילה החרדית. החוק האזרחי והמערכת המדינתית מאפשרים להקצות משאבים לצורך תמיכה והנגשה של זוגיות ונישואים, ואף

⁵⁰² מזרחי, ח"ש 91, לעיל.

⁵⁰³ הרצון להיות שותפים לערך קולקטיבי מצוי גם בקרב אנשים עם מוגבלות המבקשים לשרת שירות צבאי כאשר הצעירים בישראל. ראו לעניין זה: Shirli WemeraYael Hochman Social inclusion of individuals with intellectual disabilities in the military Research in Developmental Disabilities Volume 65(June 2017) 103-113.

⁵⁰⁴ השאלה המוצגת עוסקת בנשים חרדיות עם מוגבלות, כאשר גם ביחס לכלל הנשים החרדיות - קיימת כתיבה אקדמית ענפה המעלה ספקות לגבי יכולת הבחירה שלהן. טענה זו אינה משוכנעת בכנות כוונתן בעת שהן מעדיפות לשמר את המבנה הפטריארכלי של חברתן. סוגיה זו עלתה רבות כאשר נשים חרדיות הביעו עמדה חיובית ביחס להפרדה מגדרית בתחבורה ציבורית. אמנון רובינשטיין כותב, כי צמצום אפשרויות הבחירה, הידע המוגבל והמחיר הכבד אותו עשויות לשלם נשים המבקשות לקרוא תיגר על מציאות זו, גורם לכך שהעדפתן זו היא בלתי נמנעת ואינה מגיעה מתוך רצון חופשי. ראו: אמנון רובינשטיין "החופש להסכים: יכשאת אומרת כן, למה את מתכוונת?" הפרקליט נגד (2) (2014) 261-294. וראו גם צבי טריגר "הפרדה בין גברים לנשים כהטרדה מינית" עיוני משפט לה 703 (2013) 727-733. רימלט ח"ש 435, לעיל. ועוד רבים.

⁵⁰⁵ מיה לביא אגאי "זה המחקר שלי, שלך, שלנו - שימוש במחקר פעולה משתף כמתודולוגיה פמיניסטית" בתוך: מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (מיכל קרומבר נבו, מיה לביא-אגאי ודפנה הקר -עורכות. 2014) 192-208.

מכשירים ומפקחים על אנשי מקצוע השותפים בעיצובם של נישואים אלו, בתפקידה זה – מעורב החוק המדינתי בעקיפין בנישואים אלו, מעורבות שבדרך כלל מושטחת ועמומה בשיח החרדי. החוק הדומיננטי עמו מזוהה הקהילה החרדית הינו החוק הדתי-הלכתי, המבוסס על מקורות מורשת ישראל ועל הפסיקה העכשווית. ההלכה היהודית מעודדת נישואים בכלל, ורק שאנשים עם מוגבלות קשה – המוגדרים שוטים – נישואיהם אינם אפשריים על פי ההלכה. עם זאת, בטרם יתאפשרו נישואים – פוסקי ההלכה יבקשו לוודא כי בני הזוג בשלים לקיים את מצוות טהרת המשפחה, מצווה בה האחריות המרכזית מוטלת בעיקר על האישה. בהקשר לסוגיה זו ואחרות – עושים הרבנים יד אחת עם אנשי המקצוע ומבקשים את חוות דעתם ביחס ליכולותיהם של המועמדים להינשא. שותפות המערכת הרגולטורית האזרחית מצויה גם במערכי הדיוור המיועדים לזוגות חרדים עם מוגבלות. מערכי דיוור אלו המספקים לבני הזוג מגורים, תעסוקה ופנאי, מפקחים גם על ההיבטים ההלכתיים בעיקר של קיום טהרת המשפחה, וכך מתאפשר לזוגות עם מוגבלות לקבל את ברכת הרבנים לקשר הנישואין שלהם ללא חשש. הועלתה, אמנם, ביקורת על מערכי דיוור אלו, אשר בשונה מזוגות ללא מוגבלות הזכאים לשאת בעצמם את האחריות על קיום מצוות טהרת המשפחה ואף הפרתה באם יבחרו בכך – הרי מזוגות עם מוגבלות נמנעת בחירה חופשית זו וחייהם האינטימיים מופקחים בקפדנות. כך מעוצבים וממושטרים נישואיהם של זוגות חרדים עם מוגבלות, אבל כך גם זוכים הם להגשים ערך דתי, תרבותי וחברתי בעל חשיבות עליונה, ככל בני גילם.

השלכות ופוטנציאל יישומי

מבחינה יישומית המחקר יתרום לפיתוח מענים לאנשים בעלי מוגבלות שכלית התפתחותית ומוגבלות נפשית מן המגזר החרדי הן מבחינה לימודית חינוכית והן מבחינה מערכתית ארגונית.

מבחינה לימודית – חינוכית, המחקר יאפשר בניית תכנית לימודים למתבגרים ובוגרים העוסקת בחשיפה לאפשרויות של חיים עצמאיים במסגרת נישואים. היות והחינוך לחיי משפחה הינו שונה לחלוטין במגזר החרדי, כאשר זהו תחום בו להלכה היהודית השפעה נרחבת ביותר, הרי שאי אפשר להסתפק ביצירת התאמות של חומר קיים ויש לפתח חומר חדש הנגזר מתפיסות העולם של אוכלוסיית היעד ומהידע התיאורטי המתבסס גם על פסיקה הלכתית.

לדוגמא, הכנה לחיי נישואים – במגזר החרדי רובם המכריע של הצעירים משתתפים בתכנית לימודים מסודרת לקראת נישואיהם אשר כוללת כלים להיכרות מאפייני המין השני, משמעות הנישואים על פי עקרונות התורה, שמירת טהרת המשפחה ועוד. נקודת המוצא היא כי קיימת הפרדה מגדרית מוחלטת בלימודים ובפנאי של הצעירים החרדים והלכה אינה מאפשרת קיום יחסי מין וחיים משותפים טרם הנישואים. גם בנישואים עצמם יש הלכות רבות העוסקות בתקופת המחזור החודשי ובקיום יחסי מין. יש להנגיש תכניות המתאימות לאנשים עם מוגבלות להקניית תכנים אלו, ובמקביל יש לבחון מערך סיוע לאנשים עם מוגבלות העשויים להתקשות בביצוע חישובים שונים הנדרשים לשמירת טהרת המשפחה.

מבחינה מערכתית ארגונית – ממחקר זה יצאו נשכרים גופים בקהילה ובמדינה המעניקים מענה לאנשים עם מוגבלויות, כמו מערכי דיוור ומוסדות חינוך, ארגוני מגזר שלישי ואף מקבלי החלטות במסגרת החקיקה וגופים ממשלתיים. חשיפת קולם של נשים ואנשים חרדים עם מוגבלות ועיון מעמיק בחסמים העומדים בפני אלו מהם המעוניינים להינשא, יאפשרו להבנות שירותים מגוונים ומותאמים המאפשרים להנגיש נישואים אלו מתוך כבוד ואוטונומיה ותוך התאמה לתרבות החרדית ולדרישות ההלכה.

קבוצות רלוונטיות להצגת המחקר

במדינה – חברי כנסת, גופים ממשלתיים וארגונים חברתיים העוסקים בקידום חקיקה וקביעת מדיניות בתחום המוגבלות וכן עובדי רווחה וטיפול שעיסוקם בתחום זה בקרב האוכלוסייה החרדית.

במסד הקהילתי – אנשי חינוך, עמותות ובעלויות בקהילה החרדית המפעילים מערכי דיור וכן ארגוני מגזר שלישי המציעים מענים שעשויים להתאים לצרכיהם של זוגות אלו.

בקהילה – רבנים ופוסקי הלכה, הורים ובני משפחה וכמובן – צעירות וצעירים חרדים עם מוגבלות המבקשים להינשא.

בכלל החברה – אנשי אקדמיה, חוקרים בתחום המוגבלות, המשפחה או החברה החרדית, המבקשים ללמוד את הנושא ולהרחיב אודותיו.

המלצות למחקר המשך

המחקר בוחן את עיצובם של נישואי נשים חרדיות עם מוגבלות. מחקר זה ביקש להציג תיאור דיסקריפטיבי ונורמטיבי מנקודת מבט של ביקורת מוגבלות ומשפט, כאשר יש מקום לשתף דיסציפלינות שונות במחקר המשך, מתחום הסוציולוגיה, אנתרופולוגיה, פסיכולוגיה, חינוך ועוד. אפשר להעמיק בתפקידם של השחקנים השונים המשפיעים בזירה זו כמו השדכנית, מדריכת הכלות ואחרים, תוך הבחנות בין עבר להווה, בין זרמים שונים בקהילה החרדית ואף בין הקהילה החרדית בישראל ובעולם. חשוב להרחיב עוד בסוגיית הורות של זוגות אלו והמורכבות המיוחדת לה. כמו כן בהקשר הרב תרבותי במדינת ישראל, מעניין להשוות ממצאים אלו למאפיינים דומים ושונים בחברות מסורתיות נוספות בישראל ובאופן זה להרחיב ולייעל את המענים לקבוצות אלו.

רשימה ביבליוגרפית

- חוק גיל נישואין, תש"י - 1950.
- חוק הבוררות תשכ"ח - 1968.
- חוק המקרקעין, תשכ"ט - 1969.
- חוק הסדרת העיסוק במקצועות הבריאות, תשס"ח - 2008.
- חוק הסעד (טיפול באנשים עם מוגבלות שכלית-התפתחותית), תשכ"ט - 1969.
- חוק העונשין, תשל"ז - 1977.
- חוק הפסיכולוגים, תשל"ז - 1977.
- חוק העובדים הסוציאליים תשנ"ו - 1996.
- חוק התכנון והבניה, תשכ"ה - 1965.
- חוק הרבנות הראשית לישראל תש"ם - 1980.
- חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח - 1998.
- חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג - 1953.
- חוק שירותי הדת היהודיים [נוסח משולב] תשל"א - 1971.

- פקודת הנישואים והגירושים (רישום) חא"י, 1919.
- פקודת הרופאים [נוסח חדש], תשל"ז-1976.
- תקנות הפיקוח על מעונות (החזקת חוסים במעונות ללוקים בשכלם), תשכ"ז-1967.
- המשרד לענייני דתות חוזר המנהל הכללי 87/6 ס' 176 (10 בדצמבר 1987).
- המשרד לענייני דתות חוזר המנהל הכללי להעסקת רבנים במועצות האזוריות סעיף 17(1) (ינואר, 2014).
- חוזר מנכ"ל המשרד לשירותי דת ע"ד/1 (1 באפריל 2014).
- חוזר מנכ"ל המשרד לשירותי דת "נוהל שמירה על צנעת הפרט של ציבור הטובלות במקוואות" (ספטמבר, 2016).
- חוזר מנכ"ל המשרד לשירותי דת ע"ו/1 (15 בספטמבר 2016).
- הנחיות משרד הבריאות "המלצות הוועדה הציבורית לבחינת הסדרה חקיקתית של נושא הפיריון וההולדה בישראל" (2012).
- הנחיות תע"ס הוראה 14.23 : "תהליך קבלת החלטה בדבר אדם עם פיגור שכלי ודרכי טיפול" (25 ביוני 2008).
- הרבנות הראשית לישראל "תקנות והוראות לרישום נישואין" (טבת, תשע"ג).
- נוהל משרד הבריאות מס' 80.002 "דיוור מוגן סטנדרטים ונהלים להפעלת השירות" (מיום 1.9.2009).
- החלטת ממשלה מספר 205 מיום 13.05.2013, המשרד לשירותי דת : "חוזר המנהל הכללי להעסקת רבנים במועצות האזוריות" (ינואר, 2014).
- הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-34 למדינת ישראל בין סיעת הליכוד לסיעת יהדות התורה והשבת - אגודת ישראל (29 לאפריל 2015).
- הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון - דיוור בקהילה וסיוע אישי), התשע"ו - 2015 מספר פנימי : 570925).
- האמנה הבינלאומית בדבר זכויות לאנשים עם מוגבלויות
(Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006)
<http://www.justice.gov.il/Units/InternationalAgreements/Documents/CRPD.pdf>
הסתייגות מדינת ישראל לסעיף 23 באמנה, מופיעה בהחלטת ממשלה 5100 מיום 10.09.12
<http://www.pmo.gov.il/Secretary/GovDecisions/2012/Pages/des5100.aspx>
נוסח האמנה באתר האו"ם :
http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convention_accessible_pdf.pdf
הדו"חות ליישום האמנה באתר האו"ם :
http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=4&DocTypeID=5
ההצהרה הכללית בדבר זכויות האדם (Universal Declaration of Human Rights, 1948)
<http://www.justice.gov.il/Units/InternationalAgreements/Documents/UNDeclaration.pdf>
האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966)
<http://www.justice.gov.il/Units/InternationalAgreements/Documents/ICESCR.pdf>
האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (International Covenant on Civil and Political Rights, 1996)
https://www.nevo.co.il/law_word/Law09/amana-1040.pdf
- א"פ (משפחה חי') 6036/10/08 פלוני נ' היועץ המשפטי לממשלה (פורסם בנבו, 29.12.2013).
- בג"ץ 465/89 אילנה רסקין נ' המועצה הדתית ירושלים (פורסם בנבו, 27.5.1990).
- בג"ץ 4780/13 אמונה נ' תנועת האשה הדתית לאומית נ' השר לשירותי דת (פורסם בנבו, 25.4.14).

בג"ץ 3358/95 הופמן נ' מנכ"ל משרד ראש הממשלה (פ"ד נד(2) 345, 22.5.2000).

בג"ץ 3304/07 ליאור לוי ואח' נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 3.2.2010).

בג"ץ 5022/15 עתים נ' יעוז ומידע במעגל החיים היהודי ואח' נ' המשרד לשרותי דתות ואח' (פורסם בנבו, 19.09.2016).

בג"ץ 2921/03 רונית קאופמן נ' ד"ר אמיר שנון - מנהל אגף למקצועות רפואיים (פורסם בנבו, 29.4.04).

בע"מ 10791/05 פלוני נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (פורסם בנבו, 9.2.06).

בע"מ 1118/14 פלונית נ' משרד הרווחה והשירותים החברתיים ואח' (פורסם בנבו, 1.4.15).

דנג"ץ 5026/16 שי גיני ואח' נ' הרבנות הראשית לישראל ואח' (פורסם בנבו, 12.9.17).

ע"א 4839/92 יוסף גנז נ' מרדכי כץ פ"ד מח(4) 749 (28.9.94).

ע"א (ת"א) 3670-07 פנחס פישלר נ' אתי דנינו (פורסם בנבו, 13 באפריל 2010).

ע"א 5258/98 פלונית נ' פלוני ואח'. תק-על 2004(3), 448.

ע"פ 5768/10 פלוני נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 8.6.2015).

ת"א (מחוזי י-ם) 1686/96 אברהם אבישג ואח' נ' בית רפואה מעייני הישועה (פורסם בנבו, 9.1.03).

ת"א 2504-08 מנחם ששון נ' משרד הרווחה - מדינת ישראל ואח' (פורסם בנבו, 22 פברואר 2012).

תפח (ת"א) 1086/08 מדינת ישראל נ' אפרים יגודיף (פורסם בנבו, 1.11.2009).

דו"ח מבקר המדינה "רבני שכונות המועסקים במועצות הדתיות" דו"ח שנתי 60 (2010). 1075-1094.

דו"ח מבקר המדינה 65: "משרד הרווחה והשירותים החברתיים - היבטים פיזיים של מסגרות רווחה חוץ-ביתיות" (התשע"ה-2015) 1175-1209.

משרד המשפטים, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות ומכון ברוקדייל: "אנשים עם מוגבלויות בישראל - 2015" (ליטל בר לב, יוסף קרן-אברהם, ישראל הבר וגבי אדמון-ריק: עורכים).

משרד הרווחה והשירותים החברתיים: "אודות מוגבלות שכלית התפתחותית - נתונים סטטיסטיים." (2014).

משרד הרווחה והשירותים החברתיים האגף לטיפול באדם המפגר "ביצוע מדיניות האגף בנושא מגורים של אנשים עם פיגור שכלי במעונות של הדיור בקהילה" (13 בינואר 2008).

האגף לטיפול באדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית "מעבר מבית המשפחה למסגרת דיור - השמה" (יולי, 2015).

משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים "מגורים בקהילה":

<http://www.molsa.gov.il/populations/disabilities/mentalretardation/housing/communityhousing/Pages/CommunityHousing.aspx>

הכנסת - מרכז מחקר ומידע "אבחון טרום לידתי והפסקת היריון במקרה של גילוי מומים בקרב נשים חרדיות" מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה (22 בדצמבר 2003).

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "הסקר החברתי 2014 נושאים ייחודיים איכות הסביבה והון חברתי" (2016) לוח 30 עמ' 133.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017) הודעה לעיתונות, ערב יום העצמאות ה-69.

http://cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201711113

אבינר, שלמה, הרב, אסיא, נז-נח (מרדכי הלפרין - עורך, תשנ"ז). 14-16.

אברם, הדר "האם המשפט משיג את מטרותיו? תשובות מעולם המחקר האמפירי" בתוך: האם המשפט חשוב (דפנה הקר ונטע זיו - עורכות, 2010) 27-62.

אבישי, אורית "הדרכת כלות כבית ספר לנישואים: דת, מגדר ומדינה ברבנות ומחוצה לה" בתוך: **פרדוקס ספינת תזאוס: מגדר, דת ומדינה** (חנה הרצוג וענת לפידות-פירילה - עורכות, ירושלים: מכון ון ליר, 2014) 312-337.

אוירבך, שלמה זלמן, הרב "טיפול פוריות לפסולי דין" אסיא נא (מרדכי הלפרין - עורך, תשס"ט) 3-8.

- אוקון, שרית "חרדים ברשת - משחקי זהות בקהילה החרדית המקוונת" **חקר החברה החרדית**, 2015/2016 תשע"ו (מרץ, 2016) 56-77.
- אייל, חדוה "דפו פרוורה, אמצעי למניעת היריון באמצעות זריקה - מחקר על מדיניות השימוש בקרב הקהילה האתיופית בישראל" **אמי - ארגון המיילדות בישראל**, וארגון אשה לאשה - המרכז הפמיניסטי בחיפה (מאי, 2009).
- אישון שלמה, הרב "מקומו של מנהג המדינה בקביעת הנורמה ההלכתית" **אתר: למעשה - אקטואליה הלכתית מבית מכון התורה והארץ**.
- אלמוג, עוז, שי רודין "ציוני דרך בתרבות השידוכים הישראלית" **אנשים ישראל - המדריך לחקר החברה הישראלית** (נוצר ב 4.3.2008. עודכן 23.11.2011).
- אנגלברג, ארי ונורית נוביס-דויטש "הסרת הקסם מהאהבה הרומנטית והשבתו לחיק המשפחה: ספרי הדרכה דתיים לזוגיות בהתמודדות עם 'אתגרי תרבות המערב'" **סוציולוגיה ישראלית** יב 1 (2010) 111-133.
- בארט, ענת "אחרי שמזבח מוריד דמעות: התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה החרדית" **כתב עת לחקר החברה החרדית** 1 (ספטמבר 2014).
- בוקק-כהן, יערי, סימה זלצברג "סודות השדכנים" **סוגיות חברתיות בישראל** 12 (2011) 80-107.
- בן מאיר, חלי, יעלה לבבי "היבטים ייחודיים בטיפול בילדים נפגעי תקיפה מינית מהמגזר החרדי" **חברה ורווחה** ל, 3-4 (ספטמבר - דצמבר 2010) 453-475.
- בן שחר, רבקה נריה "**לדבר ולא לדבר - שיח נשים חרדיות**" **News1** (3.2.2009).
- בקרמן, בנימין "הנעת שינוי חברתי בתחומי האוטונומיה של המגזר החרדי על ידי בית המשפט העליון – תקווה חלולה בגרסה ישראלית" **משפטים** מב תשע"ב 663 – 772, 766.
- בראון, בנימין **מדריך לחברה החרדית - אמונות וזרמים** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017) 275-276.
- ברנדמן, נעמה "מערך חייהן של נשים חרדיות - מחקר פנומנולוגי" (חיבור לקראת תואר מוסמך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר אילן, 2010).
- ברזילי, גד "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית" **עיוני משפט** 2 (2003) 587-625.
- ברנדס, יהודה "האנשים החשו"בים שבינינו: צלם א-לוהים של חירש שוטה ובעל מוגבלות" בתוך: **ואין הדעות שוות על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל** (בנימין לאו – עורך, מכון ון ליר, 2016) 32-56.
- ברנדס, יהודה **יהדות וזכויות אדם: בין צלם א-לוהים לגוי קדוש** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013).
- ברק, אהרן "חוקת המשפחה: היבטים חוקתיים של דיני המשפחה" **משפט ועסקים** טז (דצמבר 2013) 13-55.
- גביון, רות "התקווה החלולה: האם בתי משפט יכולים להביא לשינוי חברתי?" **מעשי משפט** ב' 2009, 15-32, 28.
- גבתון, דן "תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית תיאוריה במחקר האיכותי." בתוך: **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (נעמה צבר בן יהושע-עורכת. 2001) 195-228.
- גודמן, יהודה **גלות הכלים השבורים, חרדים בצל השיגעון** (אוניברסיטת חיפה, 2013).
- גוטפלד, ארנון "פלורליזם וקהילות של מיעוטים תרבותיים: התנגשות בין עקרון חובת ההפרדה של הדת מהמדינה ובין עקרון טובת הילד בפרשת קרית יואל נ' גרומט" **הפרקליט** נג (תשע"ד) 107-140, 116.
- גזונדהייט, בנימין, זלוטניק, איתן, שטיינברג, אברהם "רפואה רופאים ואתיקה רפואית במורשת ישראל לדורותיה". **הרפואה** 153, חוברת 8 (2014) 489-492.
- גלבע פלדמן, נטע "הון בריאותי ומדיקולטורליזציה בחברת המשתדכים" החרדית" חיבור לשם עבודת גמר (אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למדעי הרוח, פברואר 2015).
- גלוברמן רבקה, ליפשיץ חפציבה "עמדותיהם של מורים מהמגזר החרדי כלפי שילוב תלמידים בעלי צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל" **מכון הנרייטה סאלד**, מג (2) (2004) 329-346.
- גרין, יוסי "התערבות המדינה באוטונומיה של התא המשפחתי: בין הזכות להורות לבין ערכיה של מדינת-ישראל" **מאזני משפט** ט (תשע"ד) 85-147.

- זיכרמן, חיים **שחור כחול לבן: מסע אל החברה החרדית בישראל** (2014)
זילברשטיין, יצחק, הרב **שיעורי תורה לרופאים** חלק שלישי.
זלצברג, סימה "שידוכין וגנטיקה: על בדיקות גנטיות טרום-שידוכיות בחברה החרדית" **החברה החרדית** 2015/2014 (נובמבר, 2014) 43-24.
- ז'נאן, בסול **"לא בטיפול: מי מפקח על הפסיכותרפסטים?"** Themarker 06.10.2016.
- חנני, הדס **"המשפחה החרדית - חוקים, מוסכמות ומנהגים"** **אנשים ישראל - המדריך לחברה הישראלית** (2008)
טאוב, תמר "איכות חיים משפחתית בקרב משפחות המגדלות ילד עם נכות התפתחותית ביחס למשאבים של תמיכה משפחתית, חברתית, תמיכה משירותי מדינה, דת ורוחניות" (עבודת לשם לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה" בבית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית, 2014).
טולידנו, אסתר רבקה **מדריך למדריכה - דרך סלולה למדריכת הכלה** (סיוון תשע"א).
טראוויש צבי דוב, **פרקי הנהגת הבית** (שלמה זלמן רבר - עורך. מונסי, ניו יורק, 1976).
טריגר, צבי "הפרדה בין גברים לנשים כהטרדה מינית" **עיוני משפט** לה 703 (2013) 727-733.
יועז, יובל **"הרפורמים עתרו לבג"ץ בדרישה לבטל חובת הדרכת כלות"** **הארץ** 28.05.2004.
יסעור בורוכוביץ, גלית "רק אם יש לה ציצים גדולים" - אוטו-אתנוגרפיה על יחסי חוקרת אשה ונחקרים גברים **המשפט** ט"ז (תשע"א) 239 - 257.
יפה, אורית "סמכות פדגוגית נשית וגבולותיה: חינוך ופסיכולוגיה, טקסט ופרקטיקה בגני ילדות חרדיים" בתוך:
מנהיגות וסמכות בחברה החרדית
בישראל: אתגרים וחלופות (קימי קפלן, נורית שטדלר - עורכים. מכון ון ליר, ירושלים, 2009) 31-55.
כהן, איילה "שידוכים וזוגיות בחברה החרדית" בתוך: **על מה: כתב עת לקידום מעמד האישה** 9 (עליזה מנדל - עורכת, 2001).
כהן, אשר "דת ומדינה - חילונים, דתיים וחרדים" בתוך: **העשור הראשון תש"ח תשי"ח** (צבי צמרת וחנה יבלונקה - עורכים, 1999) 227-242.
כהן, מרים "שידוכים וזוגיות בחברה החרדית" **על מה: כתב עת לקידום מעמד האישה** 9 (עליזה מנדל - עורכת. מאי, 2001).
כהן, נילי "ירידתה ועלייתה של הבטחת נישואין" **המשפט** יא (תשס"ז) 27-53.
כהנא, קלמן, הרב **טהרת בת ישראל** (תש"ג, מהדורה שמינית תשל"ט).
כהנר, לי **"עיר חרדית חדשה - טוב או רע? מאמר דעה"** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 12 בפברואר, 2017).
כהנר, לי, גלעד מלאך, מאיה חושן, **"שנתון החברה החרדית בישראל 2017"** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, מכון ירושלים לחקר ישראל).
לבליך, עמיה, רבקה תובל משיח ותמר זילבר "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה" בתוך: **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (לאה קסן מיכל קרומבר נבו - עורכות. הוצאת בן גוריון, 2010) 19-42.
לביא אגיא, מיה "זה המחקר שלי, שלך, שלנו - שימוש במחקר פעולה משתף כמתודולוגיה פמיניסטית" בתוך: **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות** (מיכל קרומבר נבו, מיה לביא-אגיא ודפנה הקר - עורכות. 2014) 192-208.
לוק, ג'ון **המסכת הראשונה על הממשל המדיני** (עמוס הופמן עורך מדעי, שונמית ליפשיץ מתרגמת, 2008).
ליוש, בלה **נשות הסף - נשים חרדיות מול השינוי המודרני** (רסלינג, 2014).
לייבה, יהודית, נטע זיו "חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית), התשס"ו-2005
בראי לימודי ביקורת מוגבלות - נגישות למערכת הצדק לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית" **חוקים** ח (2016) 85-117.
- ליכטנשטיין, אהרן, הרב **"אמונה והלכה - עשה לך רב"** **אקטואליה הלכתית - מכון התורה והארץ** (תמוז, תשע"ה).
ליפשיץ, חפציבה ואח' "עמדות הורים של בוגרים בעלי מוגבלות שכלית כלפי סטטוס יחידאות/זוגיות של ילדם" (אוניברסיטת בר אילן, 2015).

- ליפשיץ ח' וגלוברמן, ר' יחסה של החברה החרדית לאדם החרג: מאפקט ה"סטיגמה" לאפקט ה"הסתגלות" בתוך: מ' חובב ופ' גילטמן (עורכים) **מבדול לשילוב: התמודדות עם מוגבלות בקהילה** (2006). 147-179.
- לרנר, יאיר, **הרב תחומין כ"ד** (תשס"ד) 160-172, 167.
- לרנר, נעמה "ארץ האפשרויות המוגבלות - על זכותם של אנשים עם מוגבלות שכלית לחיות בקהילה" ארגון בזכות, דו"ח מחקר 2008.
- מולין, יעקב הלוי בן משה. הרב. **ספר מהרי"ל**, הלכות חנוכה.
- מור, שגית "שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות בתעסוקה – מתיקון הפרט לתיקון החברה" **עיוני משפט** לה (2012) 97-115, 150.
- מור, שגית "משפט נגיש לכל: הזכות לנגישות ונגישות למשפט – ביקורת מוגבלות" **חוקים** ח (2016) 15 - 83.
- מזרחי, ניסים "סוציולוגיה ישראלית לאן? - מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות" **מגמות** נא (2) (2017) 69 - 114.
- מזרחי, ניסים "תגובה: על גבולותיו החברתיים של השיח הביקורתי על מוגבלויות" **לימודי מוגבלות – מקראה** (שגית מור ואח' עורכים, 2016).
- מילשטיין, אלן, דורי רבקיין "**פיתוח מודל אפקטיבי של דיור נתמך בקהילה לאנשים עם מוגבלויות**" (דו"ח הערכה, מסד נכויות גוינט ישראל, נובמבר, 2015).
- מלמד כהן, רחמים **הילד החרג והחינוך המיוחד על פי מקורות ביהדות** (מהדורה שלישית, 2002),
- ממן, רויטל "כל משברך וגליך עלי עברו" נטל סובייקטיבי בקרב הורים למתמודדים עם מוגבלות נפשית מהחברה החרדית" (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית, בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, תשע"ד).
- מעוז, אשר "הרבנות ובתי הדין - בין פטיש החוק לסדן ההלכה" **שנתון המשפט העברי**, כרך טז יז (תש"ףתשנ"א) 289-416.
- מרום, רעות (2015) "מיניות זוגיות ומוגבלות קוגניטיבית" בתוך: מאיר חובב, אילנה דבדבני, קלרה פלדמן (עורכים) **מהדרה להכלה**. עמ' 259-282.
- סיוון, עימנואל "תרבות המובלעת" **אלפיים: כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות** 4 (1991) 45-98.
- ספקטור-מרזל, גבראלה "מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית" בתוך: **ניתוח נתונים במחקר איכותני**. (לאה קסן מיכל קרומבר נבו – עורכות. הוצאת בן גוריון, 2010) 63-96.
- עויאל - קרל, סיגל, מיכל טנא-רינדה ושירה ילון- חיימוביץ "נגישות חוק והמשפט בישראל: הנגשה לשונית לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית כמקרה מבחן" **חוקים** ח' (2016) 287-307.
- פאס, הסתר, רונלי רותם, דליה בן רבי "ילדים ובני נוער חרדים: סוגיות במערכת השירותים בתחומי הרווחה והבריאות" גוינט-אשלים (אוקטובר, 2011).
- פטרובר, משה אברהם **המעין**, 50(4) (2010) 77-85.
- פודם, אפרת "מחסום הקול: בעקבות רע"א 14/6897 רדיו קול ברמה נ' קולך פורום נשים דתיות" **מבזקי הארות פסיקה** 53 (אפריל 2016) 5-15.
- פידלמן, איתי "סוגיית מתן דפו-פרובר להנשים יוצאות אתיופיה" (מרכז מחקר ומידע - כנסת, מאי, 2013).
- פרוסט, טל "ליבה לשם מה? הערת פסיקה בעקבות פסק דין רובינשטיין: זכות היציאה וחינוך לחשיבה ביקורתית במסגרת לימודי הליבה במגזר החרדי בישראל" **מחקרי משפט** ל (2016) 557-590.
- פרי חזן, לטם **החינוך החרדי בישראל בין משפט תרבות ופוליטיקה** (הוצאת נבו, 2013).
- פרידמן, מנחם **החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים** (1991).
- פרידמן, מנחם "כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית" בתוך: **ברוך שעשני אישה? האישה ביהדות מהתנ"ך ועד ימינו** (אריאל ואח' (עורכים), תל אביב: משכל, 1999) 189-206.
- צבר בן יהושע, נעמה "אתנוגרפיה בחינוך" בתוך: **מסורות וזרמים במחקר האיכותני** (צבר בן יהושע: עורכת, 2016) 86-118.

- צוות חוקרות בהנחיית Prof L. Epstein "עמדות והתנהגות אנשי צוות כלפי ביטויים מיניים של מתבגרים עם פיגור שכלי" (Clark University, 2006)
- צור, רות "חוויותיהן של משפחות חרדיות בגידול ילד עם אוטיזם" (חיבור לקראת תואר מוסמך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד).
- צ'רינובסקי, דב וחן שרני "הקשר בין הון חברתי לבריאות בקרב חרדים" **דו"ח מצב המדינה - חברה כלכלה ומדיניות** (2015) 383-409.
- קאבר, רוברט **נומוס ונרטיב** (2012).
- קאנט, עמנואל **מהי נאורות?** (פיני איפרגן עורך מדעי, יפתח הלרמן-כרמל מתרגם, 2009).
- קורקוס, עידית ומיכאל כץ "חלוקת תפקידים במשפחות חרדיות לעומת משפחות חילוניות" **חברה ורווחה** לו 2 (יוני 2017) 259-284.
- קלזן, הנס. **א-לוהים, מדינה, טבע, אדם - הנס קלזן על תיאולוגיה פוליטית ומשפט טבעי** (עורך ומתרגם: יצחק אנגלרד, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010).
- קליין ר"מ **שו"ת משנה הלכות ט** (ניו יורק, תש"ס).
- קליימן, רון "החוק האזרחי במדינה - מנהג המדינה?" **תחומין** לב (תשע"ב) 261-272.
- קמיר, אורית "תפיסות של שוויון - משוויון המושתת על דמיון, לשוויון המושתת על כבוד האדם" **פמיניזם זכויות ומשפט** 16 (אורית קמיר - עורכת, 2002).
- קנדל, יצחק "ייחסה ועמדותיה של החברה החרדית במדינת ישראל כלפי הילד החרגי" **וחי אחיך עמך** (הוצאת מכללת אורות ישראל, אלקנה-רחובות, 2010), 195-204.
- קפלן, קימי, נורית שטדלר **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל אתגרים וחלופות** (מכון ון ליר, 2009).
- קרנצלר, מלאכי "התפתחותם של מחקרי-מדיניות אודות החרדים בישראל" **כתב עת לחקר החברה החרדית** כרך 2 תשע"ה (2014-2015) 1-23.
- רבני ורבניות בית המדרש של בית הלל "ייחס התורה וההלכה לאנשים עם מוגבלות לאור התפתחויות המדע והמוסר" בתוך: **ואין הדעות שוות על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל** (בנימין לאו - עורך, מכון ון ליר, 2016). 97-110.
- בן דוד, רגב "זה לא מפגש בין דתיים וחילוניים" זהויות יהודיות היברידיות באוכלוסיה הטרוגנית - מקרה בוחן משדה ההתחדשות היהודית בישראל" (עבודה לקראת תואר מוסמך האוניברסיטה במחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו).
- רובין, אסנת ונורית נוביס דויטש "נשים חרדיות באקדמיה: מסורת, מודרנה וחששות מווסתים" **מגמות** נב(2) (2018) 109-140.
- רובינשטיין, אמנון "החופש להסכים: כשאת אומרת כן, למה את מתכוונת?" **הפרקליט** נג(2) (2014) 261-294.
- רודריגז גארסיה, חגית "מופעים של ידע: החוויה הפנימית של טהרת המשפחה בקרב נשים דתיות לאומיות מעקבות גיל שונות" (עבודה לשם תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, נובמבר 2015).
- רוז, ר', חנן אלפר, תמר אלמוג "**סמינר לבנות חרדיות**" **אנשים ישראל** - המדריך לחברה הישראלית (31.3.2008).
- רוט, דנה, בנימין הוזמי "איכות חיים של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית - יישום גישת 'מחקר פעולה משותף' **סוגיות בחינוך מיוחד ובשילוב** 27(1) (2014) 22-53.
- רוט, דנה, דורית ברק "תגובה גישות חדשות לחקר המוגבלות: מחקר משחרר, מחקר משותף, מחקר מכליל" בתוך: **לימודי מוגבלות - מקראה** (שגית מור ואח' עורכים, 2016). 539-549.
- רוס, תמר, **ארמון התורה ממעל לה - על אורתודוקסיה ופמיניזם** (2007).
- ריימן, לאה "בית יעקב לכו ונלכה" ההכשרה להוראה של הסמינרים ה'חרדים' למורות במדינת ישראל שורשים ותמורות" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, 2014).

רימלט, נוי "המשפט כסוכן של רב תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" **משפטים** מב (תשע"ב) 773-834.

רפאלי, יוחנן, הרב "קונטרס יבוא עזרי-מדריך מעשי ייחודי לשידוכים על כל שלביהם" **אתר תורת אמת** (תשס"ח).
 שדר, הדר וצביקה אור "פרופסיונליזם בישראל: בין שימור כוחה של הפרופסיה להגנת ההגמוניה" **סוציולוגיה ישראלית** טו (1) (2013) 122-149.

שוורץ, יואל, הרב **החינוך המיוחד בראי היהדות** (הוצאת דבר ירושלים, תשנ"ו).
 שולשטיין, רחלי "עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה" **צהר** מ 219 (תשע"ו).
 שטרן, ידידיה "צדק שלי, צדק שלך: פלורליזם משפטי בישראל" בתוך: **צדק שלי צדק שלך - צדק בין תרבויות** (ידידיה שטרן - עורך, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010) 291-325.

שטרן, ידידיה ואח' "**סמכויות נוספות לבתי הדין הרבניים בישראל**" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 10 ביולי, 2017).
 שטרן, שי "חרדים למדינה" **מחקרי משפט** ל (2016) 509 - 555.
 שמעוני, שרה "תיאוריה מעוגנת בשדה" בתוך: **מסורות וזרמים במחקר האיכותני** (צבר בן יהושע: עורכת, 2016). 141-177.

שקד, מיכל "ילדים עם אוטיזם: סמכות רבנית מול סמכות רפואית" בתוך: קפלן, קימי, נורית שטדלר **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל אתגרים וחלופות** (מכון ון ליר, 2009) 57-77.

שקדי, אשר **המשמעות מאחורי המילים מתודולוגיות במחקר איכותני הלכה למעשה** (2014).

שקדי, אשר **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תאוריה ויישום** (תל אביב: רמות 2003).

שרביט, שולמית "ומה עם ציבור הנכים? יש גישה לבית הכנסת?" YNET (06.10.08) <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3605539,00.html>

תנ"ך: בראשית, ויקרא, דברים.

מדרש: בראשית רבה.

משנה: אבות.

תוספתא: תרומות.

בבלי: בבא בתרא, חגיגה, יבמות, מכות, סוטה, עבודה זרה, קידושין.

רמב"ם: הלכות אישות,

שולחן ערוך: אבן העזר, יורה דעה.

בית יוסף: אבן העזר.

תפילת השל"ה להורים על ילדיהם.

Bunk, Abraham P, Park, Justin H, Dubbs, Shelli L. *Parents Offspring Conflict in Mate Preerences* Review of General Psychology Vol. 12, No. 1, (2008) 47-62.

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. (R. Nice, transl. Volume 16. Cambridge: Cambridge University Press[1972] 1977).

Cohen, A. B., & Hill, P. C. *Religion as culture: Religious Individualism and Collectivism among American Catholics, Jews and*

Protestants. Journal of Personality, 75(4) (2007) 709-743.

Davis, Lennard J., *The End of Identity Politics: On Disability as an Unstable Category*, in THE DISABILITY STUDIES READER 263 (Lennard J. Davis ed., 4th ed., 2013).

- Dorfman, Doron *The Inaccessible Road to Motherhood — The Tragic Consequence of not having Reproductive Policies for Israelis with Disabilities*. Columbia Journal of Gender and Law, Vol. 30, No. 1 (2015) 49-83.
- Douglas C. Baynton. *Disability and the Justification of Inequality in American History*. in Paul Longmore and Lauri Umanski (eds.), *The New Disability History: American Perspectives* (New York: New York Press, 2001). 33-57.
- Engel, David M. Munger, Frank W.. *RIGHTS OF INCLUSION - LAW AND IDENTITY IN THE LIFE STORY OF AMERICAN WITH DISABILITIES*. University of Chicago (2003).
- French, S. and Swain, J. *The relationship between disabled people and health and welfare professionals*. in Albrecht, G.L., Seelman, K. Dand Bury, M. (eds) *Handbook of Disability Studies*, Thousand Oaks: Sage (2001).
- Gramsci, Antonio. *Selections From The Prison Notebooks* (Edited and Translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London 1999) 212.
- Greg, William R. *On the failure of 'Natural Selection' in the case of Man*. Fraser's Magazine (Sep. 1868) 358-362.
- Ivry, Tsipy *Kosher Medicine and Medicalized Halacha; An Exploration of Triadic Relations Among Israeli Rabbis, Doctors and infertility Patients*. American Ethnologist, Vol. 37, No.4(2010) 662-680.
- Kanter, Arlene S. *Tha law: What Disability Studies Got to Do With IT Or An Introduction to Disability Legal Studies*. Columbia Human rights law Review 42,2 (2011) 403-479.
- Kumar, Dhiraj & Subudhi, Chittaranjan, *Reappraising Disability in India: Model, Magnitude, and Measurement* 1 J. DISABILITY STUDY. 23 (2015)..
- Latour, Bruno, *Actor Network Theory and Material Semiotics*. Soziale Welt, 47. Jahrg., H. 4 (1996) 369-381
- Layish, A. *Islamic Law in Israel: A Case Study in Legal Pluralism*. Pluralism, Transnationalism and Culture in Asian Law: A Book in Honour of MB Hooker (2017) 257-292.
- Lifshitz, Heftziba and Katz, Yaacov J. *Religious concepts among individuals with intellectual disability: a comparison between: adolescents and adults*. School of Education, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 52900, Israel (2009).
- Loewenthal, Kate Miriam. *Mental health and mental health care for Jews in the diaspora, with particular reference to the UK* Mental Health Religion & Culture 16.9 (2013).
- Macmillan, Cate, Steyen, Nicholas J. *Where Will We Live? Residential Preferences For Adults With Intellectual Disability* 22ND Annual PRRES Conference, Sunshine Coast, Queensland, Australia (January 2016)17-20.
- McCarthy, Michelle [*I have the jab so I can't be blamed for getting pregnant': Contraception and women with learning disabilities*](#) Women's Studies International Forum 32 (2009) 198–208.
- Merry, Sally Engle. *Legal Pluralism*. Law & Society Review 22 (1988) 869-896 Doron Dorfman *The Inaccessible Road to Motherhood — The Tragic Consequence of not having Reproductive Policies for*

Israelis with Disabilities. Columbia Journal of Murphy G. H., & O'Callaghan, *A Capacity of adult with intellectual disabilities to consent to sexual relationships*. Psychological Medicine, 34. (2004) 1347-1357.

Gender and Law, Vol. 30, No. 1 (2015) 49-83.

Mor, Sagit. *With Access and Justice for All* CARDOZO LAW REVIEW 39 (2) (Desember, 2017) 611-647.

Oliver, Michael. *The Social Construction of the Disability Problem*. The Politics of Disablement: A Sociological (1990) 78-92.

Rier, David A. Schwartzbaum, Avraham and Heller, Chaya *Surveying the Haredim as Insiders: Identity and Research Ethics* The Jewish Journal of Sociology, vol. 49, nos. 1 and 2(2007).

Rosenberg, Gerald N.. THE HOLLOW HOPE - CAN COURT BRING ABOUT SOCIAL CHANGE? (2nd ed. 1991).

Shakespeare, Tom. *The Social Model of Disability*. in Lennard Davis (ed.), *Disability Studies Reader*, 3rd ed. (New York: Routledge, 2010). 266-273.

Spector Marsel, Gabriela *Special Issue: Multiplicity and Commonality in narrative Interpretation*. Narrative Work issues Investigation & Interventions 4(1) (2014) 1-18.

Swain, John & French, Sally. *Towards an Affirmation Model of Disability*. Disability & Society, Vol. 15, No. 4(2000) 569-582.

Tapper M. S.. *Sexuality and Disability: The Missing Discourse of Pleasure*. Sexuality and Disability, Vol-18 (4) (2000) 283-290.

Von Benda-Beckmann, F.. *Who's afraid of legal pluralism?*. The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law 34(47) (2002) 37-82.

Werner, Shirli, Hochman, Yael *Social inclusion of individuals with intellectual disabilities in the military* Research in Developmental Disabilities Volume 65(June 2017) 103-113.

Zola, I. K. *Medicine as an institution of social control*. The Sociological Review, 20(4) (1972) 487-504.

Board of Education of Kiryat Joel Village School District V. Grumet, 512 U.S. 687 1994

אתר האגודה הישראלית לטיפול זוגי ומשפחתי [/http://www.mishpaha.org.il](http://www.mishpaha.org.il)

אתר איט"ם - האגודה הישראלית לטיפול מיני [/http://www.itam.org.il](http://www.itam.org.il)

אתר בזכות - דו"ח צללים של ארגוני החברה האזרחית <http://bizchut.org.il/he/2643>

אתר 'בית הלל' - הנהגה תורנית קשובה' [/http://www.beithillel.org.il](http://www.beithillel.org.il)

אתר דין - "עניין הסתרת טבילה מאחרים" [/http://din.org.il](http://din.org.il)

אתר 'עלי שייח' - נישואים עם אופק [/https://www.aleisiach.org](https://www.aleisiach.org)

אתר קרן שלם - מדיניות חינוך חברתי מיני במערכי הדיור עופרים :

http://www.kshalem.org.il/uploads/pdf/article_3525_1436859945.pdf

ויקיפדיה: ערך 'בית הוראה'

יוטיוב: טלי וישנה [בכנס טהרת האשה היהודית](#), מכון פועה (יוני, 2014)

מודעת פרסום: "לימודי שידוכים - קורסים לאימהות, בנות ושדכניות" יעוץ טוב לשידוך טוב המרכז לטיפול בקשרי שידוכים (פורסם קיץ 2016).

לימודי שידוכים
קורסים לאמהות בנות ושדכניות

קורס שלב א'
 4 מפגשים, בימי א' עד א' כי"ז

שיווק לשידוך
בהצלחה

בשיטת FFCA
 שמוכיחה את עצמה שוב ושוב
 הפתיחה החגיגית בס"ד
 ביום שני כ"א סיון בוקר/ערב

1. איך לשווק את הילד המסוים הזה
 (הבן או הבת) בשידוכים
 2. להגיע למצב של "יש הצעות"
 3. בחורים אמיתיים כדרך לשידוך הנכון
 4. ליצור פגישה יעילה ומוטיבית לקידום השידוך
 5. כספים ושידוכים (ונשאים בחיים)
ועוד נושאים חשובים

להרשמה **052-7119882** חיה

הניה גולדברג
 פסיכותרפיסטית לענייני משפחה ושידוכים
02-6424049

מקדיש אהבה לטוב את מקומך

שאלונים : (מנוסחים בלשון נקבה בהתאם למרבית המרואיינים)

שאלון להורים

שאלת גיוס : אני כותבת מחקר בנושא נישואים של אנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית בחברה שלנו. מעניין אותי לדעת בעיקר על הדרך בה מחליטים אם להינשא או לא.

שאלת מסגרת : הגעתי אליך בתור אם לבוגר/ת עם מוגבלויות (שנישא/ה / שלא נישא/ה), והייתי רוצה שתספרי לי אם היו לך מחשבות/התלבטויות ביחס לאפשרות של בנד/בתך להינשא, מתי הן התגבשו, מה המחשבות, ואיך פעלת.

- אשמח לדעת קצת רקע עליך, כמה ילדים יש לך, מה את עושה...
- ספרי לי על בנד/בתך. מה מיקומו במשפחה? באילו תחומי חיים את מבחינה שיש לו מוגבלות?
- הנושא שמעניין אותי הוא השלב בו מתקבלת החלטה אם להינשא. האם היו לך מחשבות/התלבטויות בקשר לאפשרות שבנד/בתך יכנסו למסגרת של נישואין? האם את מוכנה לספר לי על זה?

שאלות משנה :

- את יכולה להיזכר בפעם הראשונה שחשבת על זה באופן מעשי?
- פעם חשבת על זה אחרת? יש משהו שיכול / שהיה יכול לגרום לך לשנות את דעתך?
- אלו נתונים לקחת בחשבון כשבחרת בהחלטה? (מיקוד : תכונות, יכולות תקשורת, אפשרויות כלכליות, לחץ של הצעיר/ה, של הסביבה, אפשרויות תמיכה של ההורים, של גורמים אחרים)
- האם יש סביבך אנשים שמעורבים בשיקולך בכל הקשור לנישואים? (מיקוד : בני זוג, בני משפחה, אנשי מקצוע, מסגרת חינוכית, שדכנים, הצעיר/ה עצמו/ה)
- באיזה אופן הם השפיעו עליך? דוגמאות...
- את רואה הבדל בין האנשים השונים שהזכרת? מבחינת ההשפעה שלהם על ההחלטה? התפקיד? מבחינת החשיבות?
- את מכירה הורים שהגיעו לבחירה שונה? את יכולה לשער מה גרם להבדל?
- האם היית בקשר עם דמות תורנית בנושא? ספרי על זה (מיקוד : מה היה הגורם ליצירת הקשר, מה נאמר, כיצד השפיע על קבלת ההחלטות).
- איך את מרגישה כיום עם החלטה זו?

Abstract

This study examines the legal, cultural, and social aspects of marriages of women with disabilities in Haredi society. It deals with the encounter between the discourse of rights, which in recent decades has been a conceptual framework for regulating the lives of people with disabilities, and a worldview based on Jewish law and on norms and patterns of life that characterize the Haredi community.

The right of persons with disabilities to marry has been recognized in section 23 of the International Convention on the Rights of Persons with Disabilities. The State of Israel has withdrawn its consent to this section of the Covenant and conditioned the right to marry within the limits of the religious law to which marriage is subject in Israel.

Jewish law defines marriage as the religion of Moses and Israel, and the ultra-Orthodox community, which believes in the strict observance of Jewish law, has shaped the practice of marriage accordingly. Marriage in the Haredi community is a profound cultural value and a central social norm. Usually members of the community marry at a younger age than the average in Israel, and the match between the candidates is carried out through a matchmaking service.

Because of the strict supervision of the Jewish law on relations between the sexes, marriage is the only way for persons with disabilities to attain connection and intimacy. This is, in addition to their aspiration to fulfill social norms and the quest to marry as do their non-disabled peers. Though the matchmaking process enables suitability between different disabilities, within its own internal logic, the social norm of striving for perfect matches may leave people with disabilities outside the "matchmaking market".

The traditional Haredi community has its own scale of values in which the centrality of the collective replaces the centrality of the individual which characterizes the liberal approach. According to this scale of values, accessibility and assistance to people with disabilities is derived from community responsibility for individuals and perceptions of compassion, while the discourse of claims for rights is foreign to them. This scale of values is reflected in the application of the right to marriage. The desire to enable people with disabilities to marry and to build such marriages is derived from that same desire to help, support and provide for the weaker person more than the implementation of the right to equality, or the realization of independence and autonomy. This characteristic is expressed in the manner in which the various actors involved in the marriage arena are involved, and in the reciprocal relations between the halachic leadership and professionals and functionaries from within and outside the community.

Thus, the matchmaking of couples with disabilities from the ultra-Orthodox community are placed at the cross-cultural point of legal pluralism. At this point, it is possible to identify the intersection of different normative systems. One system is the norms of the official law - that is, art, laws, regulations and state policies. These are necessary, among other things, for the allocation of resources required for the realization of these marriages. The state also trains and

supervises the work of professional personnel who play a role in the marriage arena. The second system is Jewish law. The Torah-based Halachah and its interpretation by the rabbinic leadership, directs the practicality of marriage of couples with disabilities, both in defining the application of marriage in general, such as determining marriage criteria, preparing for the observance of family purity and even preferred forms of residence, as well as decision of the marriage feasibility and solutions to specific posers of each individual. The third system, which dominates this marriage, is the system of social norms in the community. Social norms determine the age of marriage, the process of matchmaking and the optimal way of life, and are redesigned according to the needs of couples with disabilities. These include, for example, the establishment of a special matchmaking system designed for candidates with disabilities, the training of special counselors for brides with disabilities, and the creation of housing opportunities for disabled adults by establishment of housing-units under halachic supervision. Among normative systems, the supremacy of the halachic system stands out while state law is perceived as instrumental in creating resources to support people with disabilities and to maintain a halachic lifestyle. Social norms are also derived from Jewish law and subordination to it. The rabbi, the halachic authority, interpreting the halachic norm is central to the shaping of social norms.

From the point of view of the disability audit theory, it is possible to identify how disability is reflected in the cultural outlook in which it exists. The community takes responsibility for making the realization of the value of marriage accessible to persons with disabilities within it. However, key principles in the social model of disability, such as autonomy, independence, equality and free choice, may be rejected by halachic and social norms that override these principles. The laws of family purity are an example of this. Even if there is a certain degree of flexibility in customs and halachic tightening when it comes to couples with disabilities, the strict observance of the law will be unbending. Couples who are unable to fulfill the Halacha will not be able to marry, and in a case in which the ability to observe the Halacha is doubted, there will be strict supervision of its existence, even at the cost of violating the privacy and independence of the couple.

Since the liberal values of equality, autonomy and independence are not central to the Haredi mentality, it is doubtful that couples with disabilities will experience a violation of their rights when they are forced to relinquish them in strictly subordinating to Jewish law. It seems that people with disabilities from the ultra-Orthodox community generally seek to adopt the cultural values of the community they belong to, which focuses on obedience to the religious ruling and the adaptation to a Haredi lifestyle according to Jewish law.

The right to marriage of women with disabilities in the Haredi sector - Critical Perspectives

Thesis Submitted for the LL.M. degree

at The Zvi Meitar Center for Advanced Legal Studies Tel Aviv University

by

Chaya Gershuni

Prepared under the supervision of

Prof. Neta Ziv

2018

This work was supported by a grant from Shalem Fund for Development of Services for People with Intellectual Disabilities in the Local Councils in Israel

קרן שלם/630/2018